НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШЕВЧУК ОЛЕКСАНДРА ВАЛЕРІЇВНА

УДК

ДИСЕРТАЦІЯ

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

13.00.07 – Теорія і методика виховання

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

О. В. Шевчук

Науковий керівник: **ПРУЦАКОВА Ольга Леонідівна,**
кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Шевчук О. В. Формування екологічної поведінки учнів початкової школи засобами української етнічної культури. – Кваліфікаційна праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 «Теорія і методика виховання» – Інститут проблем виховання НАПН України, Київ, 2018.

У дисертаційному дослідженні запропоновано новий підхід до використання української етнічної культури у вирішенні актуальної психолого-педагогічної проблеми – формуванні екологічної поведінки учнів початкової школи. Здійснено теоретичний аналіз і узагальнення психолого-педагогічної, філософської та етнографічної літератури з проблеми дослідження, визначено науково-теоретичний базис дослідження, описано змістові характеристики та структуру базових дефініцій. Уточнено сутність поняття «екологічна поведінка учнів початкової школи», під яким розуміємо процес безпосередньої або опосередкованої взаємодії дітей 6-ти – 10-ти літнього віку з природою, її об’єктами та ресурсами, що обумовлюється внутрішніми і зовнішніми детермінантами, піддається спостереженню і проявляється у діях, вчинках, висловлюваннях та емоційних проявах. Охарактеризовано її типи, що проявляються в учнів початкової школи залежно від поінформованості про природу, її об’єкти і ресурси, ставлення і емоцій, що виявляються особистістю стосовно них, мотивів взаємодії з навколишнім середовищем і аргументації вчинків у ньому : екологічно доцільний, екологічно ситуативний, екологічно байдужий, екологічно руйнівний.

Обґрунтовано чинники, що детермінують екологічну поведінку учнів початкової школи, розкриті специфічні тенденції їх впливу на особистість молодшого школяра. Виокремлено дві групи детермінантів поведінки учнів у

довкіллі: первинні – діють безпосередньо в момент поведінкового акту та вторинні – відстроковані у часі. Первинні чинники, залежно від факторів, що їх зумовили, об'єднуються у внутрішні (подразники формуються самою особистістю) та зовнішні (подразники з зовнішнього середовища). До внутрішніх відносимо відчуття, мислення та волю, до зовнішніх – оруду, зразок для наслідування, традиції, пасивний соціальний контроль. Серед вторинних (відстрочених у часі) чинників виокремлюємо власний досвід особистості, бачення світу, систему цінностей особистості і її життєву позицію. У результаті дослідження визначено основні завдання для формування екологічно доцільної поведінки, які мають вирішувати вчителі початкової школи.

Досліджено традиції виховання дітей на надбаннях етнопедагогіки у психолого-педагогічній та етнографічній літературі. Здійснено аналіз еколого-виховного потенціалу української етнічної культури, охарактеризовано можливості його застосування навчально-виховній роботі початкової школи для формування екологічної поведінки молодших школярів.

Відповідно до типів екологічної поведінки учнів початкової школи виділено її компоненти – інформаційно-знаннєвий, емоційно-ціннісний, практично-діяльнісний. Визначено критерії та показники оцінки екологічної поведінки за якими визначався кожен тип: рівень знань про довкілля і способи поведінки в довкіллі (знання учнів про природу та необхідність економного споживання ресурсів; знання норм та правил поведінки у довкіллі та побуті; знання українських традицій збереження та відновлення природи, фольклору, що стосується природних об'єктів, народних екологічних табу); ціннісне ставлення до природи (емоційне суб'єкт-суб'єктне ставлення до природи, що відображається в емоціях, почуттях, викликаних тваринним і рослинним світом, проблемами довкілля; характер мотивів діяльності у природі, зацікавленість екологічною тематикою та сформованість відповідних переконань щодо природи); практичні навички екологічної поведінки (навички діяльності в довкіллі, що передбачають наявний в учнів початкових

класів досвід та дотримання ними норм і правил екологічної поведінки в природі та побуті, ресурсозбереження з відповідними мотивами). Схарактеризовано рівні наявності кожного з компонентів екологічної поведінки учнів початкової школи (елементарний, базовий, середній, високий).

Розроблено методику для визначення типу екологічної поведінки учнів початкових класів, їх батьків і вчителів, описано її застосування та інтерпретації результатів. Проаналізовано застосування надбань української етнічної культури у сучасному навчально-виховному процесі початкової школи. Окреслено навчальні теми та предмети, які доцільно доповнити та розкрити через інтеграцію народної культури у навчально-виховний процес з метою формування екологічної поведінки учнів початкових класів, доступності засвоєння наукової інформації, посилення емоційно-чуттєвої складової навчального контенту.

Описано і експериментально перевірено методику застосування української етнічної культури в навчально-виховному процесі початкової школи з метою формування екологічної поведінки молодших школярів і проаналізовано одержані результати дослідження. Висвітлено результати здійсненого експериментального дослідження ефективності формування екологічної поведінки учнів початкової школи засобами української етнічної культури.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що вперше розроблено й обґрунтовано методику застосування елементів української етнічної культури з метою формування екологічної поведінки учнів; виокремлено детермінанти екологічної поведінки учнів початкової школи (внутрішні та зовнішні, первинні і вторинні); визначено поняття « екологічна поведінка учнів початкової школи», що розуміється, як процес безпосередньої або опосередкованої взаємодії дітей 6-ти – 10-ти літнього віку з природою, її об’єктами та ресурсами, що обумовлюється внутрішніми і зовнішніми детермінантами, піддається спостереженню і проявляється у діях, вчинках,

висловлюваннях та емоційних проявах; критерії і показники сформованості екологічної поведінки учнів початкової школи. Уточнено типи екологічної поведінки стосовно означеної вікової групи (екологічно доцільний, екологічно ситуативний, екологічно байдужий, екологічно руйнівний) та охарактеризовано рівні її сформованості (елементарний, базовий, середній і високий), подальшого розвитку набули форми і методи екологічного виховання молодших школярів; компетентнісний підхід до формування екологічної поведінки школярів.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в органічному поєднанні етнопедагогіки з сучасними методами навчання та виховання: розробленні методики екологізації уроків з освітньої галузі «Технології» за допомогою виготовлення традиційних українських екологічних святково-обрядових атрибутів – солом'яних дідухів та павучків, святково-обрядової випічки з їстівного тіста, традиційної воскової технології розписування писанок, виготовлення народних іграшок з природніх матеріалів з подальшим їх використанням у позаурочних і позашкільних заходах та в родинних святкуваннях; створенні методичних рекомендацій для вчителів початкової школи «Екологічне виховання учнів початкової школи засобами української народної культури», що містять конспекти уроків, виховних годин, народних свят, майстер класів, екскурсії на природу, спільний творчий проект «Екологічний клас – екологічна родина» із залученням батьків та громадськості; розроблено програму екологічного гуртка «Буду я природі другом» із широким використанням елементів української етнічної культури.

Матеріали дослідження можуть бути використані: вчителями початкової школи – інтеграція української етнічної культури у навчально-виховний процес сприяє формуванню позитивних типів екологічної поведінки а також підвищенню інтересу учнів до навчального матеріалу та спрощенню його; науковцями, педагогами для розробки навчально-методичного забезпечення (посібників, програм та методичних рекомендацій для вчителів початкових класів); викладачами етнопедагогіки, українознавства, методики викладання

дисциплін освітньої галузі «Технології» з метою оновлення змісту та методики викладання даних дисциплін; керівниками педагогічної практики з позакласної виховної роботи.

Дане дослідження не вичерпує всіх аспектів вирішення проблеми формування екологічно поведінки учнів початкових класів та інтеграції української етнічної культури у навчально-виховний процес. Тому, перспективним вважаємо вивчення продовження інтеграції надбань української етнічної культури у третіх- четвертих класах, з метою екологічного та національно-патріотичного виховання.

Зважаючи на актуальність досліджуваної теми, рекомендовано запровадити в системі післядипломної педагогічної освіти та в педагогічних навчальних закладах спецкурсів для вчителів і майбутніх вчителів початкової школи з питань застосування надбань української етнічної культури як засобу формування екологічно поведінки учнів початкових класів.

Ключові слова: екологічна поведінка, детермінанти екологічної поведінки, екологічне виховання молодших школярів, екологічна поведінка учнів початкової школи, навчально-виховний процес в початковій школі, українська етнічна культура.

Список публікацій здобувача
Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Шевчук О. В. Екологічне виховання учнів початкової школи засобами української народної культури: Методичні рекомендації, розробки уроків і виховних заходів / Олександра Валеріївна Шевчук. – Вінниця: Планер, 2014. – 140 с.

Статті у наукових фахових виданнях

2. Шевчук О. В. Еколого-виховний потенціал української народної культури / О. В. Шевчук. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і

психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 36 / Редкол.: В. І. Шахов та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. – С. 143 – 146.

3. Шевчук О. Використання українських міфічних персонажів на уроках з курсу «Я і Україна» / О. Шевчук. // Початкова школа. – 2011. – №5. – С. 36 – 40
4. Шевчук О. Готуємось до Великодня / О. Шевчук. // Початкова школа. – 2010. – №3. – С.57 – 58.
5. Шевчук О. Ми ялинки не рубаємо – дідуха виготовляємо! : Дідух та «павучки» – екологічна альтернатива сучасним новорічним атрибутам / Олександра Шевчук // Початкова школа. – 2012. – № 12 – С. 32 – 36.
6. Шевчук О. У царстві Рода на природі : Екскурсія на природу: еколого-народознавчий аспект. / О. Шевчук. // Початкова школа. – 2012. – №10. – С.27 – 30.
7. Шевчук О. Як Бог землю ділив. (Розробка уроку з природознавства на тему: Україна – моя Батьківщина, 1 клас) / Олександра Шевчук. // Початкова школа. – 2014. – №6. – С. 40 – 42.
8. Шевчук О. До кожного свята свої хлібенята (Робота з їстівним тістом у початкових класах: цікаво, екологічно, патріотично) / Олександра Шевчук. // Початкова школа. – 2018. – № 6. – С. …….
9. Шевчук О. Специфіка формування екологічної поведінки в учнів початкової школи / О. Шевчук – Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. - Випуск 51 / редкол. - Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018.

Статті у зарубіжних наукових виданнях:

10. Шевчук О.В. Використання української етнічної культури у формуванні екологічної поведінки дітей 6-8 річного віку / Zbior artykulow naukowych

recenzowanych: Science, research, development – Warszawa, 2018. – str. 90 – 96.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

11. Шевчук О. В. Відображення народної культури у підручниках початкової школи / О. В. Шевчук // Український шкільний підручник у європейському вимірі: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21 – 22 жовтня 2009 р., м. Вінниця) / За наук. ред. С. І. Дровозюка, М. І. Томчука. – Вінниця: ВОІПОПП, 2009. – С. 302 – 310.
12. Шевчук О. В. Долучення дітей та молоді до народної культури – шлях до зміцнення державності / О.В. Шевчук, С.О Творун – Шляхи активізації інноваційної діяльності в освіті, науці, економіці: зб. матер. Всеукр. наук-практ. конф., м Вінниця, 12 квітня 2016 р.: у 2-х т. – Т.1 / редкол.: ВННІЕ ТНЕУ. – Тернопіль: Крок, 2016. – С. 140-142
13. Шевчук О. В. Проблеми формування національної свідомості українців у психолого-педагогічній літературі / О. В. Шевчук, С. О. Творун – Теорія та практика трансформаційних перетворень в економіці, політиці та культурі за умов розвитку глобалізаційних процесів: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця: ВІЕ ТНЕУ, 2011. – С. 229-234
14. Шевчук О. В. Екологічне виховання молоді через призму вивчення традиційної народної культури українців / О. В. Шевчук, С. О. Творун // Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в умовах економічної нестабільності: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця : Крок, 2010. – С. 101 – 104
15. Шевчук О. В. Екологічне виховання молодших школярів засобами української народної культури / Шевчук О. В. // Духовність як основа екологічної культури та відповідальності: Збірник матеріалів

Всеукраїнської еколого-освітньої конференції (19 – 20 листопада 2010 р., м. Київ). – Київ, 2010. – С. 181 – 186

16. Шевчук О.В. Основні детермінанти екологічної поведінки учнів початкової школи. / О.В. Шевчук – Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2016 рік / за ред. І. Д. Беха, Ж. В. Петрочко. – Вип. 5. Івано-Франківськ: НАІР, 2017. – С. 291 – 296
17. Шевчук О.В. Сформованість екологічної поведінки учнів початкової школи засобами етнічної культури / О.В. Шевчук – Ювілейна конференція Інституту проблем виховання НАПН України
18. Шевчук О.В. Нова українська школа і традиційна етнопедагогіка / О.В. Шевчук, С.О Творун – Соціально-економічні та гуманітарні аспекти розвитку суспільства : зб. матер. Всеукр. наук-практ. конф., м Вінниця, 18 квітня 2018
19. Шевчук О.В. Результативність формування екологічної поведінки учнів початкової школи засобами української етнічної культури / О.В. Шевчук – Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2017 рік / за ред. І. Д. Беха.

ABSTRACT

Shevchuk O. Formation of ecological behavior of primary school pupils by m-eans of Ukrainian ethnic culture. – Qualifying Research Paper as a Manuscript.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У XXI столітті екологічні проблеми мають глобальний характер, досить гостро вони виявляються і в Україні. Їх подолання відбувається на різних рівнях – державно-політичному, економічному, науково-технічному, культурно-освітньому. Роль культурно-освітнього чинника є досить вагомою, адже основні причини екологічної загрози криються у антропоцентричній свідомості людей, їх традиційно споживацькому ставленні до природи, стилю поведінки і діяльності в ній.

Формування екологічної свідомості і культури поведінки починається з дитинства, особлива роль тут належить початковій школі. Молодший шкільний вік – сенситивний період для екологічного виховання дітей, ідентифікації себе як невід'ємної частини природи, усвідомлення власної ролі та важливості в збереженні її цілісності. Роль початкової школи у формуванні екологічної культури, моральних цінностей, формуванню моделей поведінки у навколишньому середовищі, при належній зосередженості уваги на даних проблемах може бути досить ефективною. Адже вчителі початкових класів мають можливість впливати не лише на формування поведінки своїх учнів, але і на зміну екологічних поглядів їх батьків, доносячи до них через дітей необхідну інформацію.

Останніми роками в українській школі активізувалось формування національної ідентичності, української самосвідомості, патріотизму. Використання багатовікових надбань української народної культури та етнопедагогіки є найдоступнішим і ефективним засобом національного, морального, громадянського, так і екологічного виховання.

Українська мова та багатовікова народна культура є тим стрижнем, який зберіг українців як народ, створив, як націю, допоміг відродити державу. Разом з тим український етнос має унікальний історико-культурний досвід екологічного виховання, в основі якого лежить обожнення і одухотворення живої та неживої природи, характерне, насамперед, для міфічної свідомості.

Народні легенди і вірування вчать любити свій народ, шанувати рідну землю і все що нас оточує, бо воно живе, нас чує і бачить, є нашою часточкою і сакральною субстанцією, яка не прощає зла. Саме ці знання, погляди та моделі поведінки ще недостатньо застосовуються у навчально-виховному процесі. «Етнопедагогіка – не вчорашній день. Тільки з її допомогою ми зуміємо перейти в завтра, не загубивши ні своєї суті, ні самобутності, ні історичної пам'яті. Традиція не тільки вчить жити, а й зобов'язує діяти згідно з її вимогами і настановами. Традиція – фундамент національного, як і національне – фундамент культури. Тому відчуження людини від національної культури нівелює її, робить безликою» [Стельмахович С. 46 – 47].

Проблеми екологічного виховання розглядаються у багатьох державних документах. Найповніше вони розкриті у «Концепції екологічної освіти України» (2001), серед найголовніших завдань екологічної освіти концепція виділяє формування екологічної культури всіх верств населення, одним із засобів якого є: «відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям, виховання любові до рідної природи» [Кон.ЕО]. «Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів» (2011) в змісті сучасного виховання серед системи загальнокультурних і громадянських цінностей виділяють ціннісне ставлення до природи, розкривають його суть та специфічні вікові особливості, тематику виховних заходів відповідно до класу [орієнтири].

У Державному стандарті початкової загальної освіти (2011) екологічне виховання найповніше реалізується через природознавчу компетентність в освітній галузі «Природознавство», одними з провідних завдань якої є «забезпечення єдності інтелектуального та емоційного сприйняття природи з практичною природоохоронною діяльністю; засвоєння традицій українського народу у відносинах людини з природою…» [Держ.ст]. Державний стандарт початкової загальної освіти (2018) серед ключових компетентностей, якими

мають оволодіти учні нової української школи, окремо виділяє екологічну компетентність.

Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») (1993) звертає увагу на екологічну культуру в головній меті національного виховання, серед пріоритетних напрямків реформування виховання ставить «формування екологічної культури людини, гармонії її відносин з природою» [Освіта]. Закон України «Про освіту» (2017) при визначенні мети освіти наголошує на необхідності «збагачення культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору». Серед принципів освітньої діяльності даний документ наголошує на «єдності навчання, виховання та розвитку; вихованні патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій; формуванні екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля» [закон, ст.6]. Не залишають поза увагою проблеми екологічної освіти Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991) [12], Закон України «Про загальну середню освіту» (1999) [10], Національна доктрина розвитку освіти (2002) [18] та ін.

У міжнародних документах проблеми екологічного виховання розглядають в рамках концепції сталого розвитку суспільства (Education for Sustainable Development). Можна виділити документи які передували даній концепції: Белградську хартію (1975), Тбіліську декларацію (1977), Салонікську декларацію (1997). Ці документи розкривають цілі, завдання екологічної освіти, з'ясовують цільову аудиторію, роль і місце екологічного виховання для сталого майбутнього, мають ряд освітніх рекомендацій.

Сучасна екологічна освіта часто розглядається в контексті сталого розвитку суспільства. У нормативних документах було відображено ряд тенденцій, що дозволяють застосовувати досягнення етнічних культур у екологічному вихованні. Так, на «необхідності підвищити рівень розуміння населенням проблем навколишнього середовища і розвитку» акцентується

увага у Конвенції ООН «Порядок денний на XXI століття»[Порядок денний… п. 36.4.c; 36.8]; на необхідності врахування національних та регіональних умов у процесі освіти в інтересах сталого розвитку; на вдосконаленні початкової освіти, на формуванні системи цінностей та способу життя, почуття відповідальності у дітей, роблячи вплив на формування життєвої позиції і поведінки, збереженні традиційних знань в якості складової частини ОСР у «Стратегії ЄЕК ООН для освіти в інтересах сталого розвитку» [UNECE Strategy for ESD п. 5, 19, 21, 29]. Питання екологічного виховання розглядались на Всесвітній конференції ЮНЕСКО з освіти для сталого розвитку (2009 р., м. Бонн). підсумком конференції стала Боннська декларація, яка задає новий напрям освіти – освіта в інтересах сталого розвитку, і звертає увагу на те, що вона (ОСР) забезпечує навички для пошуку рішень і спирається на методи і знання, укорінені в місцевих культурах… [п.9-10].

Про важливість збереження й передачі наступним поколінням нематеріальної культурної спадщини йде мова у загальній декларації ЮНЕСКО «Про культурне різноманіття» (2001). В документі наголошується, на необхідності «зберігати, популяризувати і передавати майбутнім поколінням культурну спадщину в усіх її формах, що відображають досвід і сподівання людства, створюючи тим самим сприятливе середовище для творчості в усій її різноманітті і заохочуючи справжній діалог між культурами» [про різноман.]. Про традиції бережливого ставлення українців до природи згадує і «Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015), яка серед головних завдань патріотичного виховання виділяє «культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи» [концепція].

Теоретико-методологічні проблеми екологічного виховання розглядаються в працях А. А. Алдашевої, В.І. Медведева [], С. Д. Дерябо [], А. Н. Захлебного [], І. Д. Звєрєва [], Л. П. Симонової [], І. Т. Суравегіної [], В.А. Ясвина [] та ін.

Питанням екологічного виховання підростаючого покоління на різних рівнях освіти присвячено чимало дисертаційних досліджень. Зокрема, екологічному вихованню дітей дошкільного віку присвячено дослідження Л. Іщенко, І. Корганової, Н. Кот, Г. Марочко, В. Маршицької, М. Роганової. Екологічному вихованню учнів основної школи присвячено дисертаційні дослідження В. Гузя, О. Колонькової, О. Король, О. Лазебної, С. Лебідь, К. Магрламової, Л. Малинівської, Р. Науменко, О. Пруцакової, Н. Пустовіт, Т. Юркової, Г. Пустовіта. Питанням підготовки майбутнього вчителя до екологічного виховання школярів присвячені дослідження С. Совгіри, Г. Тарасенко та ін.

Теоретичним і методичним аспектам екологічного виховання школярів, формуванню культури екологічної поведінки, екологізації освітнього простору, екологічної компетентності, різним аспектам поведінки в довкіллі присвячені наукові доробки праці О. Колонькової, О. Пруцакової, Н. Пустовіт. Науковцями виокремлено різні типи поведінки у довкіллі, подано їх характеристики.

Безпосередньо екологічному вихованню молодших школярів присвячені дисертаційні дослідження А. Волошеної, Л. Різник, Л. Шаповал, формуванню дбайливого ставлення до природи О. Грошовенко, Н. Жук, С. Карпеева, Т. Мантула, екологічно доцільної поведінки О. Крюкової, А. Колишкіної, екологічної культури І. Павленко, О. Яковлевої, Л. Чистякової, екологічної грамотності Д. Мельника.

Вихованню школярів засобами української народної культури присвячені наукові праці М. Драгоманова, О. Духновича, М. Костомарова, П. Куліша, І. Огієнка, С. Русової, , В.Сухомлинського, К. Ушинського. Серед сучасних дослідників даної проблеми виокремимо О. Вишневського, В. Кузя, Ю. Руденка, М. Стемаховича, В. Тименка, К.Чорної та ін.

Дослідження виховання молодших школярів засобами української народної культури, традицій та звичаїв українського народу, етнопедагогіки розкриваються в дисертаційних роботах М. Геник, О. Гордійчук, Л. Гуцан,

М. Семенової, Л. Степаненко, В. Страшний, традиції українського народу з природоохоронного виховання В. Скутіної та ін.

Слід відмітити, що за роки незалежності інтерес до народної культури значно підвищився, нарешті опубліковані рукописи етнографів минулих століть Ф. Вовка, В. Гнатюка, Я. Головацького, Марка Грушевського, М. Костомарова, Г. Танцюри, П. Чубинського, О. Воропая, С. Килимника, І. Огієнка (Митрополит Іларіон) та інших. З'явилися фундаментальні колективні етнографічні дослідження Л. Артюх, В. Борисенко, О. Курочкіна, О. Пошивайла, С. Сегеди, Г. Скрипник та ін. Проте величезний народознавчий матеріал, ще недостатньо опрацьований педагогами, не адаптований для школярів і не отримав належного місця в шкільних програмах та підручниках.

Незважаючи на певний науковий доробок з проблем формування екологічної поведінки учнів початкових класів, проте використання засобів української етнічної культури для вироблення даної характеристики не було предметом спеціального дослідження. Таким чином враховуючи актуальність проблеми формування екологічної поведінки учнів початкової школи та протиріччя між високими потенційними можливостями використання з цією метою української етнічної культури й здобутків етнопедагогіки, і практичну відсутність її в навчально-виховному процесі початкової школи зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – ***"Формування екологічної поведінки учнів початкової школи засобами української етнічної культури".***

Об'єктом дослідження визначено процес формування екологічної поведінки учнів початкової школи.

Предмет дослідження – зміст, форми, методи формування екологічної поведінки учнів початкової школи засобами української етнічної культури.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати сутність, розробити і експериментально перевірити зміст, форми, методи формування екологічної поведінки учнів початкової школи засобами української етнічної культури.

Завдання дослідження:

- проаналізувати розвиток і сучасний стан досліджуваної проблеми в науково-теоретичній, навчально-методичній літературі та шкільній практиці;
- визначити та дослідити детермінанти екологічної поведінки учнів початкової школи, вивчити стан, розробити критерії та показники її сформованості;
- розробити зміст, форми і методи формування екологічної поведінки учнів початкової школи засобами української етнічної культури;
- експериментально перевірити ефективність визначеного змісту, розроблених форм і методів формування екологічної поведінки учнів початкової школи засобами української етнічної культури;
- розробити методичні рекомендації для вчителів початкової школи з проблем використання української етнічної культури у навчально-виховній роботі з метою підвищення екологічності поведінки учнів.

Відповідно до визначеної мети та завдань використано такі **методи дослідження**:

теоретичні: вивчення, теоретичний аналіз і узагальнення психолого-педагогічної, філософської, методичної, етнографічної, культурологічної літератури з проблеми дослідження та суміжних із нею питань для визначення науково-теоретичного базису дослідження, формулювання понятєво-категоріального апарату дослідження; порівняння, зіставлення систематизація, узагальнення різних поглядів на обрану тему, виявлення сучасних підходів до трактування понять «екологічна поведінка» та «екологічна поведінка учнів початкової школи» – для уточнення сутності провідного поняття дослідження, характеристики типів екологічної поведінки учнів початкових класів, обґрунтування компонентів, критеріїв та показників екологічної поведінки учнів початкових класів; аналіз і синтез результатів експерименту.

емпіричні: методи педагогічної та психологічної діагностики (психолого-педагогічні спостереження, педагогічний моніторинг, бесіди, інтерв’ю,

спостереження, анкетування, тестування, аналіз результатів діяльності учня) - для визначення чинників (що детермінують екологічну поведінку учнів початкових класів), наявних типів екологічної поведінки учнів початкових класів та стану сформованості їх компонентів, проективні методи (конструктивні, рольові, експресивні), робота над спільними творчими проектами – для формування екологічної поведінки учнів початкових класів; метод компетентних суддів (експертних оцінок) – для з'ясування вагомості чинників, що запускають поведінковий акт учнів початкової школи в природі та впливу мотивів на поведінку молодшого школяра; педагогічний експеримент для виявлення рівня результативності експериментальної роботи.

математико-статистичні: методи кількісної обробки дослідницьких результатів, кількісний та якісний аналіз даних (статистичне опрацювання результатів експериментальної роботи та їх графічне відображення) з метою візуалізації отриманих результатів; перевірка однорідності вибірок та вагомих розбіжностей між результатами експериментальної та контрольної груп формувального етапу експерименту здійснювалось за допомогою непараметричного критерію згоди К. Пірсона ($\chi 2$) для оцінювання і теоретичного обґрунтування достовірності отриманих результатів дослідження.

Експериментальна база НДР: Спеціалізована загальноосвітня школа I ступеня з поглибленим вивченням іноземних мов № 25 ВМР, Комунальний заклад "Загальноосвітня школа I-III ст. №22 ВМР", Турбівська загальноосвітня школа I-III ступенів №2 Липовецького району Вінницької області, Трощанська загальноосвітня школа I-III ступенів Чуднівської районної ради Житомирської області.

Наукова новизна:

– *вперше* розроблено й обґрунтовано методику застосування елементів української етнічної культури з метою формування екологічної поведінки учнів; виокремлено детермінанти екологічної поведінки учнів початкової

школи (внутрішні та зовнішні, первинні і вторинні); визначено поняття «екологічна поведінка учнів початкової школи», що розуміється, як процес безпосередньої або опосередкованої взаємодії дітей 6-ти – 10-ти літнього віку з природою, її об'єктами та ресурсами, що обумовлюється внутрішніми і зовнішніми детермінантами, піддається спостереженню і проявляється у діях, вчинках, висловлюваннях та емоційних проявах; критерії і показники сформованості екологічної поведінки учнів початкової школи.

– *уточнено* типи екологічної поведінки стосовно означеної вікової групи (екологічно доцільний, екологічно ситуативний, екологічно байдужий, екологічно руйнівний) та охарактеризовано рівні її сформованості (елементарний, базовий, середній і високий), подальшого розвитку набули форми і методи екологічного виховання молодших школярів; компетентнісний підхід до формування екологічної поведінки школярів.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в органічному поєднанні етнопедагогіки з сучасними методами навчання та виховання:

– розроблені методики екологізації уроків з освітньої галузі «Технології» з виготовлення традиційних українських екологічних святково-обрядових атрибутів – солом'яних дідухів та павучків, святково-обрядової випічки з їстівного тіста, традиційної воскової технології розписування писанок, виготовлення народних іграшок з природніх матеріалів з подальшим їх використанням у позаурочних і позашкільних заходах та в родинних святкуваннях;

– створено методичні рекомендації для вчителів початкової школи «Екологічне виховання учнів початкової школи засобами української народної культури», які містять конспекти уроків, виховних годин, народних свят, майстер класів, екскурсії на природу, спільний творчий ті «Екологічний клас – екологічна родина» із залученням батьків та громадськості;

– розроблено програму екологічного гуртка «Буду я природі другом» із широким використанням елементів української етнічної культури.

Матеріали дослідження можуть бути використані вчителями початкової школи для формування екологічної поведінки молодших школярів шляхом інтеграції української етнічної культури у навчально-виховний процес; науковцями, педагогами для розробки навчально-методичного забезпечення (посібників, програм та методичних рекомендацій для вчителів початкових класів); викладачами етнопедагогіки, українознавства, методики викладання дисциплін освітньої галузі «Технології» з метою оновлення змісту та методики викладання даних дисциплін, керівниками педагогічної практики з позакласної виховної роботи.

Апробація і впровадження результатів дослідження здійснювались у процесі обговорення на засіданнях лабораторії екологічного виховання та позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України, під час педагогічних нарад експериментальних шкіл, методичних об'єднань вчителів початкових класів, на курсах післядипломної освіти вчителів. Доповідалися на Міжнародних науково-практичних конференціях: «Український шкільний підручник у європейському вимірі» (21 – 22 жовтня 2009 р., м. Вінниця), «Актуальні проблеми формування успішної особистості в сучасному освітньому просторі» (22 – 24 листопада 2017 р., м. Вінниця), «Science, research, development» Miedzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji (27 лютого 2018 р., м. Лондон), «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» (15 – 17 травня 2018 р., м. Вінниця) на Всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Духовність як основа екологічної культури та відповідальності» (19-20 листопада 2010 р, Київ), «Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в умовах економічної нестабільності» (2010р., Вінниця), «Теорія та практика трансформаційних перетворень в економіці, політиці та культурі за умов розвитку глобалізаційних процесів» (2011р., Вінниця), «Шляхи активізації інноваційної діяльності в освіті, науці, економіці» (2016 р., м. Вінниця), «Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал» (2016р., м. Київ),

«Соціально-економічні та гуманітарні аспекти розвитку суспільства» (18 квітня 2018, м. Вінниця).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником науково-дослідної теми лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України "Науково-методичні основи формування екологічно доцільної поведінки учнів загальноосвітньої школи" (державний реєстраційний номер 0108U001091). Тема дисертації затверджена рішенням вченої ради Інституту проблем виховання НАПН України (протокол № 3 від 31.03.2011 р.) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 24.05.2011 р.).

Публікації: Основні положення і результати дослідження відображені у 19 працях, 15 з яких є одноосібними і 4 у співавторстві, зокрема – 8 наукових статей опубліковано у фахових виданнях України, у тому числі 1 стаття у періодичному науковому виданні, що входить до міжнародних наукометричних баз даних, 1 стаття – у зарубіжних виданнях, 9 статей у збірниках матеріалів міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій. Одну роботу представлено як методичні рекомендації та одну – програму гуртка.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ..... 2

ВСТУП..... 10

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ..... 23

1.1. Дослідження екологічної поведінки особистості у науковій теорії. 23

1.2. Основні детермінанти екологічної поведінки учнів початкової школи. 40

1.3. Еколого-виховний потенціал української народної культури і педагогічний досвід його використання. 60

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ 87

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН СФОРМОВАНОСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ..... 90

2.1 Характеристика методик дослідження стану сформованості екологічно поведінки учнів початкової школи, їх батьків та вчителів. 90

2.2 Екологічний зміст навчальних предметів у початковій школі і наявність в них елементів української народної культури. 105

2.3 Діагностика наявного стану сформованості екологічної поведінки учнів початкової школи. 126

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ 153

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ МЕТОДИКИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ 156

3.1. Методика застосування української етнічної культури в навчально-виховній роботі початкової школи. 156

3.2. Організація та аналіз результатів експериментально-дослідної роботи 193

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ 215

ВИСНОВКИ 218

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 223

ДОДАТКИ 251

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

1.1. Дослідження екологічної поведінки особистості у науковій теорії.

Виховання молодших школярів та формування їх екологічної поведінки вимагає розуміння сутності понять «поведінка» та «екологічна поведінка», а також з'ясування їх типових проявів і закономірностей в залежності від віку.

Досліджуючи основи поведінки, спочатку зупинимось на трактуванні поняття «поведінка». Не дивлячись на широке застосування цього терміну, єдиного визначення його немає, відрізняються і підходи, на яких воно базується. Найзагальніше визначення терміну «поведінка» дає словник «Психоаналітичні терміни й поняття» за редакцією Б. Е. Мура та Б. Д. Файна, який трактує поведінку як «доступний спостереженню образ дії, або манеру себе поводити» [С. 140].

В українській радянській енциклопедії (УРЕ) поведінка визначається, як «система взаємопов'язаних реакцій і дій живого організму у взаємодії з навколишнім середовищем», а також вказує на те, що поведінку вивчають на біологічному, психологічному або соціологічному рівнях [УРЕ, С. 430]. Виділяється три основних, різних за психологічною природою, типи поведінки: інстинктивна поведінка, навички й розумна поведінка. Крім того, розрізняється зовнішня поведінка (рухи, вчинки, висловлювання) і поведінка внутрішня (почуття, мислення) [УРЕ, С. 430].

Схожого трактування поняття «поведінка» дотримуються й автори словника-довідника «Соціальна педагогіка», визначаючи поведінку як «процес взаємодії особистості з довкіллям, обумовлений її індивідуальними

особливостями і внутрішньою активністю, що виявляються, переважно, у вигляді зовнішніх дій і вчинків»[Соц. пед., С. 342].

Навколишнє середовище, у взаємодії з яким проявляється поведінка, можна розглядати як природне, в якому людина виступає біологічною істотою на рівні з іншими живими організмами, так і соціальне оточення, зі встановленими самою людиною правилами поведінки та способом існування в соціумі, що може суттєво змінюватися під впливом зміни суспільних ідей, суспільної свідомості, ціннісних пріоритетів, характеру суспільного середовища особистості.

Дослідженню впливу соціальних факторів на поведінку присвячено багато праць зарубіжних дослідників, зокрема це праці А. Адлера [], Дж. Аронфріда [], Дж. Долларда [], Н. Міллера[], Дж. Роттера [] та ін.

А. Адлер зробив висновок, що на розвиток особистості і її поведінку найбільший вплив має саме соціальне оточення [Адлер]. Дж. Аронфрід в своїх дослідженнях, що стосуються соціалізації дітей, звернув увагу на роль і місце покарання, а не лише заохочення [Аронфрід]. Дж. Доллард та Н. Міллер проводили спільні дослідження, розробили концепцію соціального научіння та сформулювали і описали процеси соціалізації особистості [Долард і Міллер]. Дж. Роттер розробив теорію соціального научіння, ввів поняття локус контролю, визначив формулу, що дає змогу прогнозувати цілеспрямовану поведінку особистості: потенціал поведінки = очікування + цінність підкріплення [Столяренко,].

У наведених вище визначеннях «поведінки» ключовими словами є «дія» або «реакція» живого організму (особистості) на подразники та впливи, що йдуть від навколишнього середовища. Проте існує й інший підхід до визначення терміну «поведінка» та її характеристики. Ряд дослідників вважають, що в основі поведінки та її проявів лежать не зовнішні подразники, а сама особистість з її внутрішніми стимулами і розуміннями ситуації, завдяки чому вона поводить себе так чи інакше.

Психологічна енциклопедія (автор-упорядник О. М. Степанов) визначаючи поняття «поведінка» звертає увагу на її залежність від внутрішніх чинників індивідів, зокрема потреб: «поведінка – активність живих організмів, спрямована на пристосування до навколишнього середовища і задоволення наявних потреб. У зовнішньому плані поведінка виявляється в системі послідовних дій, спрямованих на безпосередній контакт організму з предметами оточення. Основою певної поведінки живих організмів є їх актуальні потреби» [Псих.Е. С. 253].

В даному випадку започатковують дійові акти, що згодом втіляться у поведінку, не зовнішні подразники, а внутрішні стимули, до яких належать потреби та потяг. Серед науковців питання впливу потреб на активність особистості досліджували В.Г. Асєєв [], Л.С. Виготський [], Є.П. Ільїн [], О.М. Леонтьєв [], О.Р. Лурія [], Р. Френкін [], В.Д. Шадриков [], П.М. Якобсон [] та ін. Ієрархію потреб узагальнив А. Маслоу згрупувавши їх у піраміду потреб (фізіологічні потреби; потреби в безпеці; потреби в любові й прихильності; потреби у визнанні та оцінці; потреби в самоактуалізації; реалізації здібностей і талантів) [Маслоу]. До внутрішніх сил організму, що започатковують поведінку психологи також відносять потяг. Потяг може носити біологічний характер («лібідо», «танатос» теорії З. Фрейда [Фрейд]), або психологічний (прагнення до переваги, до влади А. Адлер [Адлер], Ф. Ніцше [Ніцше]).

О. М. Степанов виділяючи особливості поведінки людини, також вказує і на її суспільну обумовленість: «…поведінка людини є завжди суспільно обумовленою і має свідомий, цілеспрямований характер. Людина спрямовує свої дії не тільки на безпосереднє задоволення потреб, а й на організацію взаємин з іншими людьми відповідно до суспільно прийнятих норм моралі й права» [Псих.Е. С. 253].

С. У. Гончаренко, в педагогічному словнику, акцентує увагу на розгляді поведінки з морально-етичної точки зору: «Поведінка людини є системою дій і вчинків, які мають моральне значення й підлягають моральній оцінці

незалежно від того, з яких причин їх зроблено. В цьому розумінні говорять і про поведінку учня в школі, родині, у громадських місцях тощо. Згідно з цим виховання поведінки як системи вчинків є насамперед моральним вихованням» [Гончаренко, С. 261]. Тут одиницею виміру поведінки стає не лише дія, але і вчинок, який на думку психологів «завжди супроводжується боротьбою мотивів» [Основи псих., С.246]. Схожого виміру поведінки дотримується С.Л. Рубінштейн, який доводить, що «одиницею» поведінки є вчинок, а «одиницею» діяльності – дія. «Вчинком є лише така дія людини, в якій головне значення має свідоме ставлення до інших людей, до норм суспільної моралі» [Рубінштейн]. На відміну цьому підходу, Б. Ф. Ломов одиницею поведінкового акту називає дію [Ломов, С. 115-130 або вся книга].

Дослідженню мотивації поведінки присвячені фундаментальні праці А. Адлера (основний мотив поведінки – прагнення до переваги, пошук досконалості) [Адлер], О. М. Леонтьєва (досліджував процес трансформації мотиву у діяльність) [Леонтєв], А. Маслоу (в основу мотивації кладе систему потреб та прагнення до самоактуалізації) [Маслоу], Г. Олпорта (розробив теорію функціональної автономії поведінки, коли поведінка, спрямована на очікуваний результат, починає приносити задоволення, сама по собі, навіть якщо індивід не досяг тієї мети, задля якої він поводився саме таким чином) [Олпорт], К. Роджерса (визначив єдиний мотив – тенденцію до актуалізації, намагання розвивати всі здібності, задля збереження та розвитку особистості) [Роджерс], Е. Формма (основними мотивами поведінки вважав прагнення до свободи і безпеки) [Форм], К. Юнґа (основний життєвий мотив – реалізація свого «Я») [Юнг], К. Хорні (виділила дві головні потреби, що переважають у дітей – це потреба у безпеці та потреба в задоволенні) [Хорні].

Безпосередньо дослідженню специфіки поведінки дітей присвячені роботи: А. Адлера, А. Бандури, І. Беха, К. Бюлера, Л. Виготського, А. Гезелла, Дж. Долларда, Д. Ельконіна, Р. Кеттела, О. Лурія, Н. Міллера, Г. Олпорта, Ж. Піаже, Д. Роттера, Р. Сірса, Б. Скіннера, К. Томаса, Р.Уолтерса, К. Халла, К. Хорні.

А. Адлер досліджував поведінку дитини в залежності від черговості її народження, описавши типову поведінку старшої, середньої та молодшої дитини, акцентував, що прагнення особистості до переваги є вродженим, а стиль життя формується в дитинстві. Він, також, описав роль впливу на поведінку особистості почуття неповноцінності, яке з'являється в дитинстві, відповідно до виду переживань: неповноцінність органів, надмірна опіка чи відкидання з боку батьків. Як наслідок, через психічну компенсацію може розвиватися комплекс переваги, або навпаки ускладнювати розвиток [Adler A. (1917b). Study of organ inferiority and its psychical compensation].

А. Бандура – автор соціально-когнітивної теорії особистості, досліджував вплив на поведінку спостереження за поведінкою інших та опанування певних патернів, з'ясував, що як правило діти імітують спочатку дорослих, потім однолітків чия поведінка призвела до успіху, іноді імітують поведінку, що не призвела до успіху «про всяк випадок»[Бандура].

К. Бюлер розробив теорію триступеневого розвитку дитини: інстинкт, дресура, інтелект та охарактеризував дитячу поведінку на цих ступенях. Л. Виготський та О. Лурія – автори фундаментальної праці «Етюди з історії поведінки: Мавпа. Примітив. Дитина», експериментально досліджували поведінку дитини, з'ясували критичні моменти в поведінці дітей – роздвоєння лінії її розвитку на натурально-психологічний і культурно-психологічний. Соціально-психологічні зміни особистості в період дозрівання та їх вплив на поведінку вивчали Ю. Бронфенбреннер та А. Гезелл.

Вікові особливості дитячої поведінки досліджували І. Бех, К. Бюлер, Л. Божович, Ю. Бронфенбреннер, Л. Виготський, А. Гезелл, В. Давидов, І. Дубровіна, Д. Ельконін, С. Кон, О. Лурія, В. Моргун, Ж. Піаже, М. Савчин, Н. Ткачова та ін.

Детальніше зупинимося на визначенні вікової категорії «молодший шкільний вік» та специфіці поведінки молодших школярів, яким власне і присвячене дане дослідження.

Згідно узагальненою віковою періодизацією Д. Б. Ельконіна, Л. І. Божович, В. В. Давидова, І. В. Дубровіної, І. С. Кона, В. Ф. Моргуна, Н. Ю. Ткачової молодший шкільний вік триває з 7 до 11 років, а вік з 3 до 7 років класифікується як дошкільний [Дуткевич Дит. Псих., С.]. В педагогіці та психології відповідно до вікових періодизацій, осіб, що навчаються в початковій школі, прийнято називати молодшими школярами або дітьми молодшого шкільного віку. М. В. Савчин період молодшого школяра (6-7 років – 10-11 років) називає зрілим дитинством [Савчин М. В. Вікова псих.].

Схожого вікового поділу дотримується і Ж. Піаже в теорії розвитку інтелекту людини, виділивши чотири стадії дитячого мислення: сенсомоторна стадія мислення (від народження до 2 років), доопераційне мислення (від 2 до 7 років), стадія конкретних операцій (від 7-8 до 11-12 років), стадія формальних операцій мислення (від 11 до 15 років). Виходячи з даної характеристики діти молодшого шкільного віку мають такі стадії мислення: «доопераціна» (переважно 1 – 2 класи) та «стадія конкретних операцій» (переважно 3 – 4 класи). «Доопераційне мислення» – характеризується орієнтацією дитини тільки на перцептивні співвідношення та відзначається егоцентризмом. На стадії «конкретних операцій» – операції мислення ще не цілком розвинуті, вони не формалізовані, залежні від конкретного змісту, в різних предметних областях розвиваються нерівномірно, не об'єднані в цілісну систему [Столяренко О.Б. Псих. Особ.]

В період молодшого шкільного віку також відбувається зміна соціального статусу дитини з дошкільника (з провідною діяльністю – сюжетно-рольовою грою) на школяра (з провідною діяльністю – навчанням). Проте згідно фізичного, психологічного та інтелектуального розвитку учні першого, а подекуди й другого класу попадають під категорію діти старшого дошкільного віку. У них переважає доопераційне та егоцентричне мислення, перцепція. «Для багатьох першокласників іноді більше значить переживання самої участі в процесі учіння, ніж усвідомлення результату учбових дій (нові знання, уміння). Тут переважають ще ігрові мотиви, хоч вони спонукають до

учбових дій» [Скрипченко Вікова та пед. Псих.]. Крім того, «особливості соціально-психічного розвитку дітей молодшого шкільного віку характеризуються недостатнім рівнем сформованості здатності до самооцінки, аналізу можливих результатів власних дій» [Кузьминський Педагогіка, С. 228].

Загалом серед особливостей психічного розвитку молодшого школяра, психологи насамперед виділяють: 1) недостатнє керівництво власною поведінкою; 2) наявність конкретно-образного мислення; 3) недостатньо сформовані процеси сприйняття, уваги (переважає мимовільна увага); 4) схильність до механічного виконання завдань, вивчення навчального матеріалу; 5) схильність до гри у різних сферах діяльності; [Кузьминський Педагогіка, С. 58-59].

Діти проявляють свою поведінку у грі, де наслідуючи дорослих, при допомозі жестів і слів моделюють і проговорюють уявні ситуації і свої дії в них, а в їх реакції на подразники на перше місце виходять емоції. Психологи і педагоги досить часто спостерігають, що школярі молодшого шкільного віку у своїй поведінці більше керуються емоціями ніж знаннями і розумінням ситуації. «Розрив між знаннями моральних принципів і відповідною поведінкою – найхарактерніша властивість дитини цього віку» [Осн. орієнтири, С. 18]. Дитячі емоції та переживання впливають на поведінку особистості не лише в молодшому шкільному віці, а можуть зберегтися в пам'яті особи і коригувати її поведінку у більш старшому віці, навіть у дорослому житті.

Тому для характеристики поведінки осіб 6-10 років (вікові межі, що включає поняття «учні початкових класів») під терміном «поведінка» ми матимемо на увазі доступні спостереженню не лише їх дії і вчинки, а також висловлювання та емоційні прояви.

Отже, дослідженню сутності поведінки загалом і специфіки поведінки учнів молодшого шкільного віку зокрема, а також проблемам впливу на корекцію поведінки присвячено чимало праць з психології і педагогіки на які

будемо опиратися і ми в своєму дослідженні. Врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей у навчально-виховному процесі – є сутністю принципу природовідповідності виховання, що ввів в педагогічну теорію Я.А. Коменський, він наголошував, що у процесі виховання і навчання необхідно опиратися на природні, вікові та психологічні особливості дітей, Згодом принцип природовідповідності описували Ф. А. В. Дістервег, О. В. Духнович, Й. Г. Песталоцці, Ж.Ж. Руссо, К.Д. Ушинський та ін.

Зупинимось більш детально на аналізі сутності екологічної поведінки. Цій проблемі присвячені наукові праці А. А. Алдашевої [эк.созн.], С. Д. Дерябо [], А. Н. Захлебного [], І. Д. Звєрєва [], О.О. Колонькової, В.І. Медведева [], Л.П. Симонова [], І. Т. Суравегіної [], О.Л. Пруцакової, Н.А. Пустовіт, М.І. Хилько, В.А. Ясвіна [] та ін.

Почнемо з визначення терміну «екологічна поведінка». Найбільш широким є визначення поняття «екологічної поведінки» Н.А. Пустовіт, яка зазначає, що «у найзагальнішому вигляді під екологічною поведінкою розуміється система вчинків і дій стосовно довкілля, яка віддзеркалює рівень екологічної культури особистості» [типи екол. Повед.школярів С.1]. В свою чергу О. О. Колонькова трактує екологічну поведінку як «дії та вчинки особистості, що безпосередньо або опосередковано впливають на збереження та відтворення природи» [культ. Екол. Пов. Шк.].

О.Л. Пруцакова, даючи визначення поняттю «екологічна поведінка», вважає, що це вчинки і дії не лише стосовно довкілля, але і у довкіллі і наголошує на їх свідомості і осмисленості, а також звертає увагу на роль соціуму, який впливає на екологічну культуру і компетентність особистості: «Екологічною поведінкою вважаємо систему соціально обумовлених свідомо керованих вчинків і дій у довкіллі й стосовно довкілля, яка віддзеркалює рівень екологічної культури і екологічної компетентності особистості» [ПРОБ. ФОРМУВ. КУЛ. ЕКОЛ. ПОВ.]. Дослідниця також виділяє дві сфери у яких проявляється екологічна поведінка: «Зазвичай екологічна поведінка виявляється як у сфері безпосередньої взаємодії з природою і її об’єктами, так

і через опосередковане споживання природних ресурсів під час щоденної побутової діяльності» [ПРОБ. ФОР. КУЛ. ЕКОЛ. ПОВ. ШК].

Отже, екологічну поведінку можна розглядати у природному середовищі, побуті і на виробництві, тобто фактично – у всіх сферах життя. Екологічна поведінка у природньому середовищі передбачає збереження довкілля (флори, фауни, водних ресурсів, ґрунтів тощо) від руйнації, знищення і забруднення. Екологічна поведінка у побуті проявляється у помірному споживанні, економному витрачанні ресурсів (води, електроенергії, природного газу тощо), використанні екологічно безпечних товарів, відмові від екологічно небезпечних продуктів, використання екологічної тари та пакування, сортуванні і правильній утилізації відходів, повторному використанні речей, користуванню транспортом, який несе менше шкоди довкіллю тощо, а на виробництві – у контролі над викидами та відходами, застосуванні маловідходних технологій, економії сировини та ресурсів, використанні матеріалів які утилізуються без шкоди довкіллю, використанні відновлюваних ресурсів та ресурсозберігаючих технологій тощо.

А. А. Алдашева та В. І. Медведев даючи визначення поняттю «екологічна поведінка» також звертають увагу на екологічну свідомість індивіда. На їх думку сутністю екологічної поведінки, є свідома, цільова діяльність людини чи суспільства, спрямована на об’єкти, процеси і явища зовнішнього середовища, з якими взаємодіє або планує взаємодіяти людина [Эк. Соз., Гл. 16! С. 253].

Дослідники також виділяють дві групи цілей екологічної поведінки: творчі та руйнівні, а також вказують на дві форми екологічної поведінки – некомпенсованого і компенсованого споживання, що проявляються в процесі задоволення потреб людини [Эк. Соз.,, Гл. 16, С. 256]. В історичних та економічних науках ці форми поведінки відповідають двом формам ведення господарства – привласнююче господарство, коли людина користується дарами природи, не докладаючи жодних зусиль для їх відтворення та відтворююче, коли людина для того, щоб щось отримати для власного

споживання мусить спочатку відновити природній баланс – щось самостійно виростити. Компенсоване споживання, або відтворююча форма ведення господарства відповідає концепції збалансованого розвитку. Дослідники також виокремлюють екологічно пасивну і активну поведінку.

Регулювання поведінки особистості у всіх сферах суспільного життя визначає мораль. Питання моралі у стосунках у з природою досліджує екологічна етика, яка вбачає у природі не об'єкт людської діяльності, а суб'єкт, що впливає на людину. «Екологічна етика – вчення про належне у відносинах людини з природою, що сприймається як суб'єкт, заснованих на визнанні морального статусу природи, високому оцінюванні її внутрішньої і нематеріальної цінностей, повазі прав природи й обмеженні прав людини» [Борейко, Екологічна етика, С. 5]. Питання екологічної етики досліджували В. Борейко, Л. Вестра, А. Гейєр, Л. Гребер, Р. Етфілд, Р. Злліот, Д. Кайфер, Б. Каллікотт, О. Леопольд, Р. Неш, А. Подобайло, Х. Ролстон ІІІ, П. Тейлор, А. Швейцер та інші дослідники.

Дж. Р. Мейер в науковій праці «Біоетика та освіта» описує типи світогляду особистості в залежності від почуття морального обов'язку: соціоцентризм (від лат. societas – «суспільство», тип світогляду коли моральний обов'язок однієї людини поширюється на всіх членів суспільства), антропоцентризм (від грец. ανθρωπος – «людина» і лат. centrum – «центр», тип світогляду, при якому найвищою цінністю є людина, відповідно й моральний обов'язок має лише перед людьми), патоцентризм (від грец. πάθος – страждання, тип світогляду, при якому людина оберігає всі розумні створіння на землі, але визначає рівець цінності, в залежності від здатності відчувати біль та страждання при їх знищенні, при цьому підході ссавці мають найвищу цінність, а рослини мають меншу моральну цінність в порівнянні з тваринами) та біоцентризм (від грец. βίος – «життя», тип світогляду, при якому людина має моральний обов'язок й оберігає все живе на землі). [Meyer G.R. (ed.). "Bioethics in education". Sydney and Hamburg: Lit, 1990]. В свою чергу С. Д. Дерябо та В. А. Ясвін виділяють екоцентричний тип екологічної свідомості,

що базується на основі психологічної включеності людини у світ природи; суб'єктному характері сприйняття природних об'єктів; прагненні до непрагматичної взаємодії зі світом природи. [Дерябо, Ясвін екопедагог. і псих, С. 277].

Зміст поняття «екологічна поведінка» також відрізняється, в залежності від того, йде мова про керівників держави, очільників крупних підприємств, пересічних громадян, підлітків чи дітей. В даному випадку мова йде про «зону відповідальності» особистості. Зона відповідальності, за визначенням О.Л. Пруцакової, це «частина довкілля, на яку людина впливає своєю повсякденно-побутовою та професійною діяльністю. Вона розширюється із віком, виконанням людиною соціальних ролей та урізноманітненням побутової діяльності» [Пруцакова Світоглядні орієнтири С. 413].

Зона відповідальності молодших школярів є досить вузькою. Учні початкової школи не можуть впливати на виробництво, де екологічне забруднення і екологічні злочини є наймасштабнішими, до їх думки мало дослухаються дорослі, коли мова йде про екологічно-доцільне ведення власного господарства. Учні даного віку можуть дбати лише про чистоту та збереження невеликої частини довкілля, флори і фауни, які їх оточують, але можуть виражати емоційні прояви з приводу широкого спектру ситуацій. Проте, отримані у дитинстві знання про екобезпеку, відчуття власної відповідальності за долю довкілля і планети, а також емоції і відчуття отримані у дитинстві можуть вплинути на їх екологічну поведінку особистості у дорослому житті.

На основі детального аналізу проявів екологічної поведінки дітей та підлітків шкільного віку Н.А. Пустовіт визначила чотири типи екологічної поведінки школярів: екологічно доцільна, екологічно виправдана, екологічно руйнівна, пасивна (байдужа, індиферентна) [Пустовіт Н.А. типи екологічної поведінки школярів С.2]

У позитивному якісному вимірі поведінка у довкіллі може бути екологічно доцільною та екологічно виправданою, тобто поведінкою,

спрямованою на збереження та покращення стану навколишнього середовища. Відмінністю у цих двох видах поведінки є головний мотив, у першому випадку це – збереження довкілля, а в другому – будь-який інший найчастіше економічний (зменшення витрат, економія бюджету) або психологічний (бажання сподобатись, отримати гарну оцінку). У негативному вимірі поведінка буває екологічно-руйнівною, яка завдає шкоди довкіллю, або пасивною (індиферентною) – коли особистість не замислюється над екологічними проблемами веде нераціональний спосіб життя, витрачаючи більше ресурсів ніж їй потрібно для існування. Відповідно до типу поведінки визначається і ступінь активності учнів у екологічних заходах.

Школярі, чия поведінка оцінюється як екологічно доцільна, беруть активну участь у природоохоронних заходах, мотивуючи свої дії прагненням «допомогти природі». Школярі, чия поведінка кваліфікується як «екологічно виправдана» беруть участь у спеціальних природоохоронних заходах, проте з мотивів спілкування, отримання гарної оцінки тощо. У школярів з індиферентною поведінкою взаємодія з природою мотивується бажанням відпочити, зібрати гриби чи ягоди тощо і відсутністю будь-яких дій і вчинків на захист природи». Нажаль зустрічається і екологічно руйнівна поведінка, коли особи не обмежують себе у використанні природніх ресурсів, на перший план виходять споживацькі інтереси. [Пустовіт Н.А. типи екологічної поведінки школярів С.2-3]

О.Л. Пруцакова окрім названих, виділяє екодевіантний тип поведінки особистості у навколишньому середовищі (це поведінка, яка суперечить моральним і екологічним нормам і правилам) та вказує на основні його риси в школярів. Основними серед них є такі: «Школярі руйнують природні об’єкти, не маючи змоги пояснити навіщо, агресивно сприймаючи зауваження. Здійснюючи природонебезпечні дії, байдужо ставляться до аналогічної поведінки інших. Учні не вміють мінімізувати власний вплив на довкілля на побутовому рівні, не переймаються питаннями раціонального ресурсоспоживання, оскільки не усвідомлюють процес використання ресурсів

як вплив на природу. Емоційні реакції щодо природи неадекватні: виявляються у грубості, жорстокості, байдужості. Відсутнє бажання милуватися природою, цікавість до неї. Учні не мають чітких моральних орієнтирів стосовно як об'єктів природи, так і використання ресурсів. Ставлення до природи нестійке, переважно прагматичного характеру. Рейтинг екологічних цінностей у ієрархії особистісних низький. Потреба у спілкуванні з природою невиражена» [Пруцакова. Вплив зовнішніх чинників…С. 395]. О.Л. Пруцакова використовує термін «екологічна особистість», це – «особистість, що має екоцентричний тип світогляду» [Пруцакова Світоглядні орієнтири.С 410]

Серед фундаментальних психолого-педагогічних досліджень з екологічного виховання слід відзначити праці С. Д. Дерябо та В. А. Ясвіна. Вони обґрунтували методику діагностики відношення людини до природи, розкрили суть процедури діагностування, специфіку обробки та інтерпретації наукових результатів, а також розробили методику проведення еколого-психологічного тренінгу.

Особливо цінними для нашого дослідження є описані авторами різні аспекти ставлення особистості до природи в онтогенезі, типи екологічної свідомості особистості. Вчені також охарактеризували специфіку молодшого шкільного віку у ставленні до об'єктів природи: «… у молодшому шкільному віці природні об'єкти все більше набувають суб'єктивного значення: для багатьох учнів початкових класів вони стають „значущими іншими". Ставлення до природи, в першу чергу, виявляється в пізнавальній сфері, втім ще домінує когнітивний компонент, який є своєрідним „залишковим" від дошкільного періоду» [Дерябо, Ясвін екопедагог. і псих,].

Варто відзначити, що автори розглядають дітей віком 5-7 років як старших дошкільників, а в нашому дослідженні діти 6-7 років є учнями перших та других класів. Серед специфічних особливостей дітей даної вікової категорії вказують на анімізм (не чіткі межі між «людським» і «нелюдським») та артифікалізм (уявлення про те, що всі об'єкти і явища навколишнього світу

виготовлені самими людьми для своїх власних цілей), а в загальному характер ставлення до природи визначають як суб'єктно-прагматичний. «Розвиток перцептивно-афективного компонента у ставленні до природи вимагає певного рівня розвитку як пізнавальної, так і емоційної сфер особистості, що досягається значно пізніше, практично тільки до юнацького віку. У той же час нерозвиненість перцептивно-афективного компонента у дошкільнят зовсім не означає низького рівня такого параметра відносини, як емоційність. Саме тому часто вважається, що ставлення до природи у дошкільнят носить емоційний характер» [Ясвін. Псих. Отнош. к природе, С. 201; АБО Дерябо, Ясвін екопедагог. і псих, С. 217].

І. Д. Звєрєв та І. Т. Суравегіна розкривають вікові зміни в раціональному та емоційному сприйнятті природи: «В період дитинства найважливішим є емоційно-естетичне сприйняття довкілля, а не інтелектуальне. В деякій мірі ці прояви, зрівнюються, у підлітковому віці, а у юнацькому – велику силу набуває інтелектуальне осмислення природи» [Эколог. Образов. Школьн., С.15]. І. Д. Звєрєв також вказує на усвідомлену здатність молодшого школяра пізнавати світ – «я можу пізнати світ». І. Т. Суравегіна акцентує увагу на набутті молодшими школярами елементарних екологічних навичок на основі яскравих образів і глибокого чуттєвого сприйняття єдності краси природи та гідних вчинків щодо до неї [Система эк. образов.в школе].

Дослідженням взаємин дітей зі світом природи в сучасну епоху присвячена книга Р. Лува «Останній хлопчик у лісі», автор ввів термін «дефіцит захворювання на природу», описуючи негативні наслідки тенденції зменшення взаємодії дитини з природою [Р.Лув].

Проблемам екологічного виховання учнів присвячено чимало дисертаційних досліджень, зокрема екологічному вихованню в процесі вивчення окремих навчальних дисциплін: В.В. Гузя, О.В. Король, С.Г. Лебідь, в процесі навчання сільськогосподарській праці Н.А. Пустовіт, засобами ігрової діяльності О.Л. Пруцакової, екологічному вихованню в позаурочний час Р.А. Науменко, в позашкільних навчальних закладах присвячено

дослідження Г.П. Пустовіта. Вихованню ціннісного ставлення до природи присвячені дослідження О.О. Колонькової, К. Г Магрламової, Л.І Малинівської, В.В. Маршицької, С. В. Скрипника, Т. Ф. Юркової. Питання підготовки майбутнього вчителя до екологічного виховання школярів досліджувала С.В. Совгіра. Проблемами формування екологічно вмотивованої поведінки старших дошкільників займалась І.В. Трубнік.

Екологічному вихованню молодших школярів присвячені фундаментальні наукові праці С. І. Жупанина, В. М. Мінаєвої, Г. С. Тарасенко, І. В. Цвєткової та інших дослідників.

Безпосередньо екологічному вихованню молодших школярів присвячені дисертаційні дослідження А.П. Волошеної, Л.М. Різник, Л.В. Шаповал, формуванню дбайливого ставлення до природи О. П. Грошовенко, С.А. Карпеева, Т. І. Мантула, мотивів природоохоронної діяльності Н.В. Жук, І. В. Трубнік, екологічної культури І.Г. Павленко, О.В. Яковлевої, Л.А. Чистякової, екологічної грамотності Д. І. Мельника.

Безпосередньо дотичними до нашої теми є дисертаційні дослідження О.В. Крюкової, А. П. Колишкіної, які стосуються формування екологічно доцільної поведінки молодших школярів.

О. В. Крюкова вперше визначила сутність поняття «екологічно доцільна поведінка молодших школярів» і трактує його як «дії і вчинки у довкіллі, що безпосередньо пов’язані із задоволенням його життєвих потреб у взаємодії з довкіллям, без порушення екологічної рівноваги та гармонійного розвитку особистості і природи, як рівнозначних цінностей» [Крюкова, С.5]. Для вікової категорії «молодший школяр» дослідниця визначила показники екологічно доцільної поведінки: знання про норми та правила поведінки у навколишньому середовищі, людину як частину природи, причинно-наслідкові зв’язки у природі, необхідність збереження природи; оцінка дій та вчинків у природі інших і своїх власних; емоційно-ціннісне ставлення до природи; дії та вчинки щодо збереження, раціонального використання та відтворення природи, навички і звички практичної природоохоронної

діяльності. Відповідно до яких виділяє чотири рівні сформованості даних показників: низький, середній, достатній та високий [Крюкова, С.5].

В свою чергу А. П. Колишкіна дещо розширила поняття «екологічно доцільна поведінка молодших школярів» і трактує його як «дії та вчинки під час безпосередньої та опосередкованої взаємодії з природою, пов'язані між собою ціллю збереження природи, обумовленні характерним для учнів початкових класів непрагматичним суб'єкт-суб'єктним ставленням до об'єктів природи або зовнішньо унормовані дорослими (учителем, батьками)». Серед рівнів сформованості екологічної поведінки учнів початкових класів дослідниця виділяє: екологічно доцільний, екологічно ситуативний, прагматичний та екологічно недоцільний. Також автор дає характеристику компонентам екологічно доцільної поведінки та її критеріям: когнітивний (знання про поведінку в природі), емоційно-ціннісний (прагнення до збереження об'єктів природи), вчинково-діяльнісний (уміння та навички екологічно доцільної поведінки) [Колишкіна, С.].

Порівнюючи два визначення, відмінністю у них є природа дій та вчинків учнів початкових класів, у першому випадку, вони не шкодять довкіллю, а в другому – сприяють збереженню природи.

Отже, екологічна поведінка учнів початкової школи – це безпосередній або опосередкований процес взаємодії дітей 6-ти – 10-ти літнього віку з природою і її об'єктами, що обумовлюється внутрішніми і зовнішніми детермінантами, піддається спостереженню і проявляється у діях, вчинках, висловлюваннях та емоційних проявах. Проте, коли мова йде про якісну оцінку поведінки учнів початкової школи, то її доцільно розділити на типи, в залежності від домінуючих вчинків в довкіллі та причин з яких їх було зроблено.

Серед типів екологічної поведінки учнів початкових класів виділяємо:

– екологічно доцільний тип – всі безпосередні та опосередковані дії та вчинки учнів в довкіллі підпорядковані екологічним нормам, в учнів

наявний високий рівень екологічних знань, вони проявляють активність та рішучість;

– екологічно ситуативний – в учнів присутній базовий рівень знань, вони намагаються не шкодити довкіллю, як правило за наявності додаткових стимулів (гарна оцінка, похвала, є той хто контролює, економія коштів тощо), діють за принципом «як всі так і я»;
– екологічно байдужий – характеризуються майже повною байдужістю до довкілля, знання мають фрагментарний характер, переважно присутнє споживче відношення до природи, проте окремих правил поведінки в довкіллі дотримується;
– екологічно руйнівний – в учнів наявний низький рівень екологічних знань, дії та вчинки в довкіллі суперечать екологічним нормам, часто носять руйнівний характер.

Відповідно до визначених типів екологічної поведінки опишемо її критерії та компоненти. В основу вибору критеріїв та компонентів екологічної поведінки учнів початкових класів покладено структуру процесу виховання та формування поведінки, а саме, діалектичну єдність компонентів процесу виховання – оволодіння знаннями, нормами і правилами поведінки, формування почуттів та переконань, умінь і навичок у поведінці [Кузьминс. С. 213]. Тому, нами визначено наступні компоненти та критерії екологічної поведінки учнів початкових класів:

1) рівень знань про довкілля і способи поведінки в довкіллі – інформаційно-знаннєвий компонент;
2) ціннісне ставлення до природи – емоційно-ціннісний компонент;
3) практичні навички екологічної поведінки – практично-діяльнісний компонент.

1.2. Основні детермінанти екологічної поведінки учнів початкової школи.

Для того, щоб ефективно впливати на формування поведінки особистості необхідно дослідити чинники, від яких дана поведінка залежить. Проблеми детермінації поведінки, а саме визначення чинників, що зумовлюють поведінковий акт особистості, цікавили психологів, антропологів, філософів, педагогів здавна. Цій темі присвячено чимало наукових досліджень.

Зокрема, психолог А. Бандура у фундаментальному дослідженні «Теорія соціального научіння» визначив і проаналізував механізм дії двох груп чинників, що зумовлюють поведінку особистості, це – попередні детермінанти і наслідкові детермінанти. Серед попередніх детермінантів дослідник виділяє фізіологічні та емоційні реактивності, а до наслідкових відносить підкріплення (зовнішні, непрямі і самопідкріплення) [Бандура, С. 87 – 220].

Б. Ломов у дослідженні з психології звертає увагу на те, що в дослідженнях детермінації поведінки (і окремих поведінкових актів) психологія зустрічається з детермінантами різного порядку: одиничними, особливими і загальними. Іноді при цьому на перше місце виходять одиничні детермінанти, з якими пов’язана унікальність індивідуальних проявів психіки [Ломов, С. 125 – 126]. Крім того, автор наголошує на неможливості формулювання законів поведінки лише констатуванням якого-небудь одного виду вагомих зв’язків та впливів зовнішніх і внутрішніх факторів на поведінку особистості «Аналізуючи поведінкові акти, ми нерідко прагнемо розглядати як причину акту, що нас цікавить, якусь єдину попередню подію. Натомість справжньою причиною є ряд подій, які відбувалися перед цим. Кожна з них сама по собі не викликає ефекту – ефект дає лише їх накопичення (і збереження інформації про ці події в пам’яті)». [Ломов, С. 123?]. Такі багатогранні причинно-наслідкові зв’язки дослідник називає кумулятивними.

Р. Д. Гастіл визначає наступні фактори детермінації людської поведінки: 1) біологічні фактори (biological factors), що властиві всім людям, або особам певної статі, віку тощо, вони мають прямий або опосередкований вплив на поведінку особистості; 2) біосоціальні фактори (biosocial factors) безпосередньо впливають на індивідуальну поведінку особистості у взаємодії в групі в певній ситуації, крім того вони опосередковано впливають на культуру та історію суспільства й особистості; 3) культурні тенденції (cultural tendencies), що впливають на поведінку особистості безпосередньо через засвоєння традицій та історичного досвіду і опосередковано на розвиток сучасних тенденцій в поведінці; 4) ситуативні (situational), залежать від конкретного характеру окремої події, враховуючи, участь осіб, їх одномоментні ставлення один до одного, стан здоров'я, проблеми, що виникають, і навіть, погодні умови [R. Gastil].

Ян Пловман виділяє чотири чинники, що детермінують поведінку особистості: 1) інстинкт чи генетичний спадок («prewiring») відповідно до яких особа поводиться певним чином; 2) досвід поведінки здобутий у роки формування особистості («our formative years») у взаємодії з батьками, братами й сестрами, опікунами тощо; 3) сучасне суспільство («contemporary society») в якому кожний «шукає себе»; 4) креативність («creativity»), уява, творчість, інновації, здатність уявляти або будувати щось нове досі не відоме, поведінку на основі творчості найлегше змінити, тому що «гарні ідеї» дуже крихкі. Крім того, автор об'єднує визначені детермінанти у піраміду, в якій виділяє два рівні «несвідомий» – на ньому знаходяться перший і другий чинники та «свідомий» – третій і вершина піраміди – креативність – четвертий чинник. Також автор наголошує, про вплив емоції на поведінку особистості [Ian Plowman].

На порушення поведінкових норм оточуючими, а відповідно як чинник, що детермінує руйнівну або девіантну поведінку особистості вказує «теорія розбитих вікон». Її автори криміналісти Дж. Вілсон і Дж. Келлінг, що допомогли побороти надзвичайно велику злочинність в Нью-Йорку, доводили,

що відсутність порядку, обов'язково призведе до злочинності, на прикладі розбитого вікна у під'їзді автори пояснювали, якщо його не замінити, то скоро з'явиться ще одне розбите, а згодом не залишиться жодного цілого [Малкольм Гладуелл «Переломний момент»]. Якщо проаналізувати «теорію розбити вікон» в екологічному просторі, то залишене сміття в недозволеному місці призведе до появи більшої кількості сміття, а окремі випадки вирубки дерев, мисливства на червонокнижних тварин на заповідних територіях, забруднення водойм тощо – до аналогічних масових вчинків, тобто будь-які екологічно руйнівні дії спровокують значно більшу кількість таких дій.

Досліджуючи проблему формування культури екологічної поведінки школярів О.Л. Пруцакова серед чинників, що на неї впливають, виділяє зовнішні і внутрішні, а за формою впливу на особистість – спонукальні і обмежувальні [Форм. Кул-ри екол. Повед. школярів С. 253]. До зовнішніх чинників дослідниця відносить середовище (природнє, технологічне, урбанізоване), особливості соціальної структури суспільства та рівень розвитку демократії, суспільну мораль і культурні традиції природокористування, а також історично сформовані стереотипи використання природних ресурсів. До внутрішніх – потреби спілкування з природою, інтерес до неї, певна пасіонарність особистості, її внутрішні спонуки до освоєння довкілля та ін. [Форм. Кул-ри екол. Повед. школярів С. 253]. О. Л. Пруцакова також досліджувала вплив зовнішніх чинників міського середовища на екологічну поведінку жителів урбанізованого суспільства і особливу увагу приділила чинникам, які впливають на екодевіантну поведінку міських школярів [ВПЛИВ ЗОВН. ЧИННИКІВ МІСЬК. СЕРЕДОВ. НА ЕКОЛ.пов…..].

Серед різноманітних чинників, що впливають на поведінку особистості спробуємо виділити і проаналізувати основні детермінанти екологічної поведінки учнів початкової школи.

Як і більшість дослідників згрупуємо їх у дві категорії – зовнішні і внутрішні. Педагоги помічають, що у багатьох випадках різні учні однаково реагують на схожі подразники, тобто у ідентичних ситуаціях поводять себе

типово і тут роль зовнішнього подразника є домінуючою. Проте трапляються випадки, коли окремі діти, абсолютно відмінно від інших, реагують на здавалося б стандартні ситуації. В даному випадку домінуючими будуть особистісні якості людини, які ми можемо назвати внутрішніми чинниками. Внутрішні (суб'єктивні) подразники йдуть від особистості, зовнішні (об'єктивні) виходять з навколишнього оточення. Розглянемо кожну групу детермінантів більш детально.

До первинних внутрішніх чинників, від яких залежить поведінка молодшого школяра в довкіллі, можна віднести: відчуття, мислення та волю (воління, прагнення). Звичайно, вони розвиваються і формуються в процесі навчання та виховання особистості, але не слід забувати, що значною мірою вони залежать і від фізіологічних та психологічних якостей особистості – реакції на подразнення, темпераменту, фізичних та розумових здібностей, які даються людині від народження. Проаналізуємо вплив кожного з наведених вище чинників на поведінку учнів початкових класів в природі. Почнемо з відчуттів.

Відчуття, за визначенням Т. Кириленко, «це сприйняття окремої властивості предмета або недиференційоване і неопредмечене враження від довколишнього середовища» [Осн.П С.194]. Відчуття дійсно значною мірою пов'язані з реакцією на сприйняття довколишнього середовища – рецепцією. «Рецепція, як сприйняття чуттєвого подразника – початковий момент недиференційованого акту поведінки, що виявляється в елементарних сенсомоторних реакціях» [Осн. псих. С.194]. Біологічний механізм дії подразників (біологічно активних гормонів), які викликають реакцію індивіда і спонукають її до дії вивчав І. П. Павлов. [Осн. псих. С.195-196].

Проте, на нашу думку, на екологічну поведінку впливають не лише відчуття, пов'язані із сприйняттям особою навколишнього середовища, але й себе самого, тобто суто внутрішні відчуття як біологічного так і психологічного та соціального характеру. До суто біологічних відчуттів можна віднести голод, спрагу, втому, біль тощо; до психологічних – емоції від

внутрішніх переживань, спогадів, міркувань тощо. Соціальні відчуття здебільшого є реакцією на дії зовнішнього середовища (соціуму), але в окремих випадках вони можуть в значній мірі залежати і від внутрішніх чинників. Наприклад, поведінка учня може залежати від індивідуального сприйняття ним свого місця в групі, змінюватися під впливом проблем, які з'явилися не внаслідок реально існуючих зовнішніх подразників, а власних психологічних переживань, умовиводів, докорів сумління.

І. Д. Бех вказує на те, що: «Будь-які дії є результатом почуттів. Щоб змінити вчинки, слід передусім зрозуміти почуття і навчитися зважати на них» [Бех, Вих. О. сход. До духов. С. 92]. Щодо впливу емоцій на поведінку особистості Л. Виготський наголошував: „Жодна форма поведінки, не є настільки міцною, як та, що пов'язана з емоцією. Тому, якщо ви хочете викликати у людини потрібні вам форми поведінки, завжди потурбуйтесь про те, щоб ці реакції залишили емоційний відбиток в учня. Жодна моральна проповідь так не виховує, як живе почуття, у цьому сенсі апарат емоцій є ніби спеціально пристосованим і тонким знаряддям, через яке найлегше впливати на поведінку. Емоційні реакції справляють істотний вплив на всі без винятку форми нашої поведінки, на всі моменти виховного характеру" [Выготский Л.С. Педагогическая психология , с.140]. Тому розповідаючи народні легенди про квіти сироти (підсніжник і мати-й-мачуху), мурахи-трудівниці, птахів, що колись були людьми, і викликаючи жаль, співчуття, повагу можна краще вплинути на екологічну поведінку молодшого школяра, ніж інформуючи його про те, що цим квітам чи тваринам загрожує зменшення популяції і вони потребують нашого захисту.

Досить важливим чинником, який впливає на поведінку є інтелект – здатність мислення, раціонального пізнання. Інтелект особистості розвивається із вдосконаленням процесів мислення (міркування). Теорію розвитку інтелекту людини розробив швейцарський психолог Ж. Піаже, який наполягав, що принципи мислення дитини відрізняються від мислення дорослих, воно є досить своєрідним та специфічним. У молодшому шкільному

віці відбувається інтелектуалізація всіх психічних функцій через усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків та морально-етичних норм, що об'єктивно існують у навколишньому середовищі, а також у процесі засвоєння учнями початкових класів певної кількості необхідних знань про природу і довкілля, взаємозв'язок людини і навколишнього середовища, а також навичок та умінь, передбачених навчальними програмами.

Серед знань, які необхідні для формування вищих щаблів екологічної поведінки можна виділити знання про природу та знання про суспільство. Знання про природу набуваються в процесі вивчення природничих дисциплін. У молодших класах це природознавство, а також спеціально підібрані тексти для читання, задачі з математики тощо. У старших класах екологія, біологія, географія, хімія, фізика та ін. Знання про морально-етичні норми життя в суспільстві та юридичні закони держави набуваються в процесі вивчення гуманітарних та суспільних дисциплін: етика, основи законодавства, історія, культурологія, етнологія, література, тощо. Основи морально-етичних знань молодші школярі переважно отримують на заняттях з читання, під час проведення виховних годин та позаурочних заходів.

З часом роль інтелекту у впливі на поведінку зростає і він починає домінувати над відчуттями, давати їм оцінку, спрямовувати, підкорювати. Хоча буває і навпаки: у стані афекту відчуття домінують над інтелектом і можуть спрямовувати і підкорювати його. Інтелект відіграє провідну роль у процесі мотивації будь-якого вчинку і слугує каталізатором вибору зразка поведінкового акту. Коли ж гору беруть емоції, поведінка може стати невмотивованою, або такою що не наближує, а навпаки віддаляє особистість від очікуваного результату.

Аналізуючи поведінку, багато вчених – спеціалістів з педагогіки і психології головну увагу зосереджують саме на мотивації вчинків. З питань формування мотивів поведінки присвячено чимало досліджень, зокрема О. А. Гузенко, Н.В. Жук, А. К. Маркова, О. В. Панькова, В.Г. Асеєва, Е.П. Ільїна, Б.Г. Йоганзена, В.М. Кроля, А. Н. Леонтьев, М.В. Матюхина,

Н.А. Рикова, Р. Френкіна. Так, С.Л. Рубінштейн доводить, «Вчинком є лише така дія людини, у якій головне значення має свідоме ставлення людини до інших людей, до норм суспільної моралі. Важливо, що у вчинках не тільки виявляється, але і формується ставлення людей, до норм суспільної моралі, до навколишнього середовища» [Рубінштейн, основи общей психологии 1999]. За такого підходу мотивація відіграє провідну роль в аналізі розумної поведінки особистості.

Проте, А. Бандура звертає увагу, що «мотивація, насамперед, стосується питань, як поведінка активується і підтримується. Деякі вчинки відбуваються під впливом зовнішніх подій і внутрішніх потреб – люди мотивовані діяти, коли відчувають спрагу, голод, сексуальне збудження, біль, а також при різних видах аверсивного зовнішнього стимулу. Однак в більшості випадків людська поведінка ініціюється і зберігається протягом довгого періоду часу і при відсутності прямої зовнішньої стимуляції. У таких випадках спонуки до дії кореняться в когнітивній активності» [Бандура, С.224].

Слід лише відмітити, що в поведінці учнів початкової школи мотивація прослідковується не завжди. Так, Л. С. Виготський у статті «Криза семи років» вказує на невідповідність, манірність та невмотивовану поведінку семиліток [Виготський]. Психологи, також, дійшли висновку, що в учнів молодшого шкільного віку дуже сильні мотиви заважають вирішенню проблеми. Через підвищення емоційності, хвилювання, дитина не здатна чітко спланувати свої дії і контролювати поведінку. І навпаки, завдання із слабкою мотивацією вирішуються більш легко і якісно у звичному режимі. «Наявність сильного мотиву взагалі заважає дитині розмірковувати. Вона часто здійснює неправильні вчинки тому, що через сильне бажання навіть не думає про їх наслідки» – вказує І. Д. Бех [БехВих.особ. Т.1. с. 143].

Для запуску механізму реакції на подразники, що отримує людина внаслідок відчуттів та процесу мислення, потрібна також воля або бажання (воління, прагнення) змінити ситуацію. «Воля – це здатність людини до керування своїми вчинками і поведінкою, що проявляється у само

детермінації, саморегуляції нею своєї діяльності і різних психічних процесів; психічний процес, що полягає у здатності активно домагатись свідомо поставленої мети, долаючи зовнішні та внутрішні перешкоди» [Соц. пед. Сл.-довід., С. 89]. У формуванні вольових якостей вагому роль відіграють терплячість, наполегливість і працелюбство. У початковій школі розвивати вольові якості і працелюбність допомагають догляд за рослинами, що ростуть в класі і біля школи, догляд за домашніми улюбленцями, заходи по допомозі птахам і тваринам взимку, прибирання довкілля тощо.

Крім названих внутрішніх чинників на екологічну поведінку дітей молодшого шкільного віку в значній мірі впливають і зовнішні чинники. Вони можуть бути трьох типів:

1) оруда – носить характер безпосереднього впливу на особистість;

2) зразок для наслідування – може бути як позитивним (еталон поведінки) так і негативним (страх або небажання потрапити в подібну ситуацію);

3) пасивний соціальний контроль (поведінка особистості змінюється в залежності від того, чи бачить її хтось чи ні).

Оруда – це цілеспрямований вплив однієї особи (або групи осіб) на поведінку іншої (інших), який проявляється через вимоги, прохання, поради, фізичний тиск або нав’язування власної думки силою авторитету, залякуванням, підкупом. Тиск на особистість може також здійснюватися і на підсвідомому рівні при допомозі маніпуляції, знання психологічних особливостей, гіпнозу, навіювання, впливу психотропних речовин, випромінювань тощо.

Реакція на тиск іншої особи залежить від внутрішніх чинників і може бути як прямою, коли тиск приводить до очікуваної поведінки (співробітницька або підданська поведінка), так і зворотною (протест, виклик, помста або дія навпаки задля оригінальності, «будь особливим», «не так як всі»). Психолог М.Є. Літвак дослідив принцип появи та розвитку такої протестної реакції: «Хочеш від людини чогось добитися – заборони їй це і створи перешкоду середньої складності, яку можна подолати» [літвак 1§].

Протестні дії дуже поширені у критичні періоди розвитку особистості – криза 1, 3, 7 років та у підлітковому віці (пубертатна криза), коли з'являються відповідні новоутворення.

Для учнів початкової школи більш характерною є підданська і співробітницька поведінка. Молодші школярі зазвичай із задоволенням виконують настанови педагогів і старших. Так, І. Д. Бех акцентує увагу, що «лише небагато молодших школярів свідомо і навмисно порушують дисципліну. Здебільшого поведінка дітей може бути визначена формулою: хоче, але не може і не вміє» [Бех Т.1. с. 142]. Слід звернути увагу на те, що для цієї вікової категорії особливо авторитетним лідером є вчитель. «Діти молодшого шкільного віку, особливо першо- і другокласники, орієнтуються на норми поведінки та цінності вчителя більше, ніж на думки ровесників» [Бех, Кн. 1, с.137].

Проте у молодшому шкільному віці можуть з'являтися і прояви протестної поведінки, манірності, кривляння (один із симптомів кризи семи років). Іноді учні початкової школи можуть демонструвати неадекватну екодевіантну поведінку. Вона проявляється в небажанні виконувати розпорядження старших, небажанні говорити або відповідати на запитання, а також у вередливості, істериці або таємній помсті, яку особа може здійснювати по відношенню до рослин, тварин чи чистоти довкілля, якими опікується клас чи товариші. Однак, такі дії частіше проявляються у стосунках з найближчими родичами або близькими друзями, від яких егоцентрична особистість руйнівною поведінкою добивається бажаного результату.

Для ефективної оруди школярами, задля спрямування їх поведінки відповідно до завдань навчально-виховного процесу, використовуються різні методи і прийоми.

Р. Чалдіні у своїй праці «Психологія впливу» розглядає оруду поведінкою особистості через застосування впливу ефективно підібраних контрастів «принцип контрастів» [глава 1] та вчинків, в основі яких лежить спровоковане «почуття вдячності» [глава 2]. Інтерпретуючи «принцип контрастів» для

екологічного виховання молодших школярів, доцільно спочатку доводити до свідомості учнів «вражаючі наслідки» екодевіантної поведінки людини, а потім, пояснювати зразки, патерни, екологічно доцільної поведінки та розкривати на прикладах наслідки окремих вчинків у масштабі суспільств. З метою формування стереотипів та звичок екологічно доцільної поведінки, на реалізацію спровокованого почуття вдячності направлені народні легенди, повір'я, забобони.

Серед методів впливу на поведінку учнів М. Г. Стельмахович виділяє «сугестію (навіювання) – психолого-педагогічний вплив вихователя на дитину з метою актуалізації або зміни в неї провідних установок, ціннісних орієнтацій чи вчинків.< …> В їх основу покладений елемент казковості. Тому й дія на дитячу психіку надзвичайна. А головна суть її психологічного механізму полягає в тому, що у сприймаючої людини певна дія викликається не в наслідок логічних міркувань, а переважно шляхом зовнішнього провокування у свідомості уявлення про її настання» [Стельмахович Укр. нар. Педагогіка С. 171-175].

Прихований або завуальований мотив впливу на особистість, по суті призводить до заміни прямої оруди різними маніпуляціями. Вчителі початкових класів в своїй педагогічній діяльності особливо часто використовують маніпуляції в рамках моделі прихованого виховного впливу. В даному випадку не слід розуміти під маніпуляцію негативне явище (корисливе маніпулювання). «Маніпуляція – це вид психологічного впливу, який забезпечує приховане збудження в іншої людини намірів, що не збігаються з її актуальними бажаннями» [Доценко, с. 59, галузяк с.277]. З точки зору формування екологічної поведінки учнів початкових класів та їх вікових особливостей модель прихованого виховного впливу буде мати значно більший результат. Дитина не усвідомлює, що її виховують і піддається педагогічному впливу органічно без супротиву, в процесі якого формуються відповідні почуття, переконання та досвід поведінки.

Враховуючи зміну соціального статусу молодшого школяра, їх бажання бути «дорослими», задля того, щоб змусити дитину сумлінно і відповідально поставитися до завдання, досить засумніватися чи під силу така важлива місія таким маленьким дітям, чи зможуть вони взяти на себе відповідальність за домашнього улюбленця і опікуватися ним постійно, чи зможуть тримати територію свого життєвого простору у чистоті, і т. п. Учні, які пообіцяють, що справа їм під силу, обов'язково захочуть довести, що праві вони, а не вчитель, який у них сумнівався.

Зовнішній вплив інших людей на поведінку особистості може також проявлятися через здатність людей, а надто дітей, до наслідування поведінки інших. К. Бюлер навіть виділив «шимпанзеподібний» вік дитини, коли поведінка дитини копіює поведінку інших. В українській розмовній лексиці така поведінка називається «мавпуванням».

Формування необхідної поведінки через наслідування детально розглядається в працях А. Бандури та Ж. Піаже, автори на багатьох варіантах показують як, застосовуючи наочні приклади поведінки інших дітей (моделювання поведінки), можна позбутися конкретних фобій у піддослідних осіб [Сонін, С.31]. Наслідування часто спрацьовує на підсвідомому рівні, особливо якщо дитина перебуває у групі, вона автоматично переймає поведінку інших членів групи і веде себе так як вони. Тому діти у різних групах і колективах зазвичай ведуть себе по різному, про це наголошується і у принципі виховання особистості в колективі.

Людська поведінка значною мірою залежить від поведінки людей, які нас оточують. Наслідування, як механізм поведінки, відіграє велику роль у вихованні і навчанні молодших школярів. Через наслідування учні початкових класів отримують переважну більшість необхідних навичок. «Молодші школярі легше усвідомлюють вчинки та їх мотиви в інших людей, ніж свої власні. Тому вичленення мотиву вчинку, роз'яснення дитині його сутності і правильності в різних типових ситуаціях є спеціальним завданням дорослих. Навчаючись бачити добре у вчинках інших, дитина потроху навчиться

розуміти й усвідомлювати мотив, яким інший чи вона керувались під час здійснення доброї справи» [Бех, Вихов. О. т.1. с. 138]. Критикуючи негативні приклади доцільно аргументувати свою оцінку, показувати чому саме така поведінка засуджується мораллю.

Наслідування в дитячому віці розвивається від спонтанного до вибіркового, може носити позитивний характер (еталон поведінки) і негативний (зразок чого не можна робити). Відбір прикладів для наслідування може бути самостійним і під тиском (під орудою) «роби так, як татко», «роби так, як записано в правилах для учнів». В основі самостійного відбору зразка поведінки для наслідування лежать наступні принципи:

– принцип більшості «так роблять всі і я не виняток»;
– принцип тривалості (традиційності) «так роками заведено у нашій школі, сім'ї чи місті», «так робили наші батьки і діди-прадіди»;
– принцип привабливості наслідуваного об'єкта «Петрика цінують у класі, тому буду чинити як він, Вася не користується повагою вчителя, значить і наслідувати його не слід»;
– принцип негативного прикладу «Марійка принесла з лісу зайчатко і воно у неї померло, я не буду приносити диких звірят додому, бо їх домівкою є ліс».

Відносно моделі, яку наслідують, А. Бандура зауважив, що частіше наслідуються моделі поведінки особистостей з більш високим соціальним статусом і авторитетом: «Спостерігачі відмічають, що діти часто імітують дії ровесників, які не докладають ніяких зусиль для того, щоб заставити інших їх наслідувати. Декілька хлопчиків, які володіли більшою владою, ставали основними зразками для соціальної поведінки. Саме їх дії були прикладом для наслідування інших [Бандура, Теория социального научения С.128].

Роль наслідування у дитячому віці надзвичайно велика. Будь-які моральні настанови і тривалі інтелектуальні умовиводи та докази дорослих миттєво нівелюються наочним прикладом власної поведінки. А оскільки особистість вчителя в початковій школі є найбільш авторитетною, його поведінка є

прямим зразком для наслідування у всьому. «Отже, вимагаючи необхідної поведінки від дитини, самим педагогам належить постійно суворо й прискіпливо стежити за своєю поведінкою, бути зразком для дитини», вказує І.Д. Бех [Бех, Кн. 1, с.137].

Поведінка особистості певною мірою залежить і від того, чи бачить її хтось, чи ні, – це обумовлено почуттями сорому, бажання виглядати в очах учителя, друзів чи просто знайомих людей краще. Учні на уроці з вчителем ведуть себе значно краще, ніж без нього; на подвір'ї не допускають протиправних дій, коли поруч є дорослі. Якщо в приміщенні ведеться відео спостереження, про яке знають, поведінка присутніх відрізняється від тієї, де спостереження ведеться прихованою камерою.

За характером впливу на особистість ми також можемо об'єднати чинники у дві групи: це спонукальні – провокують поведінку, викликають бажання до дії, та обмежувальні – гальмують або корегують дії. До спонукальних чинників ми можемо віднести відчуття, зразок поведінки інших людей, волю, оруду, мислення, які спонукають особистість діяти.

Ті ж самі чинники (відчуття, інтелект, зразок поведінки інших людей, воля, оруда,) можуть виступати і як обмежувальні чинники, якщо вони направлені на недопущення екоруйнівної поведінки. Наприклад, відчуття страху перед покаранням, розуміння наслідків негативних дій, як для себе так для оточення, особисті вольові зусилля направлені на призупинення поганих вчинків, вплив іншої особи на призупинення неадекватної чи шкідливої для довкілля, спостереження за наслідками до яких привели подібні дії інших людей, змушують особистість припинити діяльність, яка несе небезпеку чи неприємності.

До групи обмежувальних чинників, які корегують, або гальмують дії, викликані спонукальними чинниками, ми також можемо віднести пасивний соціальний контроль та совість. Люди контролюють свою поведінку коли знають, що за ними спостерігають інші, ведеться відеоспостереження або про їх вчинки може стати відомо знайомим чи широкому загалу. Пасивний

соціальний контроль є зовнішнім чинником, внутрішнім відповідником йому виступає совість. «Справжнє виховання має ґрунтуватися на совісті. Адже є виховання і вишкіл (знищує в індивіді совість). Лише совість є внутрішнім контролем власної діяльності, мірилом відповідальності за свої вчинки. Совість стоїть в одному ряді зі словом сумління, яке означає почуття і свідомість моральної відповідальності за свою поведінку і вчинки перед собою і перед суспільством. Тому, педагогові, по-перше, необхідно наполегливо працювати над формуванням у вихованців почуття совісті і, по-друге, у процесі виховання свідомості й переконань вдаватися до прийому звертання до почуття совісті» [Кузьминський Педагогіка, С. 229].

Вищенаведені детермінанти поведінки (відчуття, воля, мислення, оруда, зразок для наслідування, пасивний соціальний контроль, сумління), здебільшого є прямими (безпосередніми). Проте, завдяки пам'яті пережиті раніше емоції (відчуття), нереалізовані прагнення (воля) можуть впливати на поведінку індивіда і через певний проміжок часу, ставши основою інших опосередкованих чинників – досвіду, звички, засвоєних цінностей, правил і норм.

Серед опосередкованих чинників, що впливають на поведінку особистості, важливе місце займає власний досвід. «Досвід – батько мистецтва, поведінки й звички. З нього народились усі науки й книги» – пише Г. Сковорода [Сковорода Г. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, притчі – К., 1983].

Досвідом у цьому випадку можна назвати знайдене і прийняте у минулому рішення. Він може бути як позитивним (таким що привів до бажаного результату і в подальшому перетворився на еталон поведінки), так і негативним – через пережиті негативні емоції став табу для певних дій на досить тривалий час, або й на все життя. "Завдяки процесу диференційованого підкріплення поступово відбираються ефективні форми поведінки, в той час як неефективні – відкидаються" – пише А. Бандура [Бандура, С. 32 – 33].

Досвід може бути як тривалим, що переходить у розряд стійкої звички (умовного рефлексу), від якої буває дуже важко відмовитись, так і одноразовим, але це не применшує його ролі у мотивації поведінки або у виборі певного зразка поведінки. «В онтогенетичному плані перший акт зіткнення різноманітних мотивів розгортається як складний, тривалий та надзвичайно енергомісткий для особистості процес. Проте після здійснення повторного вольового акту вихід з цієї боротьби стає для особистості дедалі легшим, оскільки формується своєрідний «образ» вольового діяння, проторюється шлях послідовного розгортання вольових дій. Якщо вперше вольовий процес потребує значної психічної та нервової енергії та нервових сил, то надалі він починає «механізуватися», поки не перейде в неусвідомлюваний план, який дається людині ніби сам собою, часто без усіляких зусиль» [Осн.Псих., с.233].

Звідси можемо зробити висновок, чим більше позитивних варіантів екологічної поведінки отримають учні в початковій школі, тим більше позитивних зразків для наслідування залишиться в їх пам’яті, якими можна буде скористатися в дорослому житті. Тому, так важливо показати учням початкових класів суспільно доречні або прийнятні варіанти виходу із ситуації, у нашому випадку зразки екологічно доцільної поведінки, і такий зразок, може стати еталоном певних підсвідомих дій, які у дорослому віці стануть підсвідомою складовою їх поведінки.

В процесі буття шляхом накопичення знань, навичок, умінь, що становлять практичний досвід (як власний, так і колективний або суспільний), у особистості виробляється система цінностей, що впливає на мотивацію поведінки. Система цінностей може міцно входити у свідомість особистості впливати на його дії на автоматичному підсвідомому рівні, особливо, коли людина діє в критичній ситуації або спонтанно, не замислюючись. Цінності, сформовані у дитинстві, в більшості випадків зберігаються досить тривалий час, а то й усе життя, можуть і передаватися від покоління до покоління.

Тож спрямування освіти на формування цінностей (на відміну від існуючого вектора формування знань) створить підґрунтя для прийняття особистістю екологічно виважених, обґрунтованих рішень, виявів нею екологічної компетентності та проявів екологічно доцільної поведінки у довкіллі [Пруцакова Світоглядні орієнтири…С.408].

У формуванні ціннісних орієнтирів учнів крім школи велику роль відіграє родина і суспільство загалом, а також моральні і культурні цінності, які побутують у певному соціальному оточенні з яким спілкується особистість, а також засоби масової інформації – журнали, Інтернет, теле- і радіопрограми, рекламні продукти тощо.

Спробуємо узагальнити викладений матеріал за допомогою схематичної моделі впливу чинників на поведінку учнів початкової школи в довкіллі.

Рис. 1 Детермінанти поведінки учнів початкової школи в довкіллі

Як видно з моделі, ми об'єднали детермінанти, що визначають екологічну поведінку молодших школярів за часом впливу на особистість на первинні (діють безпосередньо) і вторинні (відстрочені у часі). За своїм походженням вони можуть бути внутрішніми (виходити з самої особистості її відчуттів, волі, мислення) і зовнішніми (вплив навколишнього середовища та інших людей).

Важливим фактором, який впливає на прояв чинників і на глибину їх впливу є вроджені якості особистості: темперамент, якість реакції особистості на подразнення, її фізичні та розумові здібності. Ми згрупували ці детермінанти під назвою «фізіологічні та психологічні якості індивіда» і поставили їх в центрі моделі. Фізіологічні і психологічні якості індивіда практично не піддаються змінам, але їх необхідно враховувати, вибираючи той чи інший метод впливу на поведінку особи. Від фізіологічних і психічних якостей залежать глибина відчуттів, адекватність аналізу ситуації та пошук оптимальних варіантів вирішення проблеми, наполегливість і вольові рішення, що передують поведінковому акту. Від особистих якостей індивіда залежить і сила впливу зовнішніх чинників – різні люди по різному реагують на оруду, одні краще підкоряються прямому тиску, а на інших краще діють вмовляння, прохання, обіцянки, тощо. Внутрішні якості впливають і на відбір варіанту зразків поведінки.

На початку шкільного життя у дітей значну роль відіграє інстинктивна та невмотивована поведінка: безпосередня миттєва реакція на власні відчуття і бажання, наслідування поведінки оточуючих, поведінка керована зовні (поведінка під орудою). Тому у даному віці дуже важливо розвивати емоційну та вольову сфери особистості, давати ціннісні орієнтири та вміло і в потрібному напрямі скеровувати і направляти дії і вчинки дитини, слідкувати, щоб лідер – людина яка орудує дитячою поведінкою, була моральною, а сама оруда приносила користь.

В процесі навчання та виховання поступово в поведінкових актах починають домінувати набуті раніше, більш осмислені і відстрочені у часі

чинники – уміння, навички, логічне мислення, власний досвід, система цінностей, які засвоює індивід в процесі свого життя. Аналізуючи і корегуючи поведінку учня початкових класів потрібно зважати на те, що дія зазвичай відбувається під впливом кількох чинників, як прямих, що спонукають до дії в момент її здійснення так і опосередкованих, відтермінованих у часі. За словами Б. Ломова, коли мова йде про дослідження актів поведінки (навіть найпростіших), потрібно мати на увазі, що ми завжди маємо справу не з окремими ізольованими впливами, а з системою впливів. Причиною того чи іншого акту поведінки виступає, як правило не одна подія, а система подій чи ситуацій [Ломов, С. 120].

Отже, проаналізувавши детермінанти екологічної поведінки учнів молодшого шкільного віку та специфіку їх впливів на особистість, спробуємо виділити головні завдання, які слід вирішувати в рамках екологічного виховання та формування екологічно доцільної поведінки учнів початкових класів:

1. Формування чуттєво-емоційної сфери – чуйності, небайдужості, співпереживання і відповідальності за економне витрачання ресурсів. Для вчителя початкової школи дуже важливо сформувати емоційно-ціннісні орієнтації своїх учнів, цікавість до навколишнього середовища, уважність до тварин і рослин, бажання бути корисним, хвилювання за наслідки надмірного споживання природніх ресурсів тощо. Для формування емоційної сфери найкраще підходять форми роботи, які дають можливість безпосереднього спілкування з природою. Це різноманітні екскурсії зі спостереженнями за природою і довкіллям, посильна допомога у збереженні природніх ресурсів, догляд за рослинами і тваринами, допомога пернатим взимку, тощо. І лише після того як будуть сформовані співчуття, небайдужість, учні почнуть свідомо і самостійно долучатися до конкретних вчинків.

2. Накопичення якомога більшої кількості зразків (моделей) екологічно доцільної поведінки як в природньому середовищі так і у веденні домашнього господарства, а також аналізування наслідків екологічно руйнівної і

екологічно байдужої поведінки. Оскільки учні даного віку краще можуть аналізувати поведінку інших, ніж свою власну, моделі позитивної і руйнівної екологічної поведінки та їх наслідки, у випадку дотримання або порушення екологічних норм, доцільно демонструвати на прикладах вигаданих героїв та казкових персонажів. Важливу увагу при цьому будемо звертати на невідворотності покарання за шкоду природі та довкіллю, а також на винагороді (не обов'язково матеріальній, може бути визнання, вдячність, задоволення від власної значимості) за екологічно доцільну поведінку та вчинки. Особливо для даної мети підійдуть українські народні казки та легенди з використанням цікавих фольклорних персонажів. Така робота буде найбільш ефективною саме з учнями перших-других класів, оскільки у більш старшому віці учні починають більше орієнтуватися на себе, власні думки, знання, досвід тощо.

3. Оволодіння системою знань про довкілля і місце людини в природному середовищі. Педагоги і менеджери освіти цим питанням уділяють належну увагу, в навчальних програмах та підручниках об'єм навчального матеріалу є досить повним і збалансованим. Проте, перевантаженість програм початкової школи інформацією, а також використання складної для розуміння учнями молодших класів термінології, знижують їх інтерес до навчання. Враховуючи численні зауваження вчителів початкових класів стосовно навчальних підручників, потрібно розробляти цікаві інноваційні форми роботи з учнями молодших класів, щоб належним чином адаптувати навчальний матеріал для учнів даної вікової категорії і підняти їх зацікавленні у вивченні програмових предметів, що мають екологічне підґрунтя.

4. Розвиток вольових якостей та працьовитості. Для цього добре підходять шкільні заняття з трудового навчання так і позаурочні заходи, які привчатимуть учнів до посильної праці і відповідальності. В процесі виконання завдань важливо не лише запропонувати певний зразок поведінки, але і навчати самим приймати рішення, вивчати та аналізувати ситуацію, і фізично докладати реальну працю задля її покращення. Набуті вольові якості

знадобляться як для спонуки до фізичної і розумової праці так і для протидії деструктивній оруді.

5. Правильне і узгоджене керування освітньо-виховними процесами з боку вчителів і батьків. Більшість поведінкових дій в учнів даного віку здійснюють під орудою дорослих. Роль педагога у молодшій школі є домінуючою і її важко переоцінити. Тому певна робота буде проводитися з вчителями, а також із їх допомогою ми будемо звертати увагу на поведінку оточення, постійно обговорювати з дітьми вчинки дорослих та інших дітей з метою вироблення правильної оцінки їх дій і зразка для власної поведінки у майбутньому.

6. Робота над отриманням учнями власного досвіду екологічної поведінки. А щоб він був повчальним і ефективним потрібно побільше проводити екологічних заходів, в тому числі і з залученням старших, які дадуть дитині позитивні зразки екологічної поведінки. Адже для учнів молодшої школи більшість дій та вчинків відбувається під впливом когось, у даному випадку вчителя або батьків (діти 6-9 річного віку в ліс або до річки самі не ходять), і лише згодом накопичений дитиною досвід стане основою її самостійної поведінки.

7. Завершальним етапом формування екологічної поведінки у молодшій школі є початок формування екологічної свідомості і життєвої позиції – побудова стійкої системи цінностей, перевірених і підкріплених досвідом.

1.3. Еколого-виховний потенціал української народної культури і педагогічний досвід його використання.

Для формування екологічної поведінки учнів початкових класів засобами української етнічної культури необхідно з’ясувати еколого-виховний

потенціал української народної культури та педагогічний досвід його використання: уточнити сутність понять «українська етнічна культура», «традиція», «звичай», «етнопедагогіка» та «народна педагогіка», проаналізувати психолого-педагогічні дослідження з проблем виховання підростаючого покоління на засадах етнопедагогіки, визначити та охарактеризувати українські народні засоби та методи впливу на особистість молодшого школяра.

Етнічна культура українців базується на сприйнятті світу, як живого організму, що все відчуває і розуміє, може взаємодіяти і спілкуватися з людьми, а може за їх гріхи і прогніватись та помститися. Давні землероби, що споконвічно проживали на теренах України, усвідомлювали власну сутність через органічний зв'язок з навколишнім середовищем, де Сира Земля є матір'ю, а рослинний і тваринний світ – родичами та побратимами від яких залежало і їх власне життя. Цікаво, що таке давньоукраїнське розуміння взаємозв'язку природи і людської сутності, якому не одне тисячоліття, перекликається з сучасними ціннісними ідеями глибинної екології та збалансованого розвитку суспільства. Звичайно, сприйняття навколишнього світу нашими предками було радше емоційним та художньо-образним, ніж таким, що базувалось на науковому розумінні природних процесів. А саме емоції і почуття є найбільш переконливими чинниками, що впливають на емоційно-ціннісне ставлення учнів початкової школи до природи.

Що ж до самого терміну «культура», то в перекладі з латинської «культура» (culture) означає виховання, освіта, розвиток, проте єдиного підходу до трактування цього поняття немає, існує понад 250 його визначень. Найбільш збалансованим є визначення поняття «культура», що подається у декларації ЮНЕСКО: «це комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань» [Юнеско, мехіко, 1982р.…]. Таким чином дане

трактування включає в себе й правила людського буття, традиції, вірування, систему цінностей, що безпосередньо пов’язані з темою нашого дослідження.

Що стосується поняття українська «етнічна культура», то тут необхідно розмежувати два досить близькі терміни «етнічна культура» і «національна культура», які базуються на поняттях «етнос» і «нація». Етимологія цих двох понять схожа: етнос (ethnos) в перекладі з грецької означає народ, група, плем’я, а нація (natio) – теж з латинської перекладається як плем’я, народ. Не дивлячись на схожу етимологію, в сучасній науці ці поняття розрізняють.

Філософський словник трактує поняття «етнос» як «спільноту, в якій люди об’єднані вірою у спільне походження та наявністю культурної єдності – мови, звичаїв, міфів, епосу і т.п.» [Філ.сл. Шинкарук, С. 208]. Етнос існує протягом тривалого історичного часу, починаючи від родоплемінних спільностей це «спільнота людей здатна до стійкого багатовікового існування та самовідтворення» [Енциклопед. Сл. з державного управління, С. 199-200]. Отже, етнос – це спільнота людей однієї національності. Етнос може існувати в рамках однієї або багатьох держав (діаспора), при умові збереження рідної мови, культури, звичаєвості, а найголовніше самовизначення його членів стосовно власної національності.

Енциклопедія історії України трактує поняття «нація» як «спільнота людей, об’єднана певною назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам’яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей…», і вказує на те, що у сучасних суспільних науках його хронологічно застосовують до модерної та новітньої доби. [Енцик., С. 208]. Це поняття має два значення: нація політична (громадянська) і нація етнічна. Політична нація це «суверенна спільнота громадян певної держави, незалежно від етнічного походження; синонім – "держава-нація".<…> Етнічна нація (етнонація) – усталена спільнота людей, об’єднана етнокультурним походженням» [Енцикл. історії України, С. 208].

Отже, нація – це спільнота людей, що проживають на певній території, мають тісні економічні і суспільно-політичні стосунки. Поряд з домінуючим

етносом до складу нації можуть входити й іноетнічні групи, які переймають його культуру і поступово втрачають зв'язок зі своїм етносом, асимілюються. Нація у більшості випадків проживає у рамках однієї держави, проте може формуватися з народу, що проживає в складі кількох держав або на окремій території багатонаціональної держави і усвідомлює необхідність створення власної держави. Нації почали формуватися в індустріальну епоху, коли торгівля і поділ праці посприяли більш тісним економічним зв'язкам.

Звідси слідує, що «українська етнічна культура» – це культура створена українським етносом протягом тривалого історичного часу, яка передавалася із покоління в покоління. Поняття «національна культура» має два трактування. Національна як похідне від поняття «національність» і від поняття «нація». Якщо термін «національна» тлумачити від іменника «нація», то в поняття «українська національна культура» потрібно включати культуру всіх етносів (національностей), що проживають у державі Україна, це буде досить багатогранна і різнопланова культура понад ста етносів, де поряд з українською культурою буде домінувати і російська. Якщо ж поняття «українська національна культура» тлумачити від іменника «національність», тоді поняття «українська національна культура» можна трактувати, як культура людей української національності і воно стане ідентичним до поняття «українська етнічна культура». Саме через наявність двох різних трактувань, поняття «національна культура» є розпливчатим, незрозуміло про яку саме культуру йдеться – культуру певного етносу (людей однієї національності), чи культуру певної нації (людей однієї держави, але різних національностей). Наше дослідження присвячене використанню та популяризації саме культури українського етносу, тому ми будемо вживати фразеологізм «українська етнічна культура».

Враховуючи, що поняття «українська етнічна культура» досить широке, виокремимо її складові, на яких ми будемо зосереджуватись, як в процесі аналізу її еколого-виховного потенціалу, так і в роботі з учнями початкової

школи. Це – українські етнічні традиції, звичаї, вірування, фольклор, народні свята та обрядовість, декоративно-прикладне мистецтво.

Етимологія терміну «традиція» (traditio) з латинського означає передача, віддання. Найзагальніше визначення дефініції дає філософський енциклопедичний словник і пояснює як «поняття, що визначає різноманітні форми впливу минулого на сучасне й майбутнє», крім того він визначає і соціокультурні форми традиції – звичай, стереотип, ритуал, обряд, які притаманні суспільним стосункам від часів виникнення суспільства. [Філ.сл. Шинкарук, С.646]. С. У. Гончаренко в свою чергу трактує поняття традиція як «елементи соціальної й культурної спадщини, які передаються наступним поколінням і зберігаються протягом тривалого часу в суспільстві в цілому чи в окремих соціальних групах. Проявляється у вигляді усталених, стереотипізованих норм поведінки, звичаїв, обрядів, свят, морально-етичних елементів тощо» [Пед.сл. 1997р! С. 333]. Автори словника-довідника «Соціальна педагогіка» класифікують традиції в залежності від змісту (ідеї, норми), від джерела походження (народні, елітарні), від оцінної позиції (гарні, шкідливі, нейтральні), від характеру побутування (усні або фольклорні, літературні), а також в залежності від функцій (обряди, ритуали) [Сл.-дов. Соц. Пед. С. 481].

М. Г. Стельмахович трактує дефініцію «традиція» як «досвід, звичаї погляди, смаки, норми поведінки та інше, що склалися історично й передаються з покоління в покоління». Крім того, науковець розкриває педагогічне значення традицій «вони одночасно виступають і як результат виховних зусиль народу протягом багатьох віків, і як незамінний виховний засіб. Через систему традицій кожен народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію в своїх дітях» [Стельм. С. 44].

Екологічні традиції будь-якого етносу об’єднуються у екофобні (в основі яких лежить почуття страху) та екофільні (ґрунтуються на почуттях любові). Екологічні традиції вивчав екофілософ Б. Каллікотт, він довів, на прикладі американських індіанців, що відповідно до основного мотиву екофільні

традиції поділяються на: утилітарні (основний мотив – отримання будь-якої користі людиною), релігійні (основний мотив – поклоніння богам, духам, божествам, тотемам тощо), екологічні (ґрунтуються на традиціях та знаннях про гармонійне співіснування людини з довкіллям), етичні (в основі мотиви справедливості, піклування, добра, жалості, відповідальності, боргу, симпатії, любові по відношенню до рослин і тварин, та природі в цілому та безкорисливо для людини).

Науковий напрям, що вивчає форми взаємодії етнічних спільнот з їх довкіллям називають «етноекологією», яка окрім іншого зосереджує увагу на виявленні знань місцевого населення про своє довкілля. «На відміну від наукових екологічних знань, традиційні екологічні знання є не просто системою знань та їх практичного застосування, а інтегрованою системою знань, практики та вірувань» [Т. Гардашук Філ.сл. Шинкарук, С. 207]. Такий підхід є досить доречним для формування екологічно доцільної поведінки молодших школярів.

В. Є. Борейко, А. В. Подобайло у монографії «Екологічна етика» у екоетичних народних традиціях виокремлюють два типи: ті, що спираються на розум і відповідні мотивації у вигляді прагнення до добра, боргу, справедливості, поваги прав природи, та ті традиції, що ґрунтуються на почуттях і відповідній мотивації у вигляді симпатії, жалю, жалості, любові, турботи і т. п. [Борейко, Екологічна етика]. Українське етнічне розуміння взаємозв’язку та гармонії у стосунках природи і людини зберегли традиції, які базуються на одухотворені природніх явищ, землі, води, рослинного і тваринного світу. Пройшовши крізь тисячоліття вони повністю відповідають сучасним ідеям концепції сталого розвитку та суб’єкт-суб’єктному ставленню до природи.

Серед українських етнічних традицій, що впливають на формування особистості, також вагому роль відіграє трудове виховання молодшого покоління. Виховання працелюбності важлива риса у формуванні поведінки, адже вона розвиває вольові якості. Тільки завдяки волі можна змінити у

нашому житті те що нам не подобається, лише за допомогою наполегливої праці і чималих зусиль можна добитися успіху у будь-яких починаннях, в тому числі і вирішенні екологічних проблем.

Працелюбність – головна риса, яку українці намагалися прищепити своїм дітям. «Висока трудова етика українця не дозволяла йому ідеалізувати злидня. Частіше він кваліфікувався, як «нероба», а не «божа людина», – пише Вікторія Храмова [Храмова В. С.34]. Її слова підтверджують і народні приказки та прислів'я: «У ледачого завжди неврожай», «Ледаче хоч і бідне, шматка хліба не гідне», «Працюй небоже, то й Бог допоможе», «Ледар в юності – бідний в старості», «Краще добре робити, ніж гарно говорити», «На дерево дивись, як родить, а на людину, як робить», «По роботі честь, по заслузі й слава», «Робота мучить, зате годує й учить». «Тяжко тому жити, хто не хоче робити».

Традиції, що стосуються трудового виховання займають чільне місце в народній педагогіці. Навіть вікова періодизація дітей у давнину визначалася їх трудовими повинностями: «Дитина отримувала новий статус, який відповідав початкові виконанням нею (або просто змоги виконання) найперших господарських обов'язків. Так у віці п'яти- семи років вік дітей означався термінами підпасич, пастух, нянька, швачечка, пряшечка» [Гримич М. Статевовікова стратифікація С. 212]. Батьки щоденно приділяли увагу добрим справам, до яких долучилися їх діти протягом дня: «Діточок увечері питалося: «А за що тобі Господь сьогодні кулешику дає?» Якщо нічого не врадував, Бог тату-мамі укоротає дні», - пише дослідниця буковинських традицій Гарафина Маковій [Маковій, С. 61].

Цікаво, що українська народна традиція дозволяє займатися доброчинною працею (без отримання платні або якоїсь іншої винагороди і не на себе) навіть у святкові дні та в неділю – гріха не буде. Зібрання людей заради безкорисливої праці зазвичай називають «толокою». Толокою у давнину виконували багато різноманітних робіт на користь громади, в тому числі і таких, які можна назвати екологічними – розчищання водойм, прибирання громадської території, висадження дерев, тощо. Колективна праця є більш

цікавою, ніж індивідуальна, і спориться швидше, і результат більш очевидний, не говорячи вже про позитивні емоції, колективну радість від власної значимості і успіхів. За народною традицією будь-яка толока закінчувалась колективною трапезою у складчину або за рахунок господаря, якщо толокою вирішувались чиїсь особисті проблеми.

А ще в українській традиції існує таке явище, як помана. «Поманою» називають безкорисливу працю або подарунок на користь інших. Назва походить від слова «пом'янути», згадати. Поману роблять для того, щоб залишити про себе добру пам'ять. «Поману робити – Господу годити», – навчає народна мудрість [Творун Пр.Ет., с.138]. Адже за народними віруваннями доля людини на цьому і на тому світі залежить від того, скільки добрих спогадів, слів, молитов стосовно вас буде послано Богу від інших людей. А в певні свята (зокрема напередодні Нового Року) до Бога можуть звертатися і тварини.

Однією із цінних народних традицій є ощадливість і засудження марнотратства. Особливу увагу приділяли українці ощадливості стосовно харчових продуктів. Їжу намагалися з'їсти всю, або поділитися нею з тваринами та птахами, адже за народною традицією великий гріх викидати харчі на сміття. Особливо це стосується хліба. Не можна лишати куснів хліба – щоб силу не залишити. Хліб, який брали з собою в поле і не з'їли, приносили додому і віддавали дітям, як «гостинчик від зайчика». Крихти хліба розсипані на столі згортали у жменьку і з'їдали або віддавали птахам. Навіть знайдений на дорозі в пилюці сухар, слід підняти, обтрусити і покласти на підвищенні для пташок [Творун Об. хліби, с. 8]. Цікаво, що в українській традиції не прийнято було дарувати живі квіти, а обрядові букети – хрестинну квітку, маковійку та інші зілля – не викидали у сміття. Їх використовували в побуті, для лікарських цілей (купання дітей, миття голови, як збір для чаїв, лікарських відварів чи настоїв) та як обереги.

Практично не викидався і одяг, виготовлення тканини було також досить трудомістким процесом, тому речі старших дітей доношували молодші, а

якщо таких не було, то віддавали друзям або сусідам. Вважалося, що такі діти будуть дружити і родичатися у дорослому віці. Речі дорослих людей, які переставали носити, віддавали старцям, навіть існувало повір'я, що й на тому світі, в разі потреби, хтось подарує потрібну річ. Із старих полотняних сорочок робили пелюшки та підгузки, вони були більш м'якими. З одягу, який став непридатним для носіння робили ліжники, налавники, доріжки.

Згідно народних традицій в українських селах господарство було практично безвідходним, вся органіка утилізувалася з подальшою користю. Речі або спалювали у печі, вивільняючи теплову енергію, або піддавали гноїнню на спеціально облаштованих гноярках, отримуючи органічні добрива для підвищення родючості ґрунтів. Залізні речі несли на кузню.

Народні традиції, тобто досвід, норми поведінки, смаки, що склалися історично й передаються з покоління в покоління є важливим засобом екологічного виховання школярів, дотримуючись їх діти змалечку засвоюють екологічну культуру та моделі екологічної поведінки.

З поняттям «традиція» часто ототожнюють термін «звичай». З'ясуємо чи є розбіжності в цих поняттях. Сучасний словник з етики, автор М.Г. Тофтул, трактує звичай як «основну форму регулювання поведінки та діяльності людей, що становить собою історично обумовлений набір неписаних шаблонів, норм, правил поведінки людей, що увійшли у звичку внаслідок багаторазового їх застосування впродовж тривалого часу життя певної спільноти, і дозволяють людям ефективно взаємодіяти один з одним». Крім того, автор визначає основну функцію звичаю як збереження минулого досвіду. «Втрата людиною здатності керуватися у своїй поведінці національними звичаями є втратою істотної складової її національної культури». [Тофтул. С. 189].

Схожого означення «звичаю» дотримується філософський енциклопедичний словник, автор статті О. Левицька: «стереотипна форма соціальної регуляції поведінки людей, яка постійно відтворюється за певних обставин». Також автор вказує на те, що він служить «засобом залучення

людей до соціального і культурного досвіду та передачі його від покоління до покоління, регламентує відносини між людьми, підтримує згуртованість у різних спільнотах» й називає основним принципом звичаю «роби так, як роблять усі, в той час як мораль вимагає – роби так, як мусять робити всі» [Філ.сл. Шинкарук, С. 222].

М. Г. Стельмахович звичаєм називає «загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у громадському житті й побуті народу, суспільної групи, колективу та ін. У простому розумінні звичай – те, що стало звичним, засвоєним, визнаним, насущним. Тому і слово «звичай» походить від дієслова «звикати», тобто привчатися до чого-небудь, узяти щось у звичку; звичка чинити так, а не інакше» [Стельм. С. 44]. Трактування «звичаю» українським тлумачним словником співпадає з визначенням запропонованим М.Г. Стельмаховичем. Особливу увагу М. Стельмахович приділяє ролі народної звичаєвості у регулюванні духовних якостей особистості: «Звичай спрямовує поведінку кожної дитини на життєву стежку, прокладену старшим поколінням, вимагає обов'язкового виконання певних дій у кожній конкретній ситуації без особливої мотивації чи будь-яких духовних приписів, оскільки саме такі норми поведінки є звичними, загальноприйнятими». [Стельм. С. 44].

Отже, дефініція «звичай», має дещо вужчий характер, і є однією із складових традиції, крім того, має безпосередній зв'язок з поведінкою особистості, бо її зовнішнім проявом є поведінковий акт. Нашого дослідження стосуються безпосередньо народні традиції норми поведінки та звичаї, що проявляються у взаєминах людини з природою, при цьому сприяють збереженню, очищенню останньої, гармонійного співіснування людини з довкіллям. Українські народні звичаї стали зразками для наслідування, витримавши перевірку часом, і в цьому їх історична цінність. Колективний досвід зазвичай відсікав шкідливі низькопробні зразки і навпаки доповнював і освячував високоморальні, духовні еталони, які у вигляді неписаних правил живуть і досі.

Великий вплив на формування поведінки можуть мати і народні вірування. «Вірування – думки про світ, зароджені не стільки розумом, як почуванням» [Жайворонок В. С.99]. В основі українських народних вірувань зазвичай стоїть культ природи, ставлення до якої було анімістичним, одухотвореним. Українські народні вірування, що беруть свій початок з глибин віків, не одне тисячоліття впливали на моральне виховання суспільства, дотримання провірених віками правил співіснування людини з екосистемою. «Сучасна людина, захопившись своїм розумом, несподівано помітила, що не лише не стала розумнішою від своїх далеких предків, а й утратила щось настільки важливе, що не може назвати своє розумне життя щасливим. Ми дедалі більше усвідомлюємо, що занадто відірвалися від природи, від матері-землі і, як стародавній богатир, утратили свою силу, виснажили ті живильні соки, якими годувала нас мати-природа. Вивчення релігійних уявлень наших пращурів допоможе повернути втрачене» – слушно зауважує дослідниця язичницьких вірувань Вікторія Кухар [Кухар В.]

Що стосується давніх українських вірувань, то вони недостатньо представлені у шкільній навчально-методичній літературі. Побутує переконання що народні вірування і давні українські дохристиянські культи знаходились на дуже низькому рівні і шкодять навчально-виховному процесу. «Такі судження не підтверджуються достовірними історичними даними, але, нажаль, потрапляють до навчальних та науково-популярних видань і шкодять формуванню національної самосвідомості нашого народу» – пише етнолог Творун С.О. [язичництво, С.119].

На причини такої ситуації можна подивитися крізь історичний та ідеологічний ракурси, адже етнічна міфологія має дуже потужний національний потенціал, який протидіє асиміляційним процесам, що цілеспрямовано проводились у державах імперського типу. «Народ кладе на своїх Богів печать своєї національності», – писав І. Нечуй-Левицький [Левицький І. Світогляд українського народу, С.7]. Саме тому проти етнічної релігії та вірувань українців велася така активна боротьба. Ці історичні

причини призвели до того, що і в сучасних навчальних програмах і підручниках початкової школи явно бракує необхідного матеріалу з української міфології, які особливо цікаві дітям цієї вікової категорії і до того ж мають еколого-виховний потенціал.

Високу оцінку українській міфології та віруванням свого часу дав і В.І. Даль, правда, слово «Україна» він не вживав, українські землі в той час називали півднем (югом) Російської імперії:«Кудесники и знахари северной полосы отличаются также злобою своею, и все рассказы о них носят на себе этот отпечаток. На юге видим более поэзии, более связных, сказочных и забавных преданий и суеверий… Нигде не услышите вы столько о порче, изурочении, как на Севере нашем; нигде нет столько затейливых и забавных рассказов, как на Юге» [Даль]

Українська народна культура має у своєму арсеналі багато яскравих міфічних персонажів – фантастичних істот, духів, божеств, та дрібної «нечисті». Доброзичливі і примхливі, пустотливі і строгі, але здебільшого справедливі вони можуть успішно позмагатися з популярними персонажами іноземної міфології. Їх образи можна використати для формування екологічно доцільної поведінки дітей під час екскурсій на природу, на уроках під час вивчення нового матеріалу, а також під час свят, виховних годин і організації дозвілля. Але навіть негативні персонажі української міфології по суті є дуже адаптованими для виховного процесу. З одного боку їх впливу легко уникнути, якщо дитина буде дотримуватися встановлених суспільством і втілених у культурі правил поведінки, з іншого на них можна списати недоречну дитячу поведінку, залагодити конфлікт, втіливши віру в те, що дитина сама по собі добра, а поганий вчинок зроблено через втручання злих сил. Народні вірування, в тому числі і забобони (марновірства), в окремих випадках можна розглядати як педагогічні прийоми для переконання малих та нетямущих.

Про можливість ефективного впливу на поведінку учнів за допомогою використання сугестивних формул в основі яких лежать народні вірування

(забобони) свого часу вказували В.І. Даль, М.Г. Стельмахович. Серед методів, що формують поведінку учнів М. Г. Стельмахович виділяє «сугестію (навіювання) – психолого-педагогічний вплив вихователя на дитину з метою актуалізації або зміни в неї провідних установок, ціннісних орієнтацій чи вчинків. Сугестивних формул в українській народній педагогіці дуже багато (типу: … «Не руйнуй пташиних гнізд, бо хата згорить»…). В їх основу покладений елемент казковості. Тому й дія на дитячу психіку надзвичайна. А головна суть її психологічного механізму полягає в тому, що у сприймаючої людини певна дія викликається не внаслідок логічних міркувань, а переважно шляхом зовнішнього провокування у свідомості уявлення про її настання. Елементи навіювання особливо наявні … в мистецтві, художній культурі та фольклорі, зокрема в народному гуморі, іронії, сатирі, сарказмі відчутті сорому, гріха» [Стельмах. Укр. нар. Педагогіка С. 171-175].

Схожі думки стосовно повір'їв, забобон та марновірств висловлював і В. Даль. Фольклорист вважає, що народ придумав їх «… для того, чтобы заставить малого и глупого, окольным путем, делать или не делать того, чего от него прямым путем добиться было бы гораздо труднее…пространные рассуждения и доказательства ни малого, ни глупого, не убедят и, во всяком случае, допускают докучливые опровержения» [Даль, С.13].

Скарбницею випробуваних віками методик навчання і виховання, в тому числі і екологічного, є український фольклор. Сам термін походить з англійської мови «folk-lore» перекладається як «народна мудрість», «народне знання» або «народна творчість». Він включає в себе словесні форми (прозові та поетичні твори), музику, народну драму, танець.

Серед величезної фольклорної спадщини українського народу науковці виділяють «дитячий фольклор» – фольклор, який функціонує у дитячому середовищі або виконується спеціально для дітей. Це народні твори, які використовуються і передаються самими дітьми, або дорослі їх застосовують у спілкуванні з дітьми, як, наприклад, колискові пісні або забавлянки. Саме вони є вагомою складовою народної педагогіки. Через пісню, приказку,

потішку, загадку, хоровод, народну гру, казку діти засвоюють духовні цінності та моральні норми поведінки, знайомляться з флорою і фауною рідного краю.

При допомозі такого спілкування з представниками флори і фауни діти відчувають свою спорідненість з природою, отримують необхідну інформацію про екосистему, що їх оточує. Навіть якщо сучасні міські діти не мають можливості спостерігати за прильотом диких гусей чи журавлів, вивчення дитячих закличок поповнить їх знання певною інформацією, позитивно вплине на розвиток емоційної сфери і збагатить уяву. За допомогою ігор діти знайомляться із сільськогосподарською працею та екосистемою. Гра, як спосіб отримання інформації та засвоєння практичних навичок, є досить доречною у молодшому шкільному віці, адже саме ігрова діяльність у цей період є для них досить важливою. Вона підтримує інтерес триваліший час, ніж спонукання вчителя уважно слухати, а рухливі ігри з поєднанням народних пісень, лічилок, примовок розвивають не лише кругозір, а й тренують пам'ять, знімають психологічне навантаження. Народні ігри до того ж завжди мають моральну складову, а через їх зв’язок з природою та проведення під відкритим небом позитивно впливають на формування екологічно доцільної поведінки.

До малих фольклорних жанрів належать прислів’я та приказки. Це короткі влучні вислови, які увібрали в себе життєвий досвід народу, і стали своєрідним кодексом його моральних правил та настанов. Окремі з них стосуються і екології: «Не плюй у криницю, доведеться води напитися».

Значну роль в житті учнів молодшого шкільного віку відіграють свята та святкові заходи, що супроводжуються обрядовими або театралізованими дійствами. Через образи і перевтілення учні більш яскраво і повно можуть проявити свою сутність, розкрити таланти, виразити своє ставлення до навколишнього світу. Дитячі емоції та переживання, що проявляються в період активної творчої роботи формують характер особистості і залишають слід на все життя. В уяві учнів весь навчальний процес регламентується черговістю свят. Варто в початкових класах провести одне свято, як школярі

тут же запитують про наступне і все шкільне життя проходить в його очікуванні і наполегливій підготовці до святкового заходу.

Серед традиційних народних свят для проведення зі школярами найбільше підходять календарні. Так називають свята що повторюються щорічно. Календарні свята можуть бути постійними (мати постійну дату – число і місяць) і перехідними (не мати постійної дати). Народні перехідні календарні свята прив'язані до місячних фаз і щорічно відбуваються в один і той же день тижня. Вербна неділя, Великдень, Трійця відбуваються в неділю, Навський Великдень і Русалчин Великдень – в четвер, Рахманський Великдень завжди в середу, а свято Шуляка в понеділок, і т. д. [Творун С. Пр.ет. С. 16]. До календарних зараховують і аграрно-трудові свята – початок сівби, зажинки, обжинки. Вони також відмічаються щорічно. «Участь дітей у календарних святах та обрядах мала велике виховне значення – діти залучалися до розуміння трудових процесів, вивчали їх в ігровій формі, пізнавали їхню важливість» [Рідне слово, С. 17]

Зазначимо, що крім календарних свят існують родинні свята та обряди, які зазвичай у кожної людини відбуваються раз у житті (родини, хрестини, пострижини, сватання, оглядини, заручини весілля, похорон і пов'язані з ним поминки (9 днів, 40 днів, роковини). З цією категорією свят та обрядових дійств учні знайомляться в колі близьких родичів.

Не дивлячись на те, що календарні свята щорічно повторюються, при дотриманні народної звичаєвості вони ніскільки не набридають учням і з кожним роком із зростанням учнівського досвіду та майстерності стають ще більш цікавими та яскравими. Вони можуть стати дієвим чинником екологічного виховання учнів молодшого шкільного віку, адже святково-обрядова культура наших предків тісно пов'язана з природою, зміною пір року, аграрно-вегетаційних циклів, польових робіт, тощо. До того ж більшість народних святкувань відбувалась під відкритим небом – в полі, в лузі, на узліссі чи біля водойм, де діти можуть безпосередньо спілкуватися з навколишнім середовищем.

Екологічний потенціал мають і заняття традиційними видами українського декоративно-прикладного мистецтва. Українські плетення з лози, очерету та соломи, художні вироби з глини, вишивка, витинанки, розписи, що використовуються для прикрашання оселі, посуду, одягу, народні іграшки занурюють дитину у чарівний світ української природи – неймовірно красивих квітів і чудернацьких лісів, фантастичних птахів і звірів.

Серед народних виробів ужиткового мистецтва особливу роль у виховному процесі відіграють дитячі іграшки. Вони можуть бути купованими і виготовленими власноруч. Виготовлення іграшки власними руками для дітей є надзвичайно цікавою справою. Разом з тим під час такого заняття вони не лише оволодівають практичними навичками роботи з багатьма матеріалами але і отримують необхідні знання про навколишній світ. До того ж народні іграшки є екологічними, їх виготовлення та утилізація не шкодять довкіллю.

По дитячих іграшках можна судити і про ментальність народу та його вдачу. Українські народні іграшки носять мирний доброзичливий характер, тут немає іграшкової зброї, зате багато домашніх тварин – коників, корівок, баранців, а також возів, бричок, пташечок і досить багато музичних інструментів, бубнів, тарахкалець, дзвіночків, сопілочок, керамічних свищиків і окарин (зозулиць).

Іграшки також можна робити з трави, кукурудзиння та клаптиків тканини. Найулюбленіші для дівчат ляльки-мотанки. Їх роблять у вигляді немовлят у повиточку, націлюючи дівчинку на високу місію материнства у майбутньому, або у вигляді чепурної ляльки, на яку можна приміряти різні елементи одягу. Займаючись такою творчістю, діти змалку розвивали власні творчі здібності і позитивні емоції, відчуття гармонії, смаку.

Особливе місце в українській народні культурі займають їстівні іграшки. Ними бавилися, виконували обрядові дії (закликали весну та приліт птахів) а наостанок ласували. Матері вперше допускали дівчаток до святого з святих – виготовлення хліба, дозволяючи ліпити з тіста невеликі коржики.

Учні дуже люблять самостійно займатися і таким видом мистецтва як малювання. Розмальовували природними барвниками спочатку іграшки, дерев'яні возики, коників, тарілочки та іграшкові меблі, розмальовували і одяг ляльки мотанки. Пізніше старші дівчатка допомагали матерям розписувати стіни оселі, комин печі, віконниці. Таким малярством зазвичай займалися дівчата на виданні, проте перше оволодіння навиками настінного розпису починалося уже у віці, який ми називаємо молодший шкільний. У цьому ж віці дівчата вчяться писати писанки.

Доброзичливі і трішки кумедні картинки примітивного малярства, що творилися народними майстринями у давнину, гарно сприймаються і сучасними дітьми. Саме тому, автентичні українські орнаменти і сюжети, часто без врахування авторського права майстринь і без їх відома, опиняються серед узорів провідних світових фірм, що виготовляють речі для дітей.

Заняття декоративно-прикладною творчістю – ліплення з глини, писанкарство, виготовлення традиційних іграшок з трави і соломи, або ниток та клаптиків тканини не лише приносять задоволення, але і розвивають естетичні смаки та вольові якості – усидливість, терпіння, наполегливість, працелюбність, що є важливими складовими поведінки. До того ж зазвичай матеріали, що йдуть на виготовлення традиційних виробів українського декоративно-прикладного мистецтва не потребують додаткових затрат, як правило, виготовляються з відходів: солома залишається після обмолоту зерна, трава – після покосу газонів, лоза – після проріджування лісових насаджень, очерет та глина також не вимагають великих витрат і до того ж є екологічно-безпечними матеріалами, що добре утилізуються не завдаючи шкоди природі.

Отже, українська народна культура має великий потенціал для формування суб'єкт-суб'єктного ставлення до природи. Адже вона протягом тисячоліть спонукала людей мислити екологічно – шанувати природу і все що нас оточує, ставитись до землі, як до матері, яка нас народжує і годує, до води – як до святині, що нас очищає, захищає і зцілює, до тварин і рослин – як до

розумних істот, які можуть розмовляти з Богом. Саме такого – ціннісного і шанобливого ставлення до навколишнього середовища бракує урбанізованому суспільству нині.

Питання інтеграції спадщини народної культури у навчально-виховний процес досліджують «народна педагогіка» та «етнопедагогіка». Надбаннями народної педагогіки, що згодом втілились у принцип культуровідповідності виховання знайшли відображення у педагогічних творах світових класиків педагогіки Я. А. Коменського, Й. Г. Песталоцці, Ф. А. В. Дістервега, Ф. Фребеля. І. Г. Фіхте вважав освіту засобом для оволодіння національною культурою, а через яку і культурою всього людства.

Основоположниками української народної педагогіки можна вважати К.Д. Ушинського та О. В. Духновича. О. В. Духнович застосував поняття «народна педагогіка» (старослов'янською педагогія) винісши його в заголовок своєї праці «Народная педагогия в пользу училищъ и учителей сельскихъ» (1857 р.), яка стала першим на західноукраїнських землях підручником для українських вчителів. Автор багатьох педагогічних праць доводив, що весь навчально-виховний процес має ґрунтуватися на ідеї народності, головна мета виховання – формування громадянина-патріота, найголовнішими завданнями школи, учителя він вважав виховання патріотичних почуттів, національної гордості та гідності, навчання в школі повинно бути рідною мовою, із залученням традицій народу, а вчителі – з народу. Шанобливо ставлячись до інших народів, він закликав учителів та батьків виховувати дітей і молодь у любові до свого краю, національну гордість, відданість інтересам народу: «На совість учителеві хай буде покладено і те, щоб в дітях збудив народолюбство і в серцях їх засвітив любов до своєї народності, бо людина без народності подібна блукаючому вовкові, для якого всякий ліс, де він їжу знаходить, є батьківщиною.…» [Хрестоматія, вел. С. 204].

К. Д. Ушинський у тому ж році написав статтю «Про народність у громадському вихованні» (1857), де показав важливість використання народної педагогіки в освітньо-виховній роботі: «Звертаючись до народності,

виховання завжди знайде відповідь і допомогу в живому й сильному почутті людини, яке випливає набагато сильніше за переконання, сприйняте тільки розумом, або звичку, вкорінену страхом покарань... Почуття народності таке сильне у кожного, що в час загальної загибелі усього святого і благородного воно гине останнім. Виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу» [Хрестоматія, вел. С. 231]. Саме ж поняття «народність» педагог визначає як «своєрідність кожного народу, яка зумовлена його історичним розвитком, географічними, економічними, політичними та іншими умовами його життя. Народність — це національна самобутність народу і корініться вона, перш за все, у характері народу» [Ушинс.. Про народність у гр…. // Вибр. твори : у 2 т. Т. 1. — С. 4].

К. Д. Ушинський є автором багатьох педагогічних праць у яких неабияку увагу звертав на національно-патріотичне виховання, серед них можна виділити: "Три елементи школи", "Про народність у суспільному вихованні", "Питання про народні школи", "Рідне слово", "Проект учительської семінарії", "Дитячий світ", "Людина як предмет виховання" та інші. Патріотичні почуття Ушинський називав найвищим, найсильнішим почуттям у людини, "суспільним цементом". Центральним предметом шкільної освіти педагог вважав рідну мову і неодноразово наголошував на важливості навчання та викладання рідною мовою учнів. Для навчання молодших школярів К. Д. Ушинський написав підручник «Рідне слово», у якому підібрав та систематизував, відповідно до років навчання, дидактичний матеріал для навчання учнів рідній мові, арифметиці, природознавству, навчальні тексти складають народні казки, байки, пісні, малі фольклорні жанри, тексти про народні свята, крім того педагог дає методичні поради вчителям та батькам як навчати учнів. Зміст оповідань, віршів, статейок і прислів’їв, уміщених у підручниках Ушинського, відображає героїчну історію, трудове життя народу, взаємодію з природою.

С. У. Гончаренко дає визначення поняттю «народна педагогіка» як «галузь емпіричних педагогічних знань і народного досвіду, які виражаються в панівних у народі поглядах на мету й завдання виховання, в сукупності народних засобів, умінь та навичок виховання й навчання». Крім цього, автор з'ясовує джерела вивчення народної педагогіки: фольклорні твори педагогічного змісту, етнографічні матеріали, народні виховні традиції, іграшки та ігри, народні виховні традиції, досвід сімейного виховання тощо» [Гончаренко пед.сл. С. 225].

Термін «етнопедагогіка» вів в педагогічну науку Г. Волков у 60-х роках XX століття і охарактеризував її як науку про народну педагогіку. [Волков Г.Н. Этноп. Чувашс. н.]. Дефініція «етнопедагогіка» в педагогічному словнику С. У. Гончаренка співпадає з визначенням Волкова, з певними уточненнями стосовно предмету дослідження: «Етнопедагогіка досліджує досвід народу, з'ясовує можливості й ефективні шляхи реалізації прогресивних педагогічних ідей народу в сучасній науково-педагогічній діяльності, досліджує способи встановлення контактів народної педагогічної мудрості з педагогічною наукою, аналізує педагогічне значення тих чи інших явищ народного життя і з'ясовує їх відповідність чи невідповідність сучасним завданням виховання» [Гончаренко пед.сл. С. 120].

Серед вітчизняних педагогів на дотриманні принципу народності у навчально-виховному процесі наголошували Г. З. Врецьона, Г. Г. Ващенко, Б. Д. Грінченко, В. Н. Каразін, М. Ф. Левицький, Т. Лубенець, М.О. Максимович, О. Ф. Музиченко, І. І. Огієнко, І. С. Орлай, М. І. Пирогов, О.О. Потебня, С. Русова, І. А. Ставроський, І. М. Ющишин, Я.Ф. Чепіга, Ю.А. Федькович.

Вагомий внесок в педагогічну спадщину вніс Б. Д. Грінченко. У численних педагогічних статтях: «Народні вчителі і вкраїнська школа», «Якої нам треба школи» він наголошував на першочерговому пріоритетному місці ідеї народності у вихованні, рідній мові, традиціям, багато уваги приділяв дитячій літературі, створенню підручників українською мовою тощо. Б. Д.

Грінченко в оповіданнях для дітей описував проблеми нестачі їжі, а відповідно й ставлення до неї («Шматок хліба», «Украла», «Кавуни» та ін.), ставлення до природи, її цінність («На волю», «Ластівка», «Ксеня» та ін.). В своїй педагогічній діяльності, у школі Х. Д. Алчевської, як протест проти винищення української нації, розучував з дітьми народні пісні, народні звичаї, а дружина організувала гурток вишивальниць.

Палким поборником української освіти, мови і національної культури був І. І. Огієнко (митрополит Іларіон), особливої педагогічної уваги заслуговують: «Навчаймо дітей своїх української мови!», «Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, учнів і широкого громадянства», «Українське писання (підручник для самоосвіти)». Будучи міністром народної освіти і мистецтв, здійснював українізацію всієї системи освіти, про це свідчить ряд указів та статей: про безкоштовне обов'язкове початкове навчання, українізація шкіл. Він наголошував на необхідності використання культурно-історичних надбань народу, як необхідної умови виховання молодого покоління, навчання рідною мовою: «Рідна мова – то сила культури, а культура – сила народу» [м\х, с.375]. В контексті нашого дослідження варто відзначити фундаментальну працю, яку Іван Огієнко написав будучи першоієрархом Української Греко-Православної церкви (Канада) – митрополитом Іларіоном «Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія», в якій описав дохристиянські вірування, міфологію, повір'я, головних богів, обряди, свята, вдачу та життя українського етносу, дана праця має чимало творів, що доцільно застосовувати для формування екологічної поведінки учнів початкових класів.

Розробляннням теоретико-методичних основ національної української школи займався Я. Ф. Чепіга, цій роботі присвячено чимало статей автора, зокрема: «Національне виховання», «Народний учитель і національне питання», «Проект української школи» тощо. У своїх працях він наголошував

на необхідності, щоб знання, що подаються учням були нерозривно пов'язані з життям і працею народу [Зайченко І.В. Історія педагогіки.. С. 556 – 562].

Ю. А. Федькович наголошував на чільному місці ідеї народності, головними критеріями якої називав давні народні звичаї, рідну мову та поезію [Медвідь. Іст. Нац. О та пед. думки. С. 214 – 216].

Серед просвітителів, письменників, громадських діячів, які наголошували на необхідності навчання підростаючого покоління рідною мовою та на надбаннях української народної культури і етнопедагогіки, з опорою на фольклор, етнічні традиції і звичаї варто відзначити праці М. С. Грушевського, М. П. Драгоманова, М. І. Костомарова, І. П. Котляревського, П. О. Куліша, О. С. Маковея, І. С. Нечуй-Левицького, Л. Українки, І. Я. Франка, Т. Г. Шевченка.

І. С. Нечуй-Левицький в наукових видання відстоював думку, що школа повинна виховувати учнів на духовних надбаннях народу, його звичаях та традиціях, історії та культурі [Зайченко І.В. Історія педагогіки.. С. 437]. О.С. Маковей акцентував увагу, що «школа є найважливішим розсадником народної просвіти, <…> а справжнього громадянина можна виховати на ґрунті української культури, на ідеї духовної спільності українського народу, на консолідації культури, мови, літератури» [Зайченко І.В. Історія педагогіки.. С. 468-469].

Безпосередньо твори для учнів початкових класів, в яких чільне місце посідає спостереження за природою, її описи, віра в могутні сили природи та її безсмертя має літературно-педагогічна спадщина М. М. Коцюбинського та Є.І. Ярошинської. Маленькі герої живуть серед української природи, спілкуються з нею так як спілкувався споконвіків український народ, а тварини, рослини, комахи, явища природи відчувають, мислять і розмовляють мовою українського фольклору.

Серед діячів української науки і культури початку XX століття, необхідно виділити М. С. Грушевського, автора фундаментальних праць з української історії та літератури. Серед багатьох завдань, що стояли перед УНР, Голова

Центральної Ради вважав пріоритетним створення рідної школи, як однієї із запорук національного відродження, активно долучився до розробки концепції національної школи: «…бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербом чужих народів і ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування» [Грушевський М. Про укр. мову і укр. шк. С.13]. Провідними його ідеями були думки про те, що традиційна народна культура є фундаментом української школи, у вихованні має переважати національна свідомість, а навчання рідною мовою стати обов'язковим.

Вагомий вклад у дослідження традиційного виховання в українських родинах зробив і Марко Грушевський. Найбільш цікавою працею М.Ф. Грушевського, яка стосується української етнографії дитинства, було незакінчене дослідження «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа».

Дослідником в царині специфіки українського характеру, менталітету, психічних властивостей українського народу був Г. Г. Ващенко. Він також визначив головні елементи національної системи освіти, а також вказував, на національні і психологічні властивості кожного народу. Вважав, що завдання виховання повинні відповідати цим етнічним властивостям, вказував на велику виховну функцію природи, зокрема «Індус, китаєць, бурят, швед, італієць і т. ін. – це різні типи людини, чітко позначені рисами, залежними від природи, серед якої вони жили й живуть» [Ващенко Г., Вибрані педагогічні твори, С. 67]. [Медвідь. Іст. Нац. О та пед. думки. С. 288 – 290].

С. Ф. Русова (Ліндфорс) – основоположник української національної системи дошкільного виховання. Вона проводила активну політику з дерусифікації шкіл, докладала зусиль до створення курсів українознавства, підготовки українських шкільних підручників, укладання плану й програми єдиної діяльної (трудової) школи, яка мала мати національний характер, у єдності з рідною природою: «з лона рідної землі, з нив, лісів і вод батьківщини можна не тільки брати все потрібне для життя, але й треба щось дати, вертаючи їй через освіту, піднесення громадського життя, народної культури.

В цьому круговому обороті з батьківщини та до батьківщини саме й виявляється громадський свідомий обов'язок, який лежить на кожному громадянині...» [Русова С., Русова С. Краєзнавство…, 1933. – С. 27].

До формування моральних почуттів: співчуття, доброзичливості, дбайливого ставлення до живого, милування красою природи як основи при вихованні любові до природи звертався В. О. Сухомлинський. В працях «Як виховати справжню людину» стаття «Ставлення до краси в природі і суспільстві» [Т. 2, С. 409 - 416], «Серце віддаю дітям» статті «Турбота про живе і прекрасне», «Ми слухаємо музику природи», «Триста сторінок «Книги природи»» [Т. 3, С. 55 – 60, 75-76, 127 - 143] та інші він описує шляхи формування дбайливого ставлення до природи в молодших школярів через відчуття краси, емоційно-ціннісного ставлення до природи та відчуття обов'язку перед нею.

Різним аспектам інтеграції надбань етнопедагогіки в освітній процес присвяченні наукові доробки І. Беха, А. Богуш, О. Вишневського, І. Довженок, Н. Лисенко, В. Кузя, Ю. Руденка, М. Стельмаховича, Є. Сявавко, К. Чорної та інших. І. Д. Бех «Маємо підставу визначити феномен виховання як перетворювальну діяльність педагогів вихователів котра спрямовується на зміну свідомості світогляду психології ціннісних орієнтацій знань і способів діяльності особистості, що сприяють її якісному зростанню і вдосконаленню» [Бех, ОСОБ.-ОРІЄН. МОДЕЛЬ ВИХ. ЯК НАУКОВИЙ КОНСТРУКТ]

В спільній монографії А. Богуш та Н. Лисенко «Українське народознавство в дошкільному закладі» (2002) обґрунтовані теоретичні основи українського народознавства, його історичний розвиток, розкрито зміст, завдання та шляхи ознайомлення дітей з українською етнічною культурою. Авторами описана методика вивчення різних видів українського фольклору в дитячому дошкільному закладі, а саме: малих фольклорних жанрів, казок, пісень, народних ігор, дана характеристика календарно-обрядовим святам [Богуш…]. А. Богуш у співавторстві з Н. Гавриш є автором монографії «Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному

навчальному закладі», в якій описуються зміст, форми, методи і засоби ознайомлення дітей дошкільного віку з довкіллям відповідно до вікової періодизації, також автори звертають увагу на ознайомлення дошкільників з рідним краєм, національними символами [Богуш…].

Питанням національного виховання, застосуванню надбань етнопедагогіки в сучасному українському вихованні присвячені численні наукові праці О. Вишневського. В монографії «Сучасне українське виховання» (1996 р.), дослідник зупиняється на традиціях українського виховання та його етнопсихологічних аспектах, на становленні національно-патріотичної свідомості, формуванні національної гідності, збереженні національної пам'яті тощо. Автор, також, виділив етапи розвитку національної свідомості дитини. Етап раннього етнічного самоусвідомлення етап, що починає формуватися з раннього дитинства й продовжується в молодшому шкільному віці, базується на ознайомленні з народним фольклором, звичаєво-обрядовою культурою рідного етносу, вивченням рідної мови [Вишневський Суч. укр. вих. С. 97-100].

В монографії «Теоретичні основи сучасної української педагогіки» (2006 р.) О. Вишневський серед різних аспектів виховання розкриває зміст валео-екологічного виховання, особливу увагу приділяє єдності людини і природи, характеристиці людини як «споживача природи» та її здоров'ю, розкриває нові засади спілкування з природою, пізнання довкілля, природу як «виховника людини». Автор вказує на два начала людини: матеріальне і духовне, а відповідно і «двох систем цінностей – тих, які регулюють поведінку у різних сферах суспільного буття, і тих, що визначають ставлення до матеріального середовища, з яким поєднане тіло людини, її матеріальне існування і матеріальна діяльність». Описує необхідність формування суб'єкт-суб'єктного ставлення до природи та партнерських стосунків з природою «але щоб здійснювати повноцінно партнерські стосунки – як з навколишніми людьми, так і з природою – людина мусить завжди враховувати не лише свої,

але й їхні потреби, а, отже, вміти поступатися чимсь» [Вишн. Теор. Осн. укр. пед.].

Робота І. Довженюк «Український дитячий фольклор» (1981) демонструє можливості застосування усної народної творчості як вагомого виховного чинника етнопедагогіки [Довженюк].

Великий внесок в розвиток етнопедагогіки зробив М. Г. Стельмахович. Дослідник в своїх працях описує не лише методи виховання в етнопедагогіці, зокрема приводить багато народних, фольклорних, прикладів, що сприяють формуванню екологічно доцільної поведінки, розкриває виховний вплив природи, описує народні традиції у ставленні до рослин та тварин: «з губителя природи може вирости черства й жорстока людина, а то й мерзотник. Не можна спокійно спостерігати, як хлопчина тягнеться зруйнувати пташине гніздо чи вкрасти звідти яйця, а то й викинути немічних малят; як він мучить кішку, навмисно дратує собаку, б'є жаб…. батько й мати вважають своїм обов'язком домогтися, щоб їхня дитина зрозуміла, що кривдити слабших від себе, навіть комах, не можна — їм треба співчувати, допомагати, захищати». [Стельмахович 126].

Ще одним дослідником надбань етнопедагогіки та проблем національного виховання підростаючого покоління є Є. Сававко. Наукове дослідження "Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку" (1974) демонструє підходи до народного виховання в різні епохи розвитку України, в основу праці покладено етнографічні, архівні, літературні та фольклорні матеріали [Сававко].

Вихованню школярів на засадах етнопедагогіки, української культури, народознавства присвячені численні дисертаційні дослідження, зокрема моральному вихованню М. Гагарін, М. Генник, О. Гордійчук, Л. Степаненко, вихованню на засадах родинних традицій В. Страшний, формуванню позитивного ставлення до звичаїв і традицій Л. Гуцан, розвитку гуманістичного світогляду Г. Усачова, дослідженням традиції української етнопедагогіки як фактор формування національної самосвідомості молодших

школярів Г. Кловак. В. Скутіна досліджувала традиції українського народу з природоохоронного виховання школярів. Л. Різник досліджувала екологічне виховання молодших школярів на основі народних природознавчих традицій.

Різним підходам підготовки майбутніх вчителів до виховання учнів засобами етнопедагогіки присвячені дослідження Г. Шах, О. Хращевської, Л. Кобзаренко та інших.

Отже, питання використання української етнічної культури у навчально-виховному процесі цікавило українських педагогів, науковців, громадських діячів досить тривалий період. Вони багаторазово наголошували, що без збереження народної культури і залучення до її вивчення і використання молодого покоління ми не зможемо зберегти українську націю, а без української нації не буде і незалежної української держави. Зважаючи на те, що інтеграційні та асиміляційні процеси у наш час поширюються досить високими темпами, збереження української етнічної культури, залучення дітей і молоді до її вивчення і широкого використання є одним з пріоритетних завдань сучасної школи.

Незважаючи на пріоритетні політичні завдання, українська етнічна культура має великий потенціал екологічного виховання, насамперед формування екологічно доцільної поведінки учнів молодшого шкільного віку. Емоційно-міфологічне сприйняття навколишнього світу, що виникло в період «дитинства» українського етносу, для сучасних дітей (молодших школярів) також є зрозумілим та прийнятним. Його привабливість для учнів початкових класів полягає в тому, що воно було емоційним, художньо-образним, простим, легким для запам’ятовування:

– замість теорії і важкозрозумілих абстрактних понять – яскравий образ, онтологічна картинка причинно-наслідкових зв’язків, що підкріплюється позитивними або негативними емоціями – вдячністю, співчуттям до живих організмів або страхом порушити споконвічні табу;

– замість морально-етичних повчань – модель поведінки фольклорного героя, його прорахунки, халепи і позитивний досвід гідний наслідування;

– замість складного вербального пояснення і повчань – практика, посильна робота поруч з дорослими, в процесі якої знання легко засвоюються відповідно до «золотого» правила дидактики – «Усе, що тільки можливо, представляти для сприйняття відчуттями: видиме для сприйняття – зором; те, що можна чути, – слухом, запахи нюхом; те, що належить брати на язик, – смаком; доступне огляду – шляхом огляду. Якщо які-небудь предмети зразу можна сприймати декількома відчуттями, нехай вони зразу ж схоплюються декількома відчуттями» [Коменський, С. 171].

Висновки до першого розділу

Перший розділ складається з трьох параграфів: у першому – ми зупинилися на психолого-педагогічному аналізі сутності поведінки і специфіки її проявів у дітей молодшого шкільного віку, з'ясували сутність дефініції «екологічна поведінка учнів початкової школи», у другому – на визначенні чинників, що детермінують поведінку учнів початкових класів у довкіллі; у третьому – на з'ясуванні потенціалу української етнічної культури для екологічного виховання учнів початкової школи та аналізі педагогічного досвіду інтеграції надбань етнопедагогіки та народної культури у навчально-виховну роботу початкової школи.

Досліджуючи теоретичні основи поведінки, ми зупинилися на трактуванні поняття «поведінка» в науковій психолого-педагогічній літературі і виявили два різні підходи щодо його визначення. У першому – в основі трактування лежить «дія» або «реакція» живого організму (особистості) на подразники та впливи, що йдуть від навколишнього середовища, у другому - в основі поведінки та її проявів лежать не зовнішні подразники, а сама особистість з її внутрішніми стимулами і розумінням ситуації, завдяки чому вона поводить себе так чи інакше.

Проаналізувавши наукові підходи до трактування сутності поняття «екологічна поведінка», було уточнено поняття «екологічна поведінка учнів початкової школи» як безпосередній або опосередкований процес взаємодії дітей 6-ти – 10-ти літнього віку з природою і її об'єктами, що обумовлюється внутрішніми і зовнішніми детермінантами, піддається спостереженню і проявляється у діях, вчинках, висловлюваннях та емоційних проявах. В залежності від вчинків в довкіллі, що домінують в особистості та основних мотивів з яких їх було зроблено, виділяємо наступні її типи: екологічно доцільний, екологічно ситуативний, екологічно байдужий, екологічно руйнівний. Відповідно до описаних типів екологічної поведінки учнів початкової школи ми з'ясували її компоненти – інформаційно-знаннєвий, емоційно-ціннісний, практично-діяльнісний, та визначили критерії оцінки за якими визначався кожен тип.

З метою цілеспрямованого і ефективного впливу на дії та вчинки учнів початкової школи в довкіллі та формуванні їх екологічно доцільної поведінки, ми з'ясували та дослідили чинники, від яких вона найбільше залежить. Всі чинники ми умовно об'єднали у дві групи: первинні (діють безпосередньо в момент поведінкового акту) та вторинні (відстрочені у часі).

В свою чергу первинні чинники, відповідно до факторів що їх спричинили, поділяються на внутрішні (подразники залежать від особистості) та зовнішні (подразники виходять з навколишнього середовища). До внутрішніх ми віднесли: відчуття, мислення та волю, до зовнішніх: оруду, зразок для наслідування, пасивний соціальний контроль. Серед вторинних (відстрочених у часі) чинників ми виділили власний досвід особистості, світогляд або систему цінностей особистості і її життєву позицію.

На основі наших досліджень ми виділили основні завдання направлені на формування екологічно доцільної поведінки, які стоять перед вчителями початкової школи:

– Розвиток емоційної сфери – співчуття, жалість, співпереживання, небайдужість до природи;

– Розвиток інтелекту – засвоєння екологічних знань;

– Розвиток вольових якостей, що необхідні як для протидії негативному впливу, так і для спонуки до фізичної і розумової праці;

– Формування світогляду та системи цінностей, які дають можливість на початковому етапі розрізняти поняття добра і зла, в екологічному контексті.

– Формування практичних навичок та зразків екологічно доцільної поведінки в природі та побуті.

Проаналізувавши еколого-виховний потенціал української етнічної культури, ми показали можливості його застосування в початковій школі з метою формування екологічної поведінки молодших школярів. Дослідили традиції виховання дітей на надбаннях етнопедагогіки у психолого-педагогічній та етнографічній літературі.

РОЗДІЛ 2.
СУЧАСНИЙ СТАН СФОРМОВАНОСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

2.1 Характеристика методик дослідження стану сформованості екологічно поведінки учнів початкової школи, їх батьків та вчителів.

З'ясування рівня сформованості екологічної поведінки учнів початкової класів здійснювалось в ході констатувального етапу експерименту. Враховуючи суттєвий вплив на поведінку учнів початкової школи батьків та вчителів, його об'єкти були розширені. Тому, метою констатувального експерименту стало не лише дослідження стану сформованості екологічної поведінки учнів початкової школи, але і визначення рівня екологічної поведінки їх батьків та вчителів, як чинника формування екологічної поведінки учнів.

У констатувальному експерименті зосереджувалась увага на вирішенні наступних завдань:

1. Розробка критеріїв та показників для характеристики рівня екологічної поведінки учнів молодших класів та оцінка сформованості екологічної поведінки їх батьків і вчителів.
2. Підбір, адаптація і розробка методик для визначення типу екологічної поведінки учнів початкових класів, батьків та вчителів.
3. Оцінка характеру застосування надбань української етнічної культури у сучасному навчально-виховному процесі початкової школи.
4. Аналіз отриманих даних.

Відповідно до визначних компонентів та критеріїв показниками екологічної поведінки учнів початкової школи було визначено:

– знання учнів про природу та необхідність економного споживання ресурсів; знання норм та правил поведінки у довкіллі та побуті; знання

українських традицій збереження та відновлення природи, фольклору, що стосується природних об’єктів, народних екологічних табу;

– емоційне суб’єкт-суб’єктне ставлення до природи, що відображається в емоціях, почуттях, викликаних тваринним і рослинним світом, проблемами довкілля;

– характер мотивів діяльності у природі, зацікавленість екологічною тематикою та сформованість відповідних переконань щодо природи;

– практичні навички діяльності в довкіллі, що передбачають наявний в учнів початкових класів досвід та дотримання ними норм і правил екологічної поведінки в природі та побуті, ресурсозбереження з відповідними мотивами.

Проведення констувального експерименту з учнями початкових класів має свою специфіку і особливості. Враховуючи різний рівень підготовки молодших школярів, їх абстрактного мислення, нестійкість їх уваги і емоційність, основними методами констувального експерименту в початковій школі було обрано спостереження, бесіди, інтерв’ю, методику незакінчених речень, асоціативний «кущ», моделювання за допомогою створення ігрових ситуацій. Крім того, ми використовували методи аналізу учнівських робіт та результатів діяльності учнів: дослідження малюнків, учнівських творів, пошук вирішення проблемних ситуацій, дослідження творчих робіт учнів тощо.

Проводячи бесіду з учнями молодшої школи, досить часто доводилося змінювати формулювання запитань, уточнювати, чи розуміють діти їх суть, стимулювати активність учнів додатковими запитаннями і поясненнями. А таку мобільну інформацію, яка до того ж часто змінюється в ході бесіди, дуже важко об’єктивно фіксувати на паперових носіях. Тому, задля об’єктивності спостереження і повноти фіксації відповідей, ми широко застосовували відеозаписи. Камера не лише фіксує спосіб мислення, але і дитячі емоції, що не менш важливо для дослідження поведінки, при повторі також можна було побачити під дією яких факторів учень змінив свої погляди. На цю особливість поведінки особистості наголошував Б. Ф. Ломов: «Коли йде мова

про закони поведінки, то важливо виявити не тільки її причини (одиничну, особливу і загальну), але також умови, в яких вона здійснюється, загальні і спеціальні передумови, об'єктивні підстави властивостей індивіда, фактори, що впливають на нього» [Ломов, С. 126].

З метою забезпечення вірогідності та достовірності нашого дослідження, ми опиралися на загальні принципи педагогічного процесу, а саме: дидактичні принципи – доступності, систематичності та послідовності, емоційності, свідомості та активності учнів у навчанні, врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів та принципи виховання – цілеспрямованості, народності, природовідповідності, єдності свідомості та поведінки у вихованні, єдності педагогічних вимог школи, сім'ї та громадськості, етнізації, культуровідповідності.

Тобто, кожний етап констатувального експерименту мав відповідну мету, здійснювався послідовно та був логічним продовженням попереднього етапу, при цьому постійно здійснювався контроль чи доступні і зрозумілі запитання та завдання відповідно до вікових й індивідуальних особливостей учнів, чи свідомо та активно школярі виконують завдання, чи не переобтяжують вони їх.

Для визначення типу екологічної поведінки учнів початкових класів, опираючись на визначені компоненти, критерії та показники екологічної поведінки молодших школярів, ми визначили наступні рівні знань про поведінку в довкіллі, ціннісного ставлення до природи та практичних навичок взаємодії з довкіллям: елементарний, базовий, середній та високий. Охарактеризуємо кожний рівень відповідно до визначених критеріїв та компонентів:

Інформаційно-знаннєвий компонент – рівень знань про поведінку в довкіллі:

Елементарний рівень (Е) – знання учнів про природу знаходяться на початковому для їх віку рівні. Вони не можуть назвати об'єкти природи, тварин, рослин, школярі не розуміють необхідності економного споживання

ресурсів, не орієнтуються в принципах економного ведення господарства; знання норм та правил екологічної поведінки у довкіллі та побуті знаходяться на низькому рівні або повністю чи частково відсутні, учні не розуміють взаємозв'язків у природі, залежності природи та життя людей, не вміють сформулювати приклади діяльності людини у природі, щодо збереження і покращення стану навколишнього середовища.

Базовий рівень (Б) – знання учнів про природу дещо розширені, вони розуміють необхідність економного споживання ресурсів, знають, що господарство потрібно вести економно, орієнтуються в принципах економного ведення господарства; володіють деякими знаннями норм та правил екологічної поведінки у довкіллі та побуті; учні частково володіють знаннями про взаємозв'язки в природі, залежність природи і людини, частково формулюють приклади діяльності людини щодо поліпшення стану навколишнього середовища.

Середній рівень (С) – знання учнів про природу знаходяться на високому рівні, вони розуміють необхідність економного споживання ресурсів, орієнтуються в принципах економного ведення господарства, але не вбачають потреби в житті застосовувати дані знання; володіють певними знаннями норм та правил екологічної поведінки у довкіллі та побуті, учні мають знання про взаємозв'язки в природі, залежність природи і людини, формулюють приклади діяльності людини щодо поліпшення стану навколишнього середовища, проте допускають помилки.

Високий рівень (В) – знання учнів про природу знаходяться на високому рівні, вони розуміють необхідність економного споживання ресурсів, орієнтуються в принципах економного ведення господарства; відповідно до свого віку, володіють ґрунтовними знаннями про норми та правила екологічної поведінки у довкіллі та побуті та про взаємозв'язки в природі, залежність природи і людини, наводять приклади діяльності людини щодо поліпшення стану навколишнього середовища.

Емоційно-ціннісний компонент – ціннісне ставлення до природи

Елементарний рівень (Е) – учні байдуже ставляться до краси природи, не помічають її, акцентують увагу на негативних ознаках недосконалості, не доглянутості природи, не вбачають у ній цінності; всіх представників флори і фауни розділяють на «хороших», «поганих», «потрібних», «непотрібних», «гарних», «огидних», «бридких» тощо; серед почуттів та емоцій проявляється грубість, жорстокість, гнів, байдужість у ставленні до довкілля бажання зруйнувати, пошкодити об'єкти природи, довести власну силу; повна відсутність зацікавленості екологічною тематикою, відсутнє бажання доглядати за природніми об'єктами, раціонально використовувати ресурси, оберігати природу, серед переконань переважають «все в природі для мене, все для моїх потреб».

Базовий рівень (Б) – учні нейтрально ставляться до природи, вона не викликає позитивних емоцій, часто не помічають її краси; не вбачають цінності у природі; всіх представників флори і фауни розділяють на «хороших» і «поганих»; серед почуттів та емоцій проявляється байдужість у ставленні до довкілля; цікавість до природи проявляється лише з метою відпочити на природі, зібрати гриби, ягоди, квіти тощо; зацікавленості екологічною тематикою присутня на фрагментарному рівні; бажання доглядати за природніми об'єктами, раціонально використовувати ресурси, оберігати природу з'являється лише коли учні матимуть й інше підкріплення: похвала, оцінка, перемога, приз тощо, серед переконань домінують «є спеціальні люди котрі повинні допомагати природі, мене це не стосується».

Середній рівень (С) – учні мають бажання милуватися красою природи, вона викликає позитивні емоцій, отримують задоволення від спілкування з природою; визнають цінність природи, проявляється суб'єкт-суб'єктне ставлення до окремих представників природи; обґрунтовують необхідність всіх представників флори і фауни, не виділяють «хороших» і «поганих», але

присутнє гидливе ставлення до деяких видів; серед почуттів та емоцій проявляється повага, любов, співчуття, небайдужість у ставленні до довкілля, переживання за долю флори і фауни, проте коли бачать дії інших, що шкодять довкіллю реагують лише відповідними емоціями; в учнів наявний інтерес до екологічної тематики; є певне бажання доглядати за природніми об'єктами, допомагати природі, сформовані переконання, раціонально споживати ресурси, оберігати природу, проте вони не стійкі, ситуативні; проявляються «дотримуюсь, але хтось повинен нагадувати, слідкувати, контролювати»

Високий рівень (В) – учні мають бажання милуватися красою природи, вона викликає позитивні емоції, отримують задоволення від спілкування з природою та прагнуть спілкуватися з нею; визнають цінність природи, проявляється суб'єкт-суб'єктне ставлення до природи; обґрунтовують необхідність всіх представників флори і фауни, що немає «поганих»; серед почуттів та емоцій проявляється повага, любов, співчуття, небайдужість у ставленні до довкілля, переживання за долю флори і фауни; учні можуть робити зауваження та проявляти відповідні емоції, коли бачать дії інших, що шкодять довкіллю; в учнів наявний стійкий інтерес до екологічної тематики; наявне бажання доглядати за природніми об'єктами, допомагати природі, ці дії приносять задоволення; сформовані переконання, почуття обов'язку раціонально використовувати ресурси, оберігати природу, «я бережу природу – це мій обов'язок»

Діяльнісний компонент – практичні навички екологічної поведінки:

Елементарний рівень (Е) – в учнів практично відсутній досвід екологічної поведінки, їх дії та вчинки в довкіллі не відповідають екологічним нормам, часто носять руйнівний характер; в побуті не дотримуються елементарних екологічних норм; в природоохоронних заходах беруть участь неохоче, як правило, з примусу або наслідуючи друзів чи дорослих.

Базовий рівень (Б) – в учнів фрагментарно присутній досвід екологічної поведінки, в переважній більшості випадків менше шкодять «хорошим»

представникам фауни, до флори відношення споживче, дотримуються окремих правил поведінки в довкіллі; в побуті дотримуються екологічних норм лише за умови контролю дорослих, в природоохоронних заходах беруть участь з ініціативи дорослих або однолітків.

Середній рівень (С) – в учнів присутній досвід екологічної поведінки, вони намагаються не шкодити довкіллю, щоб їх дії та вчинки відповідати екологічним нормам, розуміють наслідки негативних дій в довкіллі, проте вони діють за принципом «як всі так і я», в побуті намагаються дотримуватись екологічних норм, хоча іноді й забувають; за дорученням дорослих або однолітків беруть активну участь в екологічних заходах.

Високий рівень (В) – в учнів наявний досвід та практичні навички діяльності в довкіллі та побуті, свої дії та вчинки в довкіллі вони підпорядковують екологічним нормам, активно реагують, проявляють рішучість на антиекологічні дії інших; в побуті свідомо дотримуються норм та правил екологічної поведінки, зменшенню витрат природніх ресурсів, наголошують дорослим та однолітками на необхідності цих дій; беруть активну участь у заходах по збереженню природи та примноженню природніх об’єктів.

В ході аналізу психолого-педагогічної та екологічної літератури було з’ясовано, що для дослідження екологічної поведінки молодших школярів немає універсальної методики, тому для визначення її рівня в учнів початкових класів нами був застосований комплекс діагностичних методів, що мали на меті окремо виміряти описані вище компоненти. Охарактеризуємо кожний метод констатувального експерименту детальніше.

Зважаючи на вікові особливості учнів 1 – 2 класів, недостатньо сформовані навички читання та письма, невеликий словниковий запас, відсутність уміння співставляти різні варіанти відповідей і вибрати одну, а також недостатній розвиток більшості психічних процесів, вважаємо неефективним застосовувати письмові анкети у даної вікової категорії. Тому, опитування учнів початкових класів, що проходило у формі інтерв’ю, відповідаючи на загальні запитання (стверджувальні чи заперечні) учні

підіймали руки, деякі запитання уточнювали і вони перетворювались в бесіду або розповідь окремого учня. Щоб не переобтяжувати першокласників, інтерв'ю проходило в цікавій формі та у декілька етапів:

Опитування з метою визначення рівня знань (когнітивного компоненту), містили у собі три групи запитань – запитання для з'ясування рівня знань про природу; про економне ведення господарства; про правила екологічної поведінки в довкіллі (Додаток А).

Інтерв'ю для з'ясування характеру ставлення до природи (емоційно-ціннісного компоненту) містило у собі чотири групи запитань – запитання для з'ясування емоційного ставлення: до рослинного світу; до тваринного світу; рівня зацікавленості екологічною тематикою; сформованості відповідних переконань. (Додаток А. 1.).

Опитування для визначення наявного в учнів початкових класів досвіду та практичних навичок взаємодії з довкіллям (діяльнісного компоненту) містило у собі п'ять блоків запитань – запитання для з'ясування досвіду екологічної поведінки в природному середовищі; з представниками флори; з представниками фауни; раціонального використання природних ресурсів у побуті; дотримання учнями норм та правил екологічної поведінки (Додаток А. 2.).

Покажемо яким чином проводився обрахунок відповідей та визначення типів екологічної поведінки учнів початкових класів. Відповідно для визначення описаних рівнів екологічної поведінки, з'ясуємо числову характеристику кожного компоненту в балах.

Запитання з метою з'ясування наявних знань містилися в опитувальнику 1 (Додаток А). Для аналізу відповідей усі запитання умовно об'єднані у три блоки – знання про природу, про економію ресурсів, правила поведінки в довкіллі та містили по п'ять запитань. За кожну повну правильну відповідь учню нараховувалось 3 бали, таким чином якщо учень повністю вірно дав відповіді на всі запитання блоку він отримував 15 балів. Якщо у відповіді учнів на окреме запитання містилися неточності та невеликі помилки він

отримував за нього 2 бали. Коли відповідь учня мала лише фрагментарний характер, наявна відповідь демонструвала досить поверхневі знання, він отримував 1 бал. За умови, коли відповідь була зовсім некоректною (містила уявлення і судження, які спотворювали реальність і могли шкодити довкіллю) або учень взагалі не міг її дати він отримував 0 балів.

Таким чином, за результатами всього опитування, максимальна кількість балів – 45 балів, а мінімальна, якщо учень взагалі не орієнтується в даній темі – 0 балів. В залежності від кількості отриманих балів, ми визначали тип екологічної поведінки молодшого школяра за наявним рівнем екологічних знань. Отже, екологічно доцільний тип поведінки мають учні, що одержали від 35 до 45 балів; екологічно ситуативний – учні, що одержали від 22 до 34 балів; екологічно байдужий – учні, що одержали від 21 до 10 балів; екологічно руйнівний – учні, що одержали від 0 до 9 балів.

Запитання для інтерв'ю з метою з'ясування наявного в учнів емоційного ставлення до природи містилися в опитувальнику 2 (Додаток А.1.). Їх ми умовно об'єдналі у чотири блоки – емоційне ставлення до рослинного світу; емоційне ставлення до тваринного світу; зацікавленість екологічною тематикою та сформованість відповідних переконань. Кожен блок складався з 5 запитання, й аналогічно попередньому опитувальнику за кожну відповідь, що свідчила про суб'єкт-суб'єктне ставлення до природи, учню нараховувалось 3 бали, за відповідь коли суб'єкт-суб'єктне ставлення носить вибірковий характер – 2 бали, за відповідь у якій прослідковується емоційна байдужість – 1 бал, за відсутню або відповідь у якій прослідковується бажання зруйнувати, пошкодити об'єкти природи – 0 балів. Таким чином, максимальна кількість балів за повні відповіді на всі запитання блоків – 60 балів, мінімальна, якщо учень проявив цілковиту емоційну байдужість – 0 балів.

Крім описаних вище блоків, з метою підвищення інтересу до роботи, зміни видів роботи, підтримання нестійкої уваги та безпосереднього визначення емоційного ставлення учнів до природи, ми використали дві вправи-асоціації з методики незакінчених речень. У яких учням необхідно

назвати ознаку, що першою асоціюється з названою рослиною, твариною чи об'єктом природи (завдання 5, додаток А.1.) або назвати, що хочеться з нею зробити (завдання 6, додаток А.1.). Якщо переважна кількість відповідей свідчила про суб'єкт-суб'єктне ставлення до природи, підкріплювались позитивними емоціями та характеристиками, за завдання учень отримував 3 бали. Коли суб'єкт-суб'єктне ставлення виявлялось щодо деяких представників природи, а до інших видів було присутнє гидливе, то за завдання учень отримував 2 бали. У тому випадку, коли переважна кількість відповідей свідчила про емоційну байдужість у ставленні до довкілля, а всі представники флори і фауни визначались, як «хороші» і «погані» – учень отримував лише 1 бал. В разі якщо всі запропоновані представники були умовно розділені на «хороших», «поганих», «потрібних», «непотрібних», «гарних», «огидних», «бридких» тощо, а основними емоціями були грубість, жорстокість, гнів, байдужість тощо, учень не отримував жодного балу.

Отже, в залежності від кількості балів, що їх отримав учень за всі завдання опитувальника ми визначили тип екологічної поведінки учнів за емоційно-ціннісним компонентом, таким чином екологічно доцільний тип визначався – 50 – 66 балами; екологічно ситуативний – 33 – 49 балами; екологічно байдужий –17 – 32 балами; екологічно руйнівний – 0– 16 балами.

Перелік запитань для з'ясування наявних в учнів практичних навичок діяльності у довкіллі міститься в опитувальнику 3 (Додаток А.2.). Всі запитання аналогічно до попередніх опитувальників були об'єднані у п'ять блоків по п'ять запитань. Нарахування балів відбувалось за тим же принципом, що й у попередніх опитувальниках: 3 бали – за відповідь, що характеризувала дії та вчинки, що свідомо підпорядковуються екологічним нормам, 2 бали – за відповідь, що характеризує намагання не шкодити довкіллю, дотримуватись екологічних норм, хоча іноді й забуваються, 1 бал – за відповідь у якій визначається, фрагментарно присутній досвід екологічної поведінки, дотримуються лише окремих правил екологічної поведінки, 0 балів

якщо досвід екологічної поведінки в учнів практично відсутній, а дії вчинки не відповідають екологічним нормам.

Отже, обраховуючи загальну суму балів за відповіді у блоках, ми визначали тип екологічної поведінки учня відповідно до наявного у нього досвіду діяльності у довкіллі так: екологічно доцільний тип – від 59 до 75 балів; екологічно ситуативний – від 40 до 58 балів; екологічно байдужий – від 20 до 39 балів; екологічно руйнівний – від 0 до 19 балів.

Відповідно до описаних рівнів та компонентів екологічної поведінки покажемо у загальний цифровий еквівалент (у балах) типам екологічної поведінки учнів початкових класів, що були визначені в першому розділі. Спочатку покажемо абсолютний (еталонний) показник кожного типу: екологічно доцільний – 186 бали, екологічно ситуативний – 143 бали, екологічно байдужий – 94 бали, екологічно руйнівний – 46 балів. Для об'єктивного співвідношення числових показників з визначенням кожного рівня, назвемо відносний показник рівня, таким чином визначивши межі кожного рівня, в балах у межах від відносного (мінімального) до абсолютного (максимального): екологічно доцільний – від 144 до 186 балів, екологічно ситуативний – від 95 до 143 балів, екологічно байдужий – від 47 до 94 балів, екологічно руйнівний – від 0 до 46 балів.

Крім описаних вище інтерв'ю, для з'ясування досвіду екологічної поведінки молодших школярів удома і в довкіллі, їх ставлення до окремих об'єктів природи, наявного рівня знань наступним методом дослідження було обрано бесіду. З метою підвищення інтересу та активізації уваги вони були у вигляді уявної подорожі, зі залученням казкових міфічних персонажів, проективних методів: незакінчених речень, асоціативного куща тощо. Наведемо тими бесід: «Хто такі домашні улюбленці?», «Для чого існує природа?», «Що я люблю робити у природі?», «Чи можна берегти природу вдома?». Слід зауважити, що в ході бесід ми визначили, хто найбільше впливає на поведінку в довкіллі молодшого школяра, а також додаткову

інформацію про знання учнів щодо поведінки в довкіллі, ставлення до природи та досвід екологічної поведінки всієї сім'ї школяра.

Для визначення пріоритетів у ставленні до довкілля, а також стереотипів та патернів екологічної поведінки учнів 1-2 класів, ми застосували метод вирішення проблемних ситуацій, переважна більшість яких була описана у вигляді казки або за участі міфічних персонажів. Це дало змогу визначити, власне ставлення учня до проблеми, хід міркування, а відповідно й чинники, що зумовили його вибір та власне рівень екологічної поведінки особистості. Деякі ситуації та їх вирішення, ми просили школярів намалювати. Аналізуючи малюнки ми з'ясовували патерни поведінки в довкіллі, емоційне ставлення та переживання учнів. Данні, що отримали таким чином сприяли уточненню та комплексному дослідженню типу поведінки. Крім описаних вище методів, ми також широко застосовували спостереження за поведінкою школярів в природних умовах.

Хотілося б зауважити, що вході констатувального етапу експерименту в кожному класі ми спостерігали характерну для учнів 6-7 років вікову особливість – синкретизм, тобто коли учні відповідаючи на наші запитання, додавали у відповідь вигадані факти, цю особливість широко описували у своїх дослідженнях Ж. Піаже, Л. Виготський, наведемо цитату з дитячої психології: «Нерідко і діти молодшого віку розповідають про вигадані події, стверджуючи, що їм купили собаку, подарували кошеня, та ін. <…> Іноді діти, розповідаючи про події минулого, додають у них вигадані елементи. Це не можна розцінювати як прояви брехливості. Тут виявляється особливість дитячої психіки – її синкретизм – недиференційованість психічних процесів між собою. У даному випадку – пам'яті та уяви» [Дуткевич Дит. Псих Розділ 2.2 уява ст. дошк.]. З метою об'єктивності нашого дослідження, аналізуючи такі учнівські відповіді, ми, по можливості, відокремлювали уявні події від реальних, та брали до уваги лише реальні факти.

Крім того, в ході дослідження спостерігалась ще одна вікова особливість молодшого школяра, коли учні даючи відповідь на запитання повторювали

відповідь однокласника, причому кількість повторів збільшувалась в залежності від ступені авторитету учня або за відсутності власних знань.

Дії та вчинки учнів початкових класів в довкіллі, в силу своїх вікових особливостей, не завжди відповідають їх ставленню до природи, а в значній кількості випадків залежать від екологічних поглядів, переконань та типу поведінки їх родин. Адже, як правило, дорослі вирішують чи сортувати сміття вдома, економити ресурси, яким видом транспорту добиратись, де відпочивати, що робити зі сміттям після відпочинку, які продукти і в якій упаковці купувати, чи заводити домашнього улюбленця, як за ним доглядати тощо. Іноді до думки першокласника прислухаються, хоча зустрічаються випадки, коли дитячі бажання допомогти природі жорстко нівелюються дорослими членами родини.

З метою з'ясування залежності між типом екологічної поведінки учнів початкової школи та їх батьками нами було розроблено анкету для батьків (Додаток В). В анкеті для батьків, було підібрано запитання для визначення розуміння пріоритетності екологічного виховання серед загального виховного впливу на учня, проявів екологічної поведінки в побуті та довкіллі, ставленні до природи та проявів екологічного виховного впливу на дітей. Анкета містила непрямі запитання відкритого типу, що мало на меті отримати об'єктивні відповіді.

Для з'ясування типу екологічної поведінки в побуті нами була розроблена анкета 2 (додаток В.1) у якій були підібрані запитання, які в залежності від відповідей демонстрували тип екологічної поведінки в повсякденному житті, крім цього для з'ясування екологічної поведінки у довкіллі та потенційний її вплив на дітей були запропоновані запитання 6-11 з анкети 1 (додаток В). Прояви виховного впливу на дітей, що матиме модель взаємодії з довкіллям досліджувались у запитаннях 2-5, 10 та 12. Для обробки відкритих запитань анкети, ми згрупували усі відповіді за логічною і смисловою єдністю та визначали частоту їх повторюваності.

В психолого-педагогічній літературі наголошується, що авторитет вчителя початкових класів має вагомий вплив на особистість молодшого школяра, І.Д. Бех стверджує: «діти молодшого шкільного віку, особливо першо- і другокласники, орієнтуються на норми поведінки та цінності вчителя більше, ніж на думки ровесників» [Бех]. З метою всебічного впливу на формування екологічної поведінки учнів 1 – 4 класів, необхідна співпраця і єдність вимог школи та родини: «Гармонійний, всебічний розвиток можливий лише там, де два вихователі – школа і сім'я – не тільки діють одностайно, ставлячи перед дітьми ті самі вимоги, а є однодумцями, поділяють ті самі переконання, завжди виходять із тих самих принципів, не допускають ніколи розходжень ні в меті, ні в процесі, ні в засобах виховання», наголошував В. О. Сухомлинський [Сух. Т.1. С.86].

Опираючись на дані висновки, а також для з'ясування рівня екологічних знань, місця екологічного виховання в початковій школі, стану ознайомленості вчителів з українською етнічною культурою нами було розроблені дві анкети для вчителів (Додаток Б та Б.1). Усі запитання анкет для вчителів були умовно об'єднані у чотири блоки, які дають змогу виявити у педагогів рівень екологічної освіченості та ціннісного ставлення до природи; рівень екологічної поведінки в практичній діяльності та повсякденному житті; місце екологічного виховання та формування екологічної поведінки в навчально-виховному процесі; стан ознайомленості освітян з українською етнічною культурою та практичні навички її застосування екологічному вихованні. Для максимальної об'єктивності відповідей, ми використали відкриту анкету з непрямими запитаннями.

Для виявлення рівня екологічної освіченості вчителів нами були запропоновані запитання 5, 6, 10, 11 ціннісного ставлення до природи – 2, 7, 8 з анкети для вчителів (Додаток Б). З метою з'ясування досвіду екологічної поведінки в педагогічній діяльності та повсякденному житті ми запропонували запитання 3, 4, 7, 8 з анкети 1 (Додаток Б) та 1, 7 з анкети 2 (додаток Б.1). Для визначення місця екологічного виховання та формування

екологічної поведінки молодших школярів у навчально-виховному процесі ми виділили запитання 2, 4, 5, 6, 7 з анкети 2 (Додаток Б.1).

Крім цього, ми виокремили вчителів, чий педагогічний стаж роботи з молодшими школярами був від 20 років, враховуючи що вони вивчили більше п'яти класів, тобто систематично спостерігали за поведінкою понад 150 молодших школярів. Застосувавши метод компетентних суддів з метою з'ясувати які чинники найбільше впливають на поведінку молодшого школяра в довкіллі та наскільки відсотків залежить вмотивованість поведінка учнів у природі від їх віку. Опитування проходило в два етапи: спочатку з експертами було проведене обговорення для з'ясування чинників, що впливають на поведінку молодшого школяра в довкіллі, далі педагогам пропонувалось присвоїти кожному чиннику кількісний показник у відсотках, що відповідає, на їх думку, його місцю в загальній системі детермінантів (Додаток Б.2).

Аналізуючи відповіді на запитання анкети, що мали на мені визначення пріоритетності або ранжування, ми визначали загальну суму балів, що отримував окремий показник, а потім відповідно до загальної кількості балів визначали його важливість (чим більша кількість балів тим важливіший чинник).

Аналізуючи відповіді на відкриті запитання анкет ми фіксували всі варіанти відповідей респондентів та частоту їх повторюваності, далі ми згрупували всі варіанти відповідей за смисловою єдністю та подібністю. Для визначення відсоткового коефіцієнта ознаки або характеристики до загальної кількості відповідей на запитання ми застосували формулу:

$$V = \frac{n}{S} \cdot 100\ \%,$$

де V – частка, виражена у відсотках;

n – частота даного варіанта (є змінною величиною);

S – сума частот в усіх варіантах, тобто розмір сукупності (стала величина, що дорівнює кількості респондентів, що відповіли на дане запитання) [Метод. наук. дія-ті С. 118.]. Хотілося б відзначити що, в нашому дослідженні

величина S є відносно сталою, бо деякі респонденти дали відповідь не на всі запитання анкети або відповідь була не коректною, тому при обрахунку відсоткового коефіцієнту на деякі запитання ми її змінювали.

Отже, розроблена нами методика констатувального етапу експерименту мала на меті визначити та проаналізувати компоненти, критерії та показники екологічної поведінки учнів початкових класів, стан її сформованості та наявні типи екологічної поведінки молодших школярів. Крім того, проаналізувати виховний вплив батьків на формування екологічної поведінки та її залежність в учнів відповідно до типу поведінки у батьків, а також, з'ясування місця екологічного виховання в навчально-виховному процесі початкової школи, рівень екологічних знань та наявний досвід екологічної поведінки педагогів.

2.2 Екологічний зміст навчальних предметів у початковій школі і наявність в них елементів української народної культури.

Навчально-виховний процес в школі напряму залежить від змісту освіти, нормативними документами якого є державний стандарт освіти, навчальні плани, навчальні програми та підручники. Проаналізуємо названі документи для початкової школи, відповідно до яких, учні будуть оволодівати екологічними знаннями, ціннісним ставленням до природи та досвідом поведінки в довкіллі.

Державний стандарт початкової загальної освіти [Держ.ст.] у базовому навчальному плані дає характеристику освітніх галузей інваріантної складової змісту освіти і визначає мету та завдання кожної галузі. Галузями, що безпосередньо впливають на формування екологічної поведінки є «Природознавство» та «Суспільствознавство».

Освітня галузь «Природознавство» серед завдань ставить: «виховання соціально активної особистості, яка усвідомлює свою належність до різних елементів природного середовища, бережливо ставиться до природи, людей і самого себе; забезпечення єдності інтелектуального та емоційного сприйняття природи з практичною природоохоронною діяльністю; засвоєння традицій українського народу у відносинах людини з природою» [Держ.ст.]. Крім того вона звертає увагу й на розвиток психологічних процесів, що впливають на формування поведінки, а саме: «розвиток розумових здібностей учнів, їх емоційно-вольової сфери, пізнавальної активності та самостійності, здатності до творчості, самовираження і спілкування» [Держ.ст.].

Звертають увагу на формування поведінки, в тому числі і екологічної і завдання освітньої галузі «Суспільствознавство»: «виховання гуманної, соціально активної особистості, яка усвідомлює свою належність до етносоціального та соціально-культурного середовища, здатна розуміти значення життя як найвищої цінності; оволодіння способами діяльності та моделями поведінки, які відповідають загальноприйнятим нормам моралі та права; формування основ споживчої культури, вміння самостійно приймати рішення щодо власної поведінки» [Держ.ст.]. Про залучення до національної культури народу, наголошується і в освітній галузі «Мови і літератури».

Ми проаналізували як розкривається зміст освітніх галузей у відповідних навчальних програмах і підручниках для початкової школи загальноосвітніх навчальних закладів та з’ясували вміст тем екологічного характеру. В ході аналізу, ми також, досліджували наскільки повно використано потенціал української етнічної культури для засвоєння екологічних знань, формування ціннісного ставлення до природи та набуття практичних навичок екологічної поведінки. Крім того, звертали увагу на можливості доповнення і урізноманітнення навчального матеріалу за рахунок елементів української народної культури, що впливають на емоційну сферу, мимовільно запам’ятовуються, підвищують інтерес до екологічних проблем.

Нами було проаналізовано 9 навчальних програм для загальноосвітніх навчальних закладів з наступних дисциплін: «Природознавство», «Я у світі», «Основи здоров'я», «Літературне читання», «Українська мова», «Трудове навчання», «Образотворче мистецтво», «Музичне мистецтво», «Мистецтво». По кожній дисципліні ми виділили теми, що на нашу думку, доречно було б доповнити народознавчим матеріалом та вказали очікувальний поведінковий результат. Зведені данні подані в таблиці 1.3 «Таблиця пропозицій розкриття екологічного змісту навчальних програм засобами української народної культури» (Додаток Г).

Найбільший потенціал з формування екологічної поведінки учнів початкових класів має навчальна дисципліна «Природознавство». Автори програми «Природознавство»(Т. Г. Гільберг, Т. В. Сак, Д. Д. Біда) в меті звертають увагу на засвоєння учнями знань про природу і людину, основ екологічних знань, опанування способів природоохоронної діяльності, розвиток ціннісних орієнтацій у ставленні до природи. Серед провідних завдань курсу дана програма виділяє набуття «досвіду практичної природоохоронної діяльності, засвоєння норм етичного, естетичного, морального ставлення до природи» [Програма, С. 186]. Для формування практичних навичок, в тому числі й екологічної поведінки в програмі виділяються екскурсії, практичні роботи, міні-проекти та дослідницькі практикуми.

Зміст програми передбачає засвоєння учнями знань про живу і неживу природу та взаємозв'язки у ній, рослинний і тваринний світ, його охорону, сезонні зміни в житті тварин і рослин, Червону книгу України, заповідні території рідного краю, економне витрачання ресурсів (тепла, електроенергії, води), охорону повітря від забруднення. Автори звертають увагу і на набуття учнями практичних навичок екологічно доцільної поведінки, а саме, досвіду дотримання правил поведінки поблизу водойм, у лісі, під час екскурсії; економного споживання ресурсів у побуті (води, електроенергії, тепла); допомоги тваринам та птахам узимку; вибору допустимих форм поведінки, які

не шкодять довкіллю; оцінки власної ролі в охороні природи. Щодо висловлювань власних емоцій і почуттів до природи, то на них авторами у вимогах до рівня підготовки звертається увага лише в 3 класі.

Проте, одне із завдань галузі «Природознавство» Державного стандарту – «засвоєння традицій українського народу у відносинах людини з природою» [Держ.ст.] – у даній програмі практично не реалізовано. Хоча зміст програми передбачає вивчення багатьох тем, які доцільно було б наповнити народознавчим матеріалом, з метою розкриття даного завдання, набуття досвіду екологічної поведінки в природі, екологічних знань та формування ціннісного ставлення до природи, а також української ідентичності, любові до рідного краю, патріотизму. На жаль, до надбань народної культури автори програми звертаються лише у вигляді народних прикмет передбачення погоди восени та взимку (2 клас) та самостійного пошуку легенд про рослини і тварин, які склали наші пращури (3 клас).

Навчальна програма з дисципліни для 3 – 4 класу «Я у світі» (автори Н.М. Бібик, Р. А. Арцишевський, Т. Е. Пушкарьова, В. В. Майорський), напряму втілює завдання галузі «Суспільствознавство» з державного стандарту, та пропонує під час вивчення навчального предмету «Я у світі» формувати в учнів життєві, соціальні та громадянські компетентності у ставленні до природи та людських чеснот, що необхідні їм у житті, різних сферах діяльності та співіснуванні з іншими живими істотами; виховувати гуманну, соціально активну особистість, що усвідомлює свою належність до етносоціального та соціально-культурного середовища, яка здатна розуміти життя як найвищу цінність; формувати в молодших школярів основи споживчої культури, вміння самостійно приймати рішення щодо власної поведінки у різноманітних життєвих ситуаціях. Крім того, автори пропонують в ігрових моделюючих ситуаціях формувати в учнів навички соціально бажаної поведінки громадянина як споживача, учасника природоохоронних акцій тощо [Програма, С. 204 – 205].

Відповідно до визначених завдань в учнів повинні сформуватись поняття та уявлення про цілісність світу, про приналежність людини до природи та суспільства, розуміння того, що середовищем життєдіяльності людини є природнє та соціальне оточення. Дана програма також наголошує, що курс «Я у світі» «передбачає створення передумов для усвідомленого сприймання і засвоєння соціальних та морально-правових норм, історичних, національно-культурних традицій українського народу»[Програма, С. 205]. Аналізуючи безпосередньо зміст програмового матеріалу, ми прийшли до висновку, що не всі завдання розкриваються повною мірою у змісті.

Серед головних завдань навчальної програми з дисципліни «Основи здоров'я» (автори Т. Є. Бойченко, Т. В. Воронцова, О. В. Гнатюк, С. В. Гозак, О. Л. Москаленко, В. А. Савченко) є: «формування в учнів знань про здоров'я, здоровий спосіб життя, безпечну поведінку, взаємозв'язок організму людини із природним, техногенним і соціальним оточенням; розвиток умінь самостійно приймати рішення щодо власних вчинків» [Програма, С. 314].

Весь курс «Основи здоров'я» складається з чотирьох наскрізних розділів, що вивчаються щорічно, за концентричним принципом. Так, у розділі «Здоров'я людини» програма передбачає вивчення тем, що сприяють формуванню в учнів цілісного уявлення про здоров'я, розвиток і безпеку людини, а також розкривають взаємозв'язок між способом життя та навколишнім середовищем. Розділ «Соціальна складова здоров'я» передбачає також і оволодіння учнями правилами безпечної поведінки у навколишньому середовищі та навичками протидії негативним соціальним впливам. В свою чергу розділ «Психічна та духовна складові здоров'я» звертає увагу і на формування навичок критичного мислення та вміння приймати виважені рішення, що в результаті втіляться у поведінку особистості, в тому числі і в довкіллі.

Освітня галузь «Мова і література» представлена двома навчальними дисциплінами: «Літературне читання» та «Українська мова». Зробимо аналіз навчальної програми «Літературне читання» (автори О. Я. Савченко,

В. О. Мартиненко, В. О. Науменко, Н. М. Колеснікова, Л. І. Лаптєва) щодо тематики творів, яка б сприяла формуванню ціннісного ставлення до природи, набуття екологічних знань, що втіляться в екологічну поведінку. В пояснювальній записці до програми вказується, що тематика творів сприяє «вихованню найкращих почуттів: любові до рідної землі, мови, природи, національних традицій свого народу» [Програма, С. 72]. До того ж, автори звертають увагу на тематичне спрямування кола читання молодших школярів та виділяють у ньому твори про природу в різні пори року, ставлення до природи, твори з мотивами пошани та любові до рідної землі, традицій українського народу, а також твори про живу і неживу природу науково-художнього характеру.

У програмі з «Української мови» (автори М. С. Вашуленко, К. І. Пономарьова, О. Ю. Прищепа, В. О. Мартиненко, С. О. Караман, Н. І. Лунько) в розділі «Мовленнєва змістова лінія» пропонується ознайомлювати учнів з тематичними групами слів «Явища природи» (1 клас), формувати вміння писати твори на основі власних спостережень, вражень від екскурсії. Також у соціокультурній змістовій лінії для побудови зв’язних висловлювань наголошується, що тематика має бути пов’язана з рідною місцевістю (опис рідної природи тощо). Крім того, автори наголошують на використанні народознавчого матеріалу, підготовці та залучення дітей до проведення народних свят, обрядів, ознайомлення з історією їх виникнення, українськими традиціями родинних стосунків.

Програма з «Трудового навчання» (авторський колектив В. К. Сидоренко, О. В. Мельник, О. Л. Морін, Л. В. Савка, О. М. Пархоменко, Н. М. Павич, Д.В. Боровик, Л. Д. Мельник, Р. М. Лещук, Т. І. Кульчицька, М. В. Гасин, Н.В. Котелянець) серед завдань вона виділяє економне використання матеріалів та шанобливе ставлення до трудових традицій українського народу. Хотілося б відмітити, що дана програма рекомендує «всі види практичної діяльності диференціювати впродовж навчального року залежно від календарних свят (державних і релігійних), регіональних традицій і звичаїв,

які ускладнюються в кожному класі через добір об’єктів праці з урахуванням вікових особливостей учнів» [Програма, С. 296]. Ця рекомендація є досить слушною, адже свята повторюються щороку, учні завжди чекають їх з нетерпінням, а підготовка до них в залежності від наповнення приносить моральне задоволення, нові знання, має потенціал формування ціннісного ставлення. Нажаль ця рекомендація не поширюється на решту програм, в яких наявні теми, що безпосередньо пов’язані з певними святами, але їх вивчення не співпадає з датами святкування навіть місяцем чи сезоном.

В начальній програмі «Образотворче мистецтво» (автори Р. Т. Шмагало, Ж. С. Марчук, І. Б. Вачкова, О. В. Чорний, М. В. Гнатюк) звертається увага на формування в учнів позитивного ставлення до світу, розвиток уміння помічати красиве у навколишньому середовищі, здатності до співпереживання. Як приклад, можемо навести тему «Виражальні можливості силуетної форми. <…> Значення раціонального використання паперу для екології Землі» (1 клас). Крім того, автори пропонують іноді проводити уроки на природі та за допомогою образотворчого мистецтва залучати учнів до національної культури.

Навчальна програма дисципліни «Музичне мистецтво» (автори Л.О. Хлєбникова, Л. О. Дорогань, І. М. Івахно, Л. Г. Кондратова, О.В. Корнілова, О. В. Лобова, Н. І. Міщенко) не передбачає звертання уваги на проблеми довкілля. Проте в ході вивчення українських народних та авторських пісень, наприклад: «Журавель», «Ой, минула вже зима», «Вийди, вийди сонечко», веснянки «Просо», «Огірочки», «Льон», «Мак», пісні-ігри «Зайчику», «Козлику», «Я коза», «Щебетали горобці», «Різні барви у природи» (Н. Рубальська), «Пори року» (А. Вівальді) тощо є можливість формування ціннісного ставлення до природи.

Навчальна дисципліна «Мистецтво» є інтеграцією уроків музичного та образотворчого мистецтв. Програма даної дисципліни (автори Л. М. Масол, О.В. Гайдамака, Н. В. Очеретяна, О. М. Дмитренко) передбачає визначення теми для кожного року навчання. Так, другий клас носить назву «Краса

довкілля в мистецтві». Відповідно до світоглядно-виховних ідей програми в учнів другого року навчання повинні сформуватись «уявлення про пори року в мистецтві та відповідні українські народні свята, обряди, традиції; усвідомлення можливостей відображення краси довкілля в художніх образах, зв'язків у системі «мистецтво-природа»» [Програма, С. 272]. Ці завдання розкриваються в ході вивчення тем: «Пори року і народні свята», «Мистецтво і рукотворний світ», «Бринить природи мова кольорова» та «Образи рідної землі». Як показав наш аналіз потенціал формування екологічної поведінки та застосування народної культури в навчальній програмі «Мистецтво» розкритий максимально повно для даного навчального предмету.

Аналогічно до програм, ми проаналізували підручники, що їм відповідають, з метою з'ясування які екологічні та народознавчі знання та в якому обсязі отримують учні.

Предмет «Природознавство» в початковій школі представлений двома комплектами підручників. Авторами першого комплекту (1-4 класи) є Т. Г. Гільберг та Т. В. Сак, вони є і авторами програми. Інший комплект підручників 1-4 класів підготувала І. В. Грущинська. Крім того у четвертому класі, з'являються ще три підручники «Природознавство» авторів Т. В. Гладюк, М. М. Гладюк та авторів О. В. Тагліна, Г. Ж. Іванова й І. В. Андрусенко.

В підручниках Т. Г. Гільберг, Т. В. Сак матеріал представлено досить повно, науково, екологічний матеріал займає чільне місце, проте теоретичний матеріал є дещо переобтяжливим та важкодоступним для учнів початкової школи. Підручник «Природознавство» 1 клас [], досить повно розкриває зміст програми, на малюнках показані приклади екологічно доцільної та руйнівної поведінки, приклади взаємозв'язків у природі. Народна культура у підручнику представлена поодинокими прислів'ями, хоча потенціал її застосування з деяких тем досить широкий, а виховний влив міг би бути великим.

Підручник «Природознавство» 2 клас (автори Т. Г. Гільберг, Т. В. Сак) [], повною мірою розкриває зміст освіти, навчальний матеріал представлений

науково, великою кількістю текстів, термінів та визначень, до кожної теми є ілюстрації. Учні оволодівають знаннями про повітря, ґрунти, зміни пір року, явища природи, взаємозв'язки в природі, ланцюги живлення, сезонні зміни в житті рослин, тварин та птахів. У підручнику виділяється інформація для допитливих, є сторінка дослідника, пропонується виконання великої кількості дослідів та практичних робіт, також пропонується виконання проектів «Як бджоли готуються до зими», «Будьмо знайомі!», «Збережи першоцвіти». Що стосується формування екологічної поведінки, наведемо приклади зі сторінок дослідника: «Як зберегти ялинку перед новорічними святами», проте навчальний матеріал зводиться лише до спостереження та опису новорічної ялинки і декількох запитань, не передбачає конкретних дій чи правил щодо її збереження; «Допоможи птахам» пропонується виготовлення годівничок; «Звірі взимку» пропонують допомагати лісовому господарству взимку, також є тема «Червона книга». Українська народна культура представлена приказками та прикметами, хоча перевагами застосування надбань етнопедагогіки для учнів даної вікової категорії є доступність, цікавість, емоційність, образність, моральність вплив на поведінку та виховання любові до природи, як передумови патріотизму.

Концепція побудови підручника «Природознавство» для 3 класу (автори Т. Г. Гільберг, Т. В. Сак) [], збігається з попередніми підручниками даних авторів. Навчальний матеріал подається у науковій, дещо абстрактній формі, виділена «сторінка для допитливих», пропонується виконати практичні роботи та досліди, дослідницькі практикуми, частину робіт автори пропонують виконувати в парі. Велику увагу автори звертають на збереження ресурсів та недопускання забрудненням води, повітря, ґрунтів. Народна культура у даному підручнику представлена кількома легендами в кінці підручника, можливості її застосування значно ширші.

Підручник «Природознавство» для 4 класу авторів Т. Г. Гільберг, Т. В. Сак [] є завершальним підручником для початкової школи даних авторів. У ньому учні пригадують взаємозв'язки в природі, дізнаються про будову

всесвіту, орієнтування на місцевості, знайомляться з картою світу, материками, океанами, частинами світу з представниками флори та фауни, що їх населяють. Також учні вивчають географічні особливості України: форму земної поверхні, корисні копалини, моря, річки, водойми, ґрунти, природні зони. Крім того учні засвоюють різницю між тілами та речовинами, вивчають їх стани, властивості, будову. Отже, весь навчальний матеріал підручника представлений у формі текстів великих за розміром, наповнений великою кількістю іменованих чисел (тонни, центнери, гектари, тисячі, століття тощо), далі прослідковується порушення принципу доступності, вік всесвіту 14 млрд років [4 кл, С. 7], поняття мільярд учні не вивчали, а відповідно не знайомі з його скороченим записом, крім того у тексті є дуже багато порівнянь у відношеннях, що важко сприйняти та осмислити учням даної вікової категорії: «діаметр [Сонця] приблизно в 400 разів більший за діаметр Місяця і в 109 разів більший за діаметр Землі. Маса Сонця в 750 разів перевищує масу всіх разом узятих планет, які рухаються навколо нього [С.11], Юпітер у 318 разів важчий за Землю» [С. 13] тощо, аналогічна ситуація з розмірами, масою, віком тварин і рослин та довжиною і висотою географічних об'єктів. Учням значно легше сприйняти, що синій кит важить як 25 автомобілів, а листок латаття вікторії-регії, розміром як дві парти разом та можуть витримати учня 4 класу, ніж подані в підручнику точні виміри.

Що стосується формування екологічної поведінки, то на сторінках підручника оглядово розповідається про проблему перенаселення землі та раціональне використання ресурсів, проблему масового вилову риби та забруднення водойм, знищення рослин. У підручнику пропонується проект «Водойми рідного краю. Їх стан та охорона», де учням рекомендують з дорослими здійснити екскурсію до водойми рідного краю та дати відповідь на запитання в підручнику та проект «Що можна зробити для збереження природи в моєму краї?», де учням пропонується підготувати повідомлення або розробити листівку. Народна культура представлена народними назвами

сузір'їв Велика та Мала Ведмедиця – Великий та Малий Віз відповідно, Галактики – Чумацький Шлях, слов'янською назвою Азовського моря.

Підручники І. В. Грущинської є більш доступними та цікавими для молодших школярів, враховують їх вікові особливості. Так, вивчати учням навчальні теми у всіх чотирьох класах допомагають казкові персонажі – захисники природи: Їжачок Хитрячок, Сойка Синьокрила, Карасик Золотенко та Сонечко Семикрапочка. Навчальний матеріал, у даних підручниках, представлено у вигляді завдань, розв'язуючи які учні засвоюють тему.

У «Природознавстві» 1 клас [], автор пропонує такі завдання: поміркуй, порівняй, пригадай і розкажи, дізнайся тощо. Хотілося б відмітити теми що, на нашу думку, мають найбільший потенціал формування екологічної поведінки: «Як потрібно берегти природу?», де учням потрібно, сформулювати відомі їм правила поведінки в природі, поміркувати чому природа втрачає красу, яку шкоду довкіллю приносить сміття [С. 32 – 33];«Що ти знаєш про світ у якому ти живеш?» у якій першокласникам пропонується, дивлячись на малюнки, поміркувати, що шкодить довкіллю, а також закінчити речення «Коли я дбайливо ставлюсь до своїх книжок і зошитів, я зберігаю….» [С. 34 – 35];«Яке значення має повітря?», учні отримують знання про значення повітря, його властивості та пропонується самостійно дізнатись види транспорту, що найменше забруднюють повітря [С. 40 – 41]; «Яке значення має вода?», де учням наголошується про необхідність та способи збереження води [С. 45]; «Як охороняти ґрунт?» [С. 52 – 53]; «Як доглядати за кімнатними рослинами?» учні ознайомлюються з правилам та способам догляду за кімнатними рослинами[С. 68 –69].

Ілюстрації підібрано відповідним чином, щоб дати можливість учневі розв'язати поставлене завдання. Крім того, слід зауважити, що ілюстрації в даному підручнику, мають потенціал формування емоційно-ціннісного ставлення до природи. Народна культура в даному підручнику представлена дещо ширше у вигляді прислів'їв та ілюстрацій.

У «Природознавстві» 2 клас [] завдання дещо ускладняються: запам’ятай, роздивись, зроби висновки, обговоріть, дізнайся і розкажи друзям, складіть перелік тощо. Даний підручник містить більше доступних та зрозумілих ілюстрацій. Що стосується формування екологічної поведінки, учні знайомляться як допомагати птахам та тваринам взимку, утеплювати помешкання, дізнаються про важливість комах, як поводитись в лісі навесні, поширюють знання про червону книгу, лікарські рослини.

Потенціал народної культури автор розкриває як в окремих темах, наприклад: «Як народні прикмети допомагають передбачити погоду» так і під час вивчення інших тем на сторінках є ілюстрації та прикмети про сонце, вітер, хмари тощо. виділяються народні прикмети про осінні, зимові, весняні та літні місяці, наголошується, що сміття під час екскурсії потрібно забирати із собою, щоб не забруднювати природу, розкриваються загальні правила поводження в лісі та відповідно до кожного сезону.

У підручнику І. В. Грущинської для 3 класу [], крім уже відомих учням казкових персонажів з’являються нові герої: рибка-мандрівник Немо у темі «Вода», Дракончики-повітроплавці у темі «Повітря», пан Кріт у темі «Гірські породи. Ґрунти», хлопчик Струм у темі «Сонце – джерело енергії на Землі», Мудрий Лісовичок у темі «Рослини, тварини і середовища їх існування», пані лікар Калина Пігулко у темі «Людина та її організм». Даний підручник широко застосовує нові технології навчання: проектну, інноваційну, особистісно-орієнтовану та ін. Весь теоретичний матеріал подано у вигляді завдань пригадай, роздивись і розкажи, поміркуйте, поясни, досліди, познайомтеся, зробіть висновки, є запитання для допитливих та робота в групах, для формування емоційного ставлення до природи є хвилинка милування природою. Підсумки кожного уроку виділені товщиною шрифту і називаються «Сторінками Книги важливих знань про природу». Хотілося б відмітити, що в даній навчальній книзі значно менше наукових термінів та абстрактних понять, майже не зустрічаються дати, іменовані числа: маси, довжини, швидкості тощо, навчальний матеріал подається в цікавій та

доступній формі, враховуючи специфіку і вікові особливості учнів третього класу в порівнянні з попереднім підручником для 3 класу.

Підручник І. В. Грущинської для 4 класу, до персонажів, що домагають учням вивчати матеріал приєдналися українці: козак Подорожник та дівчинка-розумниця Дзвіночок. Підручник побудований у вже звичній для учнів формі завдань: пригадай, поясни, працюємо в парі, працюємо в групі, поясніть, позмагайтеся, порівняйте, наведіть приклад, дізнайтеся в дорослих, терміни подаються у вигляді дізнаємось значення слова. Кожна тема починається проблемним запитанням (представленим у різних формах: дівчинка Дзвіночка запитує, Дракончики сперечаються тощо) Підсумки до кожного параграфу подаються у формі «Сторінками Книги важливих знань про природу». Крім запитань для закріплення автор пропонує й творчі завдання. Хотілося б відзначити художню природознавчу галерею, де представлені твори мистецтва, відповідно до теми. Слід відмітити, що поняття «мільярд», теж з'являється на сторінці підручника, проте воно записано повністю без скорочень, крім того дублюється ще й числом та є доступне пояснення «число з 9 нулями, тисяча мільйонів» і позначає не вік Всесвіту (абстрактне поняття), а кількість людей, що проживають на Землі.

Що стосується формування екологічної поведінки, то в підручнику наголошується про бережливе ставлення до океанів, про залежність погоди та природи Північної півкулі від стану Північного Льодовитого океану [С. 81-83], акцентується увага на раціональне використання корисних копалин не лише промисловцями, а й кожною людиною, на необхідності насаджувати дерева та ощадливо використовувати деревину, пропонується спланувати заходи, які б сприяли збереженню родючості ґрунтів; проаналізувати як господарська діяльність впливає на стан природи України. Пропонується навчальний проект «Як охороняти природу рідного краю» з ключовим питанням «Для чого сучасній людині потрібно дбати про стан довкілля?» та підсумками у вигляді дискусії чи може школяр впливати на збереження довкілля [С. 174].

Народна культура представлена у сучасних патріотичних персонажах хлопчика і дівчинки у вишиванках та сучасних модних штанях, завданнями поясніть прислів'я, чому в народі так говорять, аналогічно до підручника Т.Г. Гільберг та Т. В. Сак подаються дві назви сузір'їв, проте вивчають як Великий та малий Віз, те саме стосується й Чумацького шляху, у галереї є зображення чумаків вночі.

Загалом навчальний матеріал у підручниках даного автора представлений значно меншим обсягом текстів, їх доступністю для молодших школярів, меншою кількістю величин та значно більшою кількістю завдань. У формуванні екологічної поведінки в підручниках І. В. Грущинської, розкривається можливості збереження природи учнями, їх зона відповідальності.

Підручник з природознавства для 4 класу авторів Т. В. Гладюк, М.М. Гладюк. Специфічною відмінністю цього підручника є додаток у вигляді компакт-диску, на якому можна переглянути та прослухати додаткові навчальні матеріали. Навчальний матеріал допомагають засвоїти Дмитрик та Наталочка, щоправда про них згадується досить зрідка і без зображень. Кожна навчальна тема містить словничок та представлена у вигляді запитань та завдань: пригадай, поміркуй, обговоріть, перевір свої знання та зроби підсумки, по завершенню теми є тестові завдання для перевірки знань. У підручнику подано багато доступних текстів, до яких є ілюстрації, щоправда міститься й багато великих іменованих чисел, які учням важко усвідомити.

Що стосується формування екологічної поведінки, то у підручнику розкриваються взаємозв'язки у природі [С. 4 – 6], згадуються проблеми перенаселення планети [С. 56], причини виникнення заповідників та зникнення окремих видів рослин і тварин [С. 80, 82, 98,106,113], розкривається проблема забруднення та руйнації ґрунту, описуються шляхи запобігання цим явищам. Наслідки забруднення водойм та необхідність не допущення такої ситуації згадується на сторінках підручника декілька разів [С. 129, 156], щоправда §41 «Будова річки. Рівнинні та гірські річки України»

[С. 132 – 134]. Також на сторінках підручника розповідається про заповідники України та їх мешканців, міститься багато назв видів, що занесені до Червоної Книги України. Отже, матеріал що міститься в підручнику має можливості формування екологічної поведінки учнів, щоправда більшість його стосується підвищення рівня знань і не відповідає зоні відповідальності школярів. Що стосується народної культури, то в підручнику вона представлена лише назвами сузір'їв «Ківш (Віз)», галактики – «Чумацький шлях», давньої назви р. Дніпро – «Славутич» та однієї задачі про козаків на коні [С. 44].

Підручника з «Природознавства» для учнів 4-го класу авторів О.В. Тагліної, Г. Ж. Іванової. Даний підручник також побудований у вигляді завдань: актуалізація опорних знань подана у вигляді завдання «поділись своїми знаннями», дидактична мета виділена «я хочу дізнатись», всі нові поняття з теми автори пропонують учням шукати в словничку на останніх сторінках підручника, а в темі вони зазвичай не пояснюються, до кожної теми є невеликий доступний текст, пропонується робота в групах, а підсумки виділяються «я дізнався», в частині тем учням пропонується виконати проекти. Що стосується формування екологічної поведінки, то підручник розповідає причини зникнення деяких видів рослин і тварин, створення заповідників, як можливості вберегти деякі види, згадуються окремі представники занесені до Червоної Книги. В підручнику наочно показано негативний людський вплив на водойми [С. 137], пропонується учням провести дослідження «споживай воду розумно», що триває три місяці [С. 137]. Є завдання за ілюстраціями розказати, що руйнує ґрунти та схему, за якою визначити, як їх зберегти [С. 139]. Є проекти екологічного спрямування «Водойми рідного краю, їх стан та охорона», «Чому ліси називають «легенями планети»?», «Що можна зробити для збереження природи у моєму краї?» [С. 169-170]. Варто відзначити, що в темі «Місяць природний супутник Землі», переплутані зображення фаз місяця: зображення старого місяця підписано як «новий місяць», також переплутані назви першої та останньої чверті [С. 23], Зауважимо, що в народній культурі новий місяць називають «молодий»,

«молодик», до нього є багато примовок, народні прикмети, щодо передбачення погоди, а фазу після повного місяця (остання чверть) – «щербатий місяць».

Що стосується української народної культури, то під час вивчення теми «Всесвіт та Сонячна система», у підручнику подається текст для читання «у що вірили наші предки» [С. 7 – 8]. У якому розповідаються уявлення давніх українців про землю, наголошується на її святості та повазі до неї, також автори пропонують учням порівняти уявлення давніх українців, єгиптян, греків, індійців про будову всесвіту. Аналогічно до попередніх підручників нашу галактику називають «Чумацький Шлях» [С. 9], вказують на народну назву Венери – Зоря та сузір'я – великий і малий віз.

Отже, як показав аналіз підручники з природознавства приділяють певну увагу формуванню екологічної поведінки, проте народна культура представлена у них в малому обсязі.

Опираючись на думку К. Д. Ушинського, що наголошував: «Я рішуче ставлю народну казку недосяжно вище всіх оповідань, написаних спеціально для дітей освіченою літературою. У цих оповіданнях освічена доросла людина намагається зійти до дитячого розуміння, фантазує по-дитячому і не вірить сам ні в одне слово, ним написане. Як би добре не була підроблена така дитяча розповідь, це все-таки підробка: дитяча гримаса на обличчі старця. У народній казці велике виконання поезії дитя-народ розповідає дітям свої дитячі мрії і, як мінімум, наполовину вірить сам у ці мрії» [Ушинський, Т.4., С. 64]. проаналізуємо підручників з читання. Навчальна дисципліна «Літературне читання» представлена двома комплектами підручників. Авторами букварів є М. Д. Захарійчук, В. О. Науменко та М. С. Вашуленко, О. В. Вашуленко. Авторами читанок є В. О. Науменко та О. Я. Савченко.

Проаналізуємо «Буквар» авторів М. Д. Захарійчук та В. О. Науменко. Він побудований в дещо не звичній формі, у ньому в добукварний період (коли учні ще не знають літер і відповідно не вміють читати) подаються тексти для читання, на більшості сторінках діти зображені з букетами квітів, також квіти

стоять у вазах. Варто відзначити екологічний потенціал невеликих текстів під час вивчення літер. Так, під час вивчення літери «Н» міститься текст за В. Сухомлинським про те, як підгодовувати синичу взимку [С. 62], для літери «В» текст про павучка, якого необхідно випустити на вулицю [С. 66]. Буквар наповнений текстами, що описують екологічно доцільні патерни поведінки та можуть формувати ціннісне ставлення до представників флори та фауни, наприклад текст про підгодовування звірів та птахів взимку [С.71, 85, 91], доглядати за свійськими тваринами [С.81], молода сливка [С. 101]. Хоча народна культура представлена в підручнику не повною мірою, передумов для формування екологічно доцільної поведінки є достатньо.

Перейдемо до аналізу «Читанки» 1 клас післябукварна частина автора В. О. Науменко, щодо можливостей виховання я в учнів ціннісного ставлення до природи. У читанці міститься багато текстів для виховання любові до природи, а саме рослинного світу («Кульбабка», «Ромашка», «Гарбузище» тощо) та тваринного світу («Голоси природи», «У лісі», «Ластівка», «Лелечина весна», «Ярмарок»). Хотілося б виділити текст «Як до жабок говорити» за Зіркою Мензатюк, який вчить долати огиду до жаб і равликів, та по-доброму ставитись і не боятись їх. Особливої уваги вчителя потребує казка «Королик і ведмідь» [С. 65 – 67], адже закінчується казка тим, що ведмідь заглянув до гнізда пташки, де були пташенята. У запитаннях до тексту не згадується про те, що не можна заглядати у пташині гнізда, тому педагогу, обов’язково потрібно звернути на це увагу, щоб попередити екологічно руйнівну поведінку учнів. Загалом зміст читанки дуже вдало розкривається можливості формування в учнів ціннісного ставлення до природи.

Читанка для другого класу автора Науменко В.О. У розділі «З народного джерела» представлені народні пісні, загадки, прислів’я та приказки з доречними та цікавими поясненнями і чудовими ілюстраціями на кожній сторінці [Науменко 2кл., С. 4-33]. Дітям подобається все яскраве і дотепне, тому малі народні фольклорні жанри запам’ятовуються найкраще, це і заклички до дощика [С. 9-10], і «ходить гарбуз по городу» [12-13], варто

відзначити і українські народні казки, авторські вірші про птахів та тварин що містяться на сторінках читанки, та формують емоційно-ціннісне ставлення до природи.

Буквар авторів М. С. Вашуленко та О. В. Вашуленко. На сторінках підручника в добукварний період представлено багато ілюстрацій з українських народних казок, зображень свійських та диких тварин, процес збору врожаю на ділянці та збір ягід і грибів у лісі. Що стосується формування екологічної поведінки, то в букварний період є тексти «Парк на пустирі» про висаджування рослин [С.70], «Казкові хмаринки» про милування неживою природою [С.98], «Поспіши синичко» [С. 110], проте є чимало текстів та малюнків, що зображують споживацьке ставлення до природи «Рибалки» [С.55], тексти з малюнками про збір грибів, ягід, меду тощо. Що стосується народної культури в букварі вміщені прислів'я та скоромовки, текст «Івана Купала» [С.57] хоча на нашу думку було б доречніше замінити вміщений текст про купальське свято, у якому розповідається лише про віночки з квітів, на колядку або щедрівку, першокласники із задоволенням зароблять перші кишенькові гроші у бабусі, дідуся чи добрих сусідів.

Навчальна дисципліна «Трудове навчання» також представлена двома комплектами підручників. Авторами першого комплекту є В. П. Тименко та І.М. Веремійчик. Другий комплект для 1 – 2 класів підготували В. К. Сидоренко, Н. В. Котелянець, для 3 – 4 класів є ще підручники О. В. Агєєвої та Н. М. Павича, Г. В. Бучківської. Всі комплекти підручників складено цікаво, доступно, вони враховують вікові особливості молодших школярів. В підручниках В. П. Тименка та І. М. Веремійчика оволодівати навчальним матеріалом допомагають казкові персонажі: першокласникам – Сонцезайчик-мислитель, Крапля-художниця, Іскра-майстриня та Дельфін-дизайнер; другокласникам – Пізнайко, Інформатик, Дельфін-дизайнер; у третьому класі – Майстер на всі руки. В підручниках В. К. Сидоренко, Н. В. Котелянець в країні Майстрів живуть майстри Папірчик і Глинчик та майстрині Шишечка, Голочка і Дротинка (приєднується в третьому класі).

Підручників В. К. Сидоренко, Н. В. Котелянець. У «Трудовому навчанні» 1 клас учні знайомляться з процесом виготовлення паперу, дізнаються, що для його виготовлення зрубують дерева, вчяться економно використовувати папір та розмічати деталі на ньому. Яскраві фотографії живої та неживої природи формують ціннісне ставлення до неї. Крім того, автори пропонують поспостерігати за природою і наполягають, що не можна робити природі боляче, бо вона – жива, збирати можна лише опалі листочки. У підручнику є зображення понад десятка різних дерев та їх плодів, є запитання для бесіди. В багатьох темах є фото тварин чи рослин, запитання для бесід або завдання типу: розповісти як співають птахи, з чого виготовляють одяг (з ілюстраціями) тощо.

Що стосується народної культури, то в даному підручнику її елементи представлено в розділі «Вміємо самі». Головними персонажами цього розділу є хлопчик і дівчинка у вишиванках – Знайка та Вмійко. Автори виділяють окремі теми, що звертаються до народної культури: «Писанка», «Великодній кошик». До Вербної неділі пропонують виготовити вербові котики, проте ця тема йде після згаданих тем, в той час коли Вербна неділя відзначається за тиждень до Великодня, на нашу думку, доцільніше було б її помістити раніше теми «Писанки». Також є теми, що мають етнопедагогічний та екологічний потенціал, проте він не використаний.

У «Трудовому навчанні» 2 класу, знову акцентується увага на збереженні природи, наголошується, що необхідно бути обережним до навколишнього світу, проте в меншій кількості, ніж в першому класі. Хотілося б відмітити, що обкладинка підручника викликає позитивні емоції милування природою, спонукає її оберігати. Народна культура, навпаки, представлена дещо більше. Автори використовують українські прислів’я та приказки, зображення, орнаменти, пропонують учням виготовити український рушник з паперу, витинанку, згадується про гончарство.

Проаналізуємо підручник «Трудове навчання» 3 клас, щодо можливостей формування екологічної поведінки учнів початкової школи. На сторінках

підручника знову з'являється багато фотографій флори та фауни, вони є дуже гарними, викликають позитивні емоції та враження, наголошується на неповторності та досконалості природи. Наприклад, автори пропонують порівняти схожість об'єктів природи (бабка, квітка дзвіночок, леопард) та створених людиною (вертоліт, світильник бра, маскувальний колір сорочки), є певний текст та запитання, на нашу думку дана тема сприяє формуванню ціннісного ставлення до природи. Пропонується учням виготовити поробки з упаковок від різних речей (коробок, соку, сірників, чаю тощо). В даному підручнику знову розповідається про витинанку, вишивку, писанку, подається значення кольору в українській культурі, розкривається техніка виготовлення мережки.

У підручнику для 4 класу «Трудове навчання» згаданих авторів також має багато зображень представників світу природи. Проте, слід вказати на деякі неточності, так в темі «Проект новорічна красуня» порушено дидактичний принцип науковості, знаходимо помилку: «З давнини наші предки вважали, що в деревах живуть духи життя і родючості, від яких безпосередньо залежить урожай. Головною серед священних дерев була ялина. Вона символізувала життя і відродження. Вбираючи святкову ялинку, люди підвішували на її гілки яблука як символ родючості, а також яйця – символ народження і життя» [Котелянець 4кл., С. 60]. Хотілося б зауважити, що в слов'янській культурах хвойні дерева символізували з нечистою силою, пов'язували з потойбіччям і смертю, їх не саджали біля хати, з них не будували будинків, їх здебільшого використовували лише в похоронних обрядах, зв'язок хвої з потойбічним світом простежується і в багатьох інших культурах, зокрема в скандинавській.

Окрім того, ялинка не була традиційним символом Нового року в наших предків, як це сказано в підручнику. Вперше на території сучасної України, ялинку як символ даного свята ввів Петро І у 1700, але їх ставили лише на вулицях, переважно міст, та й то, ця традиція проіснувала недовго. Ялинку та Діда Мороза, як головні символи новорічних свят, ввели постановою ЦК КПРС у 1937 р. з метою асиміляції українських та російських традицій в

спільні – радянські. Традиційним символом Нового року в українців був дідух, нажаль про нього автори підручника не згадують.

Комплект підручників «Трудове навчання» В. П. Тименка та І.М. Веремійчика у 1 класі не розповідає з чого виготовляють папір та не звертає увагу на економне витрачання паперу. В підручнику переважають поетапні малюнки виготовлення поробок, фотографій флори і фауни значно менше, проте деякі теми передбачають формування ціннісного ставлення до природи, хоча й в меншому об'ємі в порівнянні з попереднім підручником. Народна культура представлена значно ширше, ніж в аналогічному підручнику В. К. Сидоренко та Н. В. Котелянець, їй присвячено цілий розділ «У гості до майстрів». Тут учні знайомляться з гончарним, ткацьким, столярським мистецтвом, народними символами та візерунками, писанкарством.

У «Трудовому навчанні» 2 класу, не наголошується про економне та раціональне використання матеріалу (паперу, тканини, пластиліну тощо), автори також не згадують про бережливе ставлення до природи. Народна культура представлена у вигляді прислів'їв, фотографій, елементів декоративно-ужиткового мистецтва, орнаментів, символіки, витинанок, згадується про жайворонків тощо.

В підручнику для третього класу «Трудове навчання» автори на відміну від аналогічного підручника, не подають фото ілюстрацій флори та фауни, зате пропонують виготовити кашпо для квітів з пластикової пляшки, героїв казки «Ходить гарбуз по городу» в техніці квілінг, подають значення рослин-символів, пропонують учням виростити овочі нетрадиційної форми шляхом поміщення плодів в квадратні контейнери. Протягом усього підручника учням пропонується проходити тест та визначити рівень розвитку власних природних здібностей і дізнатися до якого типу людини вони відносяться. Як показав аналіз підручників з «Трудового навчання» екологічному вихованню та народній культурі на їх сторінках присвячено певне місце, проте в деяких

класах ще залишається потенціал для застосування української етнічної культури.

Отже, в проаналізувавши нормативні документи змісту освіти і звернувши увагу на наявність навчального матеріалу, що дає уявлення і знання про норми поведінки в довкіллі, формує ціннісне ставлення до природи та практичну роботу з формування навичок екологічної поведінки, а також на наявність українського фольклору, традицій, вірувань. Особливої уваги заслуговує диференціювання навчального матеріалу залежно від календарних свят, яке покладено в основу програми з «Трудового навчання» яку б доцільно було б поширити на такі навчальні дисципліни: «Літературне читання», «Музичне мистецтво», «Образотворче мистецтво». Основними святами на які варто звернути увагу є Новий рік, Різдво, Великдень.

2.3 Діагностика наявного стану сформованості екологічної поведінки учнів початкової школи.

Безпосередньо проведення констатувального етапу експерименту базувалось на визначених компонентах екологічної поведінки учнів початкових класів, а саме: когнітивному, емоційно-ціннісному та практично-діяльнісному здійснювалось за розробленою методикою.

Експериментальне визначення стану сформованості екологічної поведінки та її рівнів в учнів 1-2 класів здійснювалось під час констатувального етапу експерименту протягом 2010 – 2012 рр. Експериментальними базами були: Спеціалізована загальноосвітня школа I ступеня з поглибленим вивченням іноземних мов № 25 ВМР, Комунальний заклад "Загальноосвітня школа I-III ст. №22 ВМР", Турбівська загальноосвітня школа I-III ступенів №2 Липовецького району Вінницької області, Трощанська загальноосвітня школа I-III ступенів Чуднівської районної ради Житомирської

області. З метою порівняння сформованих якостей, в констатувальному етапі експерименту та у якості контрольної групи ми опитали учнів 3 – 4 класів цих же шкіл.

В даному етапі експерименту брало участь 416 школярів 1 класу, 107 вчителів початкових класів та 198 батьків. Проаналізуємо одержанні дані дослідження.

Відповідно до даних критеріїв та показників екологічної поведінки нами проводилось інтерв'ювання учнів перших класів у формі фронтального усного опитування класу, з елементами бесіди та уточнення (Додаток А). Наведемо одержані дані, про рівень знань учнів про природу, економне ведення господарства та правила екологічної поведінки в природі.

Аналізуючи відповіді учнів на запитання для з'ясування їх рівня знань про природу (Додаток А), ми одержали наступні результати. Описуючи сутність поняття «природа», більшість учнів назвали, сукупність рослин і тварин, тобто лише живу природу: «це рослини та тварини», «все, що дихає, живиться і вмирає» – 40,39% , частина відповідей мала окремий вибірковий характер «це рослини», «ліс», «річечка», «дерева», «квіти», «живі істоти», «тварини», «люди» тощо – 29,08%, відповідь «все живе і неживе, що створено не людиною» – дали 12,74 % опитаних, сприймають людину частиною природи «люди, тварини, рослини» лише – 9,38% опитаних, не змогли дати відповідь на це запитання – 8,41% респондентів.

Даючи відповідь на запитання «хто живе в природі?», всі учні впорались із заданням, а відповіді переважно об'єднались у три групи: учні називали окремих представників рослин і тварин «кіт», «собака», «вовк», «сова», «метелик», «тюльпан», «дуб» тощо – 48,32%, називали представників флори та фауни в загальному «рослини і тварини, птахи, комахи, риби» тощо – 39,18%, крім представників флори та фауни вказували людину 12,5%.

Відповідаючи на запитання «що найцікавіше для тебе в природі?», відповіді були схожі до попереднього запитання: учні називали окремих представників тваринного світу або рослинного світу – 35,87%, в загальному

«рослини і тварини» – 26,68%, називали об’єкти неживої природи: «свіже повітря, струмок, гори, море, пахощі тощо» – 8,89%, «купатися, відпочивати, збирати гриби, квіти, ловити рибу тощо» – 10,59%, «садити рослини, годувати тварин, гуляти з ними» – 9,38%, «милуватися краєвидами, слухати спів птахів, фотографувати рослини та тварин» – 8,45% опитаних.

Даючи відповідь на запитання «Чи бувають в природі погані рослини або тварини?», 76,44% вказали, що в природі існують погані рослини та тварини, з них 23,9%, вказали, що «поганих рослин немає, є лише тварини». Неочікуваними були відповіді учнів, що серед поганих тварин називали тих, що «злі» вовк, ведмідь, комарі тощо, 11,95%, в цю категорію потрапили навіть горобці. Лише 18,33% учнів сказали «всі тварини й рослини потрібні», «мені подобаються всі тварини та рослини», «всі потрібні, щоб тваринам було, що їсти» тощо.

Проаналізувавши відповіді першокласників на запитання першого блоку, можемо зробити висновок, що переважна більшість учнів частково орієнтується, що таке природа, відповідно не розуміє взаємозв’язків у ній, тому педагогам потрібно приділяти увагу на розкритті взаємозв’язків живої та неживої природи, а також поглибити знання школярів про значення природи у житті людини.

Проаналізуємо відповіді учнів з блоку про економне ведення господарства. Одержані данні з попереднього блоку, що стосуються фрагментарної орієнтації в понятті «природа», підтверджуються відповідями на запитання і з цього.

Всі учні відповіли дали ствердувальну відповідь, чи можна берегти природу вдома. Але, на уточнююче запитання як це можна робити, лише 59,14% змогли відповісти, основні відповіді: «садити вазони», «брати з дому пакети», «охороняти рослин і тварин», «викидати батарейки в спеціальний ящик», «вимикати воду і світло». Позитивним є той факт, що переважна більшість учнів вказали на необхідність берегти вдома воду, світло, газ, тепло вимикаючи їх коли не користуєшся: «закривати кран», «набирати воду в

склянку, коли чистиш зуби», «вимикати світло» тощо (81,01%). Проте на запитання «чому це необхідно робити?», значна частина учнів вказала «не знаю, так кажуть дорослі (мама, тато, бабуся тощо)» (35,82%), «щоб економити кошти» (33,17%), лише 12,02% вказали «щоб берегти природу (річки, озера, дерева тощо)».

Найскладнішими для учнів виявились запитання про забруднення довкілля в побуті. На нашу думку, це пов'язано з недостатнім рівнем знань учнів, а також з частково сформованими мислительними операціями та недостатніми знаннями причинно-наслідкових зв'язків. На запитання «Які предмети, що ти використовуєш вдома можуть зашкодити природі і як?» відповідями респондентів були «сміття», «пакети легенькі, вітер заносить їх в море дельфіни з'їдають і помирають», «батарейки, в них є страшна хімія і тваринки помирають», «нічого не забруднює, ми прибираємо». В ході бесіди, що стосувалась предмету з дому, який найбільше забруднює природу, виявилось найскладнішим для першокласників, лише 39,18 % учнів вказали «батарейки», на запитання «звідки вони знають», майже всі учні вказали, що з мультфільму «Фіксики», решта учнів, або вказували, що в них «вдома нічого не забруднює природи» – 33,17%, або вказували «кіт, бо він скидає вазони», «сестричка, бо вона постійно робить безлад», «бабуся» тощо – 8,89%, 18,76% - не дали відповідь на запитання. Неочікуваним виявився той факт, що 38,7 % опитаних словосполучення «берегти природу вдома», асоціювалось із доглядом за кімнатними рослинами, зокрема вазонами, цікаво, що догляд за домашніми тваринами в це поняття не входив.

Запитання, що стосувалось сортування сміття, виявилось дещо легшим для учнів. 46, 64% вказали на необхідність сортування сміття, проте в ході уточнюючої бесіди «як це треба робити і для чого?» респонденти вказали: «шкірки викидають в один смітник, а папір, пляшки, пакети в інший», «треба, але не знаю для чого», серед пояснень чому сміття не треба сортувати основними були: «не потрібно, тато каже, бомжі самі все перебирають», «мама каже, є люди яким за це гроші платять, нехай перебирають», «тато, сказав, що

не треба, бо приїжджає одна машина і все сміття всерівно перемішається» тощо.

Отже, проаналізувавши відповіді першокласників, з метою з'ясування рівня знань про економне ведення господарства, ми виявили досить поверхневі знання учнів у цій галузі, вони часто не орієнтуються у питаннях про взаємозв'язки в природі, для них природа асоціюється з лісом, морем, тваринами, вдома – з кімнатними рослинами, часто повторювали відповіді сусідів, хоча деякі учні мають достатній рівень знань про шляхи збереження природи вдома.

Аналіз наявного рівня знань щодо поведінки в природі продемонстрував, що учні краще знають правила поведінки в природі ніж про збереження природи в побуті. Майже абсолютна більшість респондентів 99,76% вказали, що знають як себе поводити в природі, щоправда вказували абстрактні відповіді типу «виконувати правила», «гарно поводити себе», «берегти природу», «збирати гриби, ягоди», «слухатись батьків». Саме остання відповідь вказує на часткову несамостійність поведінки в довкіллі учнів початкових класів і пряму її залежність від поведінки батьків. В ході уточнюючої бесіди, було з'ясовано, що 49,28 % учнів, можуть вказати деякі конкретні як правила поведінки в природі: «не бігати», «не запалювати вогонь», «не рубати дерева», «не ламати гілки», «не кидати сміття», «охороняти рослини і тварин» тощо.

Думки учнів щодо того, що можна робити в природі розділилися переважно на дві групи, одні вважають що від природи доцільно отримати користь «купатися в річці, загоряти», «гуляти», «співати, танцювати, стрибати», «смажити шашлик», «збирати квіти, ягоди, гриби, березовий сік, мушлі тощо», «полювати на тварин» – 69,47% респондентів, вказали на необхідність допомогти природі 27,89% – «садити квіти», «поливати квіти», «гасити пожежу, якщо щось загорілось», «допомагати тваринкам, коли у них щось болить», «годувати тваринок», щоправда деякі учні давали одразу відповіді з двох груп.

Щодо правил, чого не можна робити 9,86% вказали що «не знають», 11,3% вказали «бігати, бо можна заблудитись», «ходити самому без дорослих» тощо, 78,84% вказали «рубати дерева», «кидати сміття», «залишати вогнище», «рвати рослини», «ламати гілки», «стріляти в тварин» тощо. Уточнююче запитання чому зникають деякі види рослин і тварин викликало деякі труднощі, 56,25% змогли дати відповісти на нього, серед відповідей домінували рослини зникають, «бо їх не поливають», «наступають на них», «їх зрізають, зривають» «тваринки їх з'їдають», «тваринки вмирають, бо їдять пакетик, залазлять в пляшку, в сміття», «вмирають від старості», на безпосередню причетність людини до цього процесу вказали лише 12,98% респондентів «їх вбивають люди».

Таким чином проаналізувавши всі відповіді учнів на запитання для з'ясування їх рівня екологічних знань (Додаток А) та визначивши за описаною шкалою тип екологічної поведінки в балах за інформаційно-знаннєвим компонентом, покажемо загальний відсотковий показник типу екологічної поведінки учнів у таблиці 2.1

Таблиця 2.1

Сформованість екологічної поведінки учнів в залежності від наявного рівня екологічних знань, (%)

Тип екологічної поведінки	Відсотковий показник, (кількість учнів)
екологічно доцільний	12,98% (54)
екологічно ситуативний	30,53% (127)
екологічно байдужий	35,1% (146)
екологічно руйнівний	21,39% (89)

Перший блок запитань щодо наявного рівня емоційно-ціннісного ставлення до природи мав на меті дослідити ставлення учнів до рослинного світу. Всі відповіді на запитання «для чого тобі потрібна природа?» ми умовно

об’єднали у чотири групи: для задоволення споживацьких потреб (35,34 %) – «збирати ягоди, гриби, березовий сік тощо», «щоб бджілки робили нам мед», «щоб було з чого будувати будинок, меблі робити», «ходити з татом на рибалку, полювання» тощо; як об’єкт відпочинку (37,99%) – «щоб було де відпочивати, купатися, гуляти, смажити шашлик, грати в м’яча»; для задоволення естетичних потреб, як об’єкт милування (12,98%) – «люблю фотографувати рослини і тварин», «подобається слухати зозулю, птахів», «в лісі гарно пахне», «там тихо, спокійно і тато з мамою не сваряться» тощо; на відсутності прямої потреби наголосили 7,2% першокласників – «природа потрібна всім щоб жити», «це дім рослин і тварин», «щоб росли дині, кавуни, квіти», «без неї всі помруть»; не змогли дати відповідь на запитання – 6,49% учнів. Розділяють рослини на «гарні й погані» – 38,94% учнів, серед поганих виділяли «бур’ян», «кропиву», «будяк» тощо, 58,89% респондентів вважають, що «немає поганих рослин, всі хороші».

В ході бесіди «уяви, що трапилося, якби зрубали всі дерева, зникли всі річки та рослини?» всі відповіді в залежності від ставлення учнів ми умовно об’єднали у дві групи: неможливість задовольнити власні споживацькі потреби (68,03%) – «не було б ягід», «не було б овочів і фруктів», «з чого робити двері, парти, меблі, папір, багаття», «ми не могли б мити руки та купатись, ловити рибу», «бджілки не робили б нам мед» тощо; наслідки для природи (44,47%) – «не було б, де жити білочкам і совам, тваринам і птахам», «пташечкам не було де співати», «нічого не пахло», «зникли б риба, жаби», «було б сумно і негарно», варто зауважити, що частина дітей давала по декілька відповідей з різних груп, а також повторювала попередні.

Проаналізувавши відповіді учнів нами з’ясували, що переважна більшість учнів мають споживацькі потреби, при спілкуванні з рослинним світом, потреби спілкуванні з природою слабо виражені, проте простежується потенціал до їх розвитку, при систематичній педагогічній роботі.

Перейдемо до з’ясування ціннісного ставлення учнів до тваринного світу. Позитивним виявився той факт, що більшість дітей вважають, що звірям і

птахам краще на волі (72,12%) – відмінність вони пояснювали: «дикі щасливі, в них є мама, тато сестричка і братик, а в клітках сумують за рідними», «дикі можуть літати, бігати куди хочуть», «в диких є сім'я», проте вказали, в неволі тваринам краще (26,02%) аргументами переважно були: «в неволі їх годують», «в клітці можна спати скільки хочеш», «діти приходять на них подивитись», «на них не нападе вовк і не з'їсть».

Відповіді на запитання «чому діти ображають тварин, руйнують гнізда, мурашники?» ми умовно згрупували таким чином: причина в особистих якостях дитини (63,7%) – «бо діти злі, вредні, погані», «не знають, що так робити не можна», в керівництві інших (25,48%) – «може їм хтось сказав або показав», дещо неочікуваними були відповіді, коли мотивом виступає страх або помста (8,89%) – «бо вони бояться пса, мурах, тому і б'ють їх», «може їх колись вкусив собака, і вони хочуть помститись», відповіли, що не знають (1,93%).

Аналізуючи бесіду на тему «що трапилося б, якби зникли всі тварини та птахи?» відповіді об'єднали у дві групи – наслідки для особистості (85,82%) – «В нас би не було цирку, зоопарків», «не було молока, яєць, їжі», «не було б з кого робити шуби» тощо; та наслідки для природи (39,66%) – «гусінь, би ніхто не їв», «ніхто б не співав, не щебетав», «не стало мого собаки, кота», «було б сумно без тварин», «дехто був би одиноким», «було б багато рослин, їх би ніхто не їв» тощо.

Серед книг, що їх читають учні зацікавленість екологічною тематикою – книги про тварин, динозаврів, подорожі лише на четвертому місці. Серед найцікавішого для них в природі молодші школярів назвали окремі види рослин і тварин (38,7%) – «зозуля», «вуж», «лисеня» тощо, отримувати задоволення від відпочинку (31,49%) – «відпочивати, купатися, піти з палатками» тощо, отримувати користь від взаємодії з природою (27,64%) «збирати ягоди, гриби, березовий сік, корисні рослини, квіти, ловити коників-стрибунців», отримувати насолоду від милування природою (13,7%) «дивитись як світить сонечко, шумлять дерева, співають птахи», «годувати

білочок, птахів» тощо, не отримують задоволення від спілкування з природою – «мені природа не цікава» – 6,73%.

Спочатку запитання щодо шкоди людини природі викликало певні труднощі в учнів, проте в ході уточнюючої бесіди першокласники вказували на безпосереднє знищення тварин і рослин (38,46%) «вдарити тварину, вбивати тварин», «наступити на рослину, зірвати її», «зрубати дерево, зламати гілки» тощо, на засміченні середовища (36,54%) «викидати сміття», «не прибирати сміття», «забруднити річку» тощо, на шкоді ґрунтам (7,93%) – «розкопувати землю, палити її», на нераціональному використанні ресурсів (12,02%) – «не закривати кран, не вимикати світло» тощо, вважають, що людина не завдає шкоди природі (5,05%).

Проаналізувавши відповіді учнів на дані запитання можемо зробити висновки, що серед потреб учнів у спілкуванні з природою домінують споживацькі потреби та потреби у відпочинку. В першокласників простежується співчуття та жаль до тварин, потреба в догляді за ними, проте через відсутність знань, учні не завжди розуміють наслідки вчинків людини. До рослин та неживої природи вони ставляться, дещо гірше, часто усвідомлюючи їх як ресурс для задоволення власних потреб. Що стосується потреб у милуванні природою, вони в першокласників розвинені частково, на нашу думку, однією з причин є недостатня увага дорослих, учням не наголошували на можливостях милування природою, деякі учні не вміють цього робити. Для формування даних патернів поведінки варто привчати учнів милуватись красою природи, при цьому не лише живої, а й неживої.

В ході дослідження підтвердилось припущення, щодо наслідування поведінки інших та впливу дорослих на поведінку учнів початкових класів у довкіллі. Щоб нівелювати агресію, як наслідок страху або помсти доречно пояснювати учням як справлятись з цими емоціями не шкодячи іншим.

Що стосується ознайомлення з поняттям «екологічна небезпека», то 70,91% опитаних, не чули таких слів, або асоціюють їх з абсолютно іншими поняттями. 29,09% опитаних чули таке словосполучення від дорослих, проте

лише 11,78% змогли навести хоча б по одному прикладу даної поведінки «розбитий термометр», «лісова пожежа», «аварія» тощо.

Думки учнів, щодо охорони природи розділилися на декілька груп: вважають, що природу необхідно охороняти (74,04), наполягають, що варто охороняти природу лише вдома (14,9%), дотримуються поглядів, що немає необхідності охороняти природу (11,06%). Щодо уточнюючого запитання «хто повинен це робити і як?» 88,22% респондентів вказали, що «спеціальні люди», і лише 11,78% вказали, що «кожна людина може».

Можливості учнів початкових класів, щодо охорони природи розділилися практично половина респондентів вказали, що дитина не має можливості охороняти природу (55,05%) «діти не можуть», «мене ніхто не послухає», «я ще мала (-ий)», решта учнів вказали на певні дії, що можуть виконувати: оберігати природу (20,43%) «доглядати за тваринами, годувати тварин на вулиці», «не зривати рослини, поливати їх, садити», «покликати дорослих, показати дорослим, якщо хтось ламає гілки, кривдить тварину»; акцентують увагу на збереженні чистоти довкілля (15,63%) «не кидати сміття», «прибирати за собою», «дістати порожню пляшку або пакет з річки чи моря», «потушити багаття», «класти сміття в різні пакети», «не викидати батарейки, термометр» тощо; вказали на дії пов’язані з економією ресурсів (8,89%) «закривати крани, вимикати світло», «брати до магазину пакет», «віддавати свої іграшки і речі меншим» тощо. На запитання «що ти робиш, щоб берегти природу?» відповіді були співвідносні з попереднім запитанням.

Відповіді першокласників на запитання «Чи може природа розгніватись на людину?» підтвердили недостатній рівень знань учнів про взаємозв’язки в природі, хоча 77,89% відсотків учнів дали позитивну відповідь, на уточнююче запитання як і за що були відповіді «коли в неї поганий настрій», «коли йде дощ», «коли гримить грім», «коли літом дуже жарко й довго немає дощу» тощо, лише 9,86% респондентів вказали «коли люди нашкодили природі», «вирубали ліс в горах», «вилили сміття в річку» тощо.

Проаналізувавши відповіді на запитання блоку для визначення сформованості відповідних переконань можемо зробити припущення, що учні готові чинити певні дії для збереження природи, проте відсутність знань, досвіду та допомоги дорослих не дозволяють їм в повній мірі реалізувати це прагнення. Крім того враховуючи вікові особливості молодших школярів для ефективного закріплення навички даної навички, необхідне систематичне нагадування з боку батьків та вчителів.

Отже, проаналізувавши відповіді учнів початкової школи на запитання інтерв'ю №2 (додаток А.1) та підрахувавши сумарну кількість балів, що отримав кожен учень, покажемо відсотковий показник типу екологічної поведінки першокласників відповідно до сформованості емоційно-ціннісного ставлення до природи в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Сформованість екологічної поведінки учнів в залежності від емоційно-ціннісного ставлення до природи, (%)

Тип сформованості екологічної поведінки	Відсотковий показник, (кількість учнів)
екологічно доцільний рівень	11,78 (49)
екологічно ситуативний	31,48 % (131)
екологічно байдужий	41,11 % (171)
екологічно руйнівний	15,63 (65)

Перейдемо до аналізу наявного досвіду та практичних навичок взаємодії з довкіллям учнів перших класів. Запитання першого блоку викликали в учнів стан емоційного піднесення, всі з радістю згадували відпочинок на природі, ділилися враженнями. 93,99% учнів вказали, що брали участь у пікніках на природі, слід зауважити, що абсолютно всі батьки даючи відповідь на аналогічне запитання анкети для батьків, вказали, що бодай раз брали участь в такому заході разом з дітьми. Запитання щодо посуду викликало деяке

ускладнення в учнів, більша частина дітей вказали, що «не пам’ятають», «не звернули увагу», частина перераховувала види приборів «тарілка, виделка, ніж» тощо. Приємним виявився той факт, що 91,35% респондентів вказали, що прибрали після себе сміття.

Найскладнішим для першокласників було запитання, «що ти з батьками робиш для збереження природи?» 21,15% опитаних вказали, що саджають рослини (переважно культурні); 21,39% вказали, що підгодовують тварин в дворі, парку, зоопарку; 11,78% вказали, що не смітять, сортують сміття, віддають старі речі та іграшки родичам тощо, 6,25% не змогли відповісти на запитання, натомість 33,18% не вбачають, що їх дії можуть впливати на природу.

Аналізуючи досвід учнів початкових класів при взаємодії з представниками флори, ми отримали наступні результати. Абсолютно всі учні зривали квіти, серед мети збору рослин 87,74% вказали «подарувати мамі, бабусі», «прикрасити кімнату», 12,26% респондентів вказали, що «збирали для чаю, купання, букету до церкви» тощо.

Враховуючи, відповіді на попередні інтерв’ю учнів про неможливість учнів початкових класів самостійно без допомоги батьків виконувати певні дій в довкіллі. Ми вважаємо, доцільно порівняти дані відповіді учнів з відповідями батьків на аналогічне запитання. На запитання щодо збору рослин разом з дітьми 35,86% опитаних вказали, що збирали для букета, віночка чи гербарію, 34,75% визначили що збирали разом з дітьми рослини для чаю та лікарські рослини, 16,67% опитаних вказали, що не збирають з дітьми рослин, 4,55% вказали, що надають перевагу фотографуванню на пам’ять гарних рослин, 8,08% не змогли пригадати відповідь. Таким чином порівнюючи розбіжності між відповідями респондентів, можемо припустити, або учні виконували певні дії з іншим членом родини, або учні були зацікавлені процесом й не знали для чого збирають рослини.

Ствердну відповідь про догляд за рослинами дали 77,64% опитаних учнів початкової школи, з них 64,18% вказали квіти у вазонах та палісаднику, а

також рослини на городі. Серед відповідей на уточнююче запитання «Що ви робите», учні переважно вказували абстрактне «доглядаю» або «поливаю», були відповіді типу «сапою доглядаю буряки» тощо. Щодо досвіду садіння дерев, такий досвід наявний у 39,66% учнів, хоча серед відповідей першокласників були «Я взяв каштан і посадив в землю, але він ще не виріс». Порівняємо відповіді батьків на запитання «чи садили ви з дітьми рослини, дерева кущі?» 21,74% опитаних дали заперечну відповідь, 34,78% опитаних, вказали декілька видів рослин, при посадці яких учні брали участь, як правило це квіти (26,09%) та плодові дерева і овочеві культури (69,57%). Серед рослин за якими доглядають діти переважна кількість опитаних вказала кімнатні рослини (64,65%), серед яких доглядають за нагадуванням дорослих 43,43% учнів, самостійно доглядають – 34,85%, не доглядають взагалі – 21,72% учнів.

Проаналізуємо наявний досвід в учнів початкової школи взаємодії з представниками фауни. Домашніх тварин мають 69,47% учнів, з них майже половина має більше однієї тварини 30,29%, що стосується догляду за ними, то практично усі опитані вказали, що доглядають за ними. Що стосується догляду за тваринами, з точки зору батьків, то 43,48% вказали, що діти доглядають за тваринами лише після нагадування дорослих, 13,04% доглядають 2-3 рази на тиждень, така ж кількість дітей доглядають за домашніми тваринами коли заохочують.

Досвід принесення диких звірів або птахів додому мають 20,19% серед них на поранених тварин вказали 8,94% . Досвід взяття домашньої тварини з вулиці мають 11,54% учнів, наведемо приклади дитячих розповідей. Софія Б., учениця 1 класу розповіла: «Я йшла з бібліотеки і побачила кота в якого боліли задні лапи, на них не було пальчиків і була кров, він підповз до мене й почав муркати та лащитись. Мені його було дуже шкода я прийшла до мами і дуже її просила пожаліти кота. Вона дозволила його принести, якщо в туалет він буде ходити на вулицю. Ми назвали кота Васька і він досі живе в нас».

Валера Ш. учень 1 класу розповів: «В сусідньому під’їзді жила бабуся з котом, коли бабуся померла, кота викинули на вулицю. Він завжди сидів під

будинком, одного дня моєму таткові стало шкода його, і він дозволив забрати кота до нас. Мама каже, що Том найкращий кіт».

Дана бесіда органічно перейшла в з'ясування наявного досвіду спостереження знущання над тваринами «Чи доводилось тобі бачити як хтось знущався над тваринами?». Данні засвідчили, що 33,41% учнів були свідками таких вчинків, причому 23,08% опитаних вказали на знущання над домашніми тваринами: «коли тато приходить п'яний, він б'є нашого кота», «дорослі часто б'ють ногами пса», «дід кидає нашу кішку об землю» тощо.

В ході уточнюючої бесіди «про ставлення до домашніх тварин» занепокоєння викликають деякі відповіді першокласників. Виявляється, що практично в кожному класі є учні, в яких у сім'ї позбувались здорових домашніх тварин у різний спосіб, наведемо декілька відповідей учнів. Саша Ч. учень 1 класу, сказав «У нас була кицька Анфіса, якщо її мучать вона дряпалась, якось моя менша сестричка тягала її за хвіст і вона її подряпала. Мама викликала лікаря, Анфісі зробили укол, вона трусилася і заснула. Хоча я зрозумів, що вона померла, мені дуже шкода кішку, вона ж не винна, я її любив». Віка Ш. учениця 1 класу розповіла: «Ми з мамою принесли бабусі кішку, вони з дідом її любили і хотіли. Але кішка викопала розсаду, яку бабуся посадила на підвіконні, за це вона винесла її на смітник. Мені шкода Матільду, вона живе біля під'їзду, їсть на смітнику поряд з домом, ми з мамою іноді ходимо її годувати. Матільда на нас ображено дивиться і підходить їсти коли ми відходимо. Мені навіть здалося, що вона плаче і просить її забрати».

Руслан Б. учень 2 класу розповів: «У мене був папуга Жора. Мені його приніс Дід Мороз, я його вчив розмовляти і він навіть казав: «Жорочка курочка, Жорочка птичка». До нас у гості прийшов друг тата дядя Коля, вони з батьком довго сиділи на кухні. А потім випустили Жору у вікно, мені сказали, що птахи повинні жити на волі».

Проаналізуємо наявний досвід раціонального використання природних ресурсів у побуті. 66,35% учнів вказали, що полюбляють економити, з них на економію ресурсів вказали 19,71% опитаних – «воду, світло» тощо, серед

відповідей дітей переважили «гроші, цукерки» тощо. У сім'ї вимикають зайві прилади з розеток 32,93 %, серед тих, хто найчастіше це робить, учні переважно вказували «мама або бабуся» (23,8%).

Проаналізувавши відповіді учнів, що стосуються сортування сміття, 67,07% вказали, що сортують сміття вдома, дещо неочікуваним виявилось порівняння відповідей учнів та їх батьків. 69,19% вказали, що не сортують сміття, називаючи серед причин «відсутність спеціальних контейнерів», «не бачу необхідності», «я не бачив, щоб приїжджали різні машини» тощо. Порівнюючи суттєву відмінність між відповідями учнів та їх батьків, можемо зробити висновок, що першокласники знають про необхідність сортування сміття, хочуть здаватися кращими перед педагогом та бояться, щоб їх не сварили.

На необхідності брати до магазину пакет або сумку з дому вказали 37,02% учнів, ще 22,6% вказали, що «краще купини нову, вона буде чистою і гарною». Позитивним є той факт, що 37,74% вказали, що непрацюючу батарейку «необхідно зарядити». Про наявний досвід годування тварин на вулиці вказали 100% учнів, серед відповідей були «голодні кішка, собака», «голуба, горобчиків, ворону», «білочку» тощо.

Відповіді на запитання з блоку щодо дотримання правил екологічної поведінки значною мірою збігались з відповідями з першої анкети (додаток А). На запитання «Чи бачив ти як дорослі (твої рідні та знайомі) порушують правила поведінки в довкіллі?» 64,9% опитаних дали ствердну відповідь: серед відповідей учнів були «кривдили тварин», «рубали дерево», «викидали сміття» тощо. 49,52% відповіли, що вказали дорослим «так робити не можна» і 31,97% погодились і сказали, що більше так робити не будуть.

Проаналізувавши відповіді учнів перших класів, можемо зробити висновок, що в них наявний певний досвід екологічної поведінки, щоправда в переважній більшості він носить ситуативний або байдужий характер, також значною мірою залежить від настанов та поглядів дорослих. Також погляди учнів початкових класів характеризуються патоцентризмом, тобто до тварин,

особливо ссавців, вони ставляться з більшою турботою та переживанням ніж до рослин. Проведемо обрахунки кількості балів, що отримав кожен учень, для визначення типу їх екологічної поведінки відповідно до наявного досвіду. Узагальнені данні у відсотках покажемо в таблиці 2.3

Таблиця 2.3

Сформованість екологічної поведінки учнів в залежності від наявного досвіду діяльності у довкіллі, (%)

Тип сформованості екологічної поведінки	Відсотковий показник, (кількість учнів)
екологічно доцільний	8,17 % (34)
екологічно ситуативний	31,01% (129)
екологічно байдужий	37,26% (155)
екологічно руйнівний	23,56% (98)

Наочно продемонструємо отримані результати констатувального експерименту на діаграмі рис. 2.

Рис. 2

Типи сформованості екологічної поведінки учнів початкових класів відповідно до компонентів екологічної поведінки

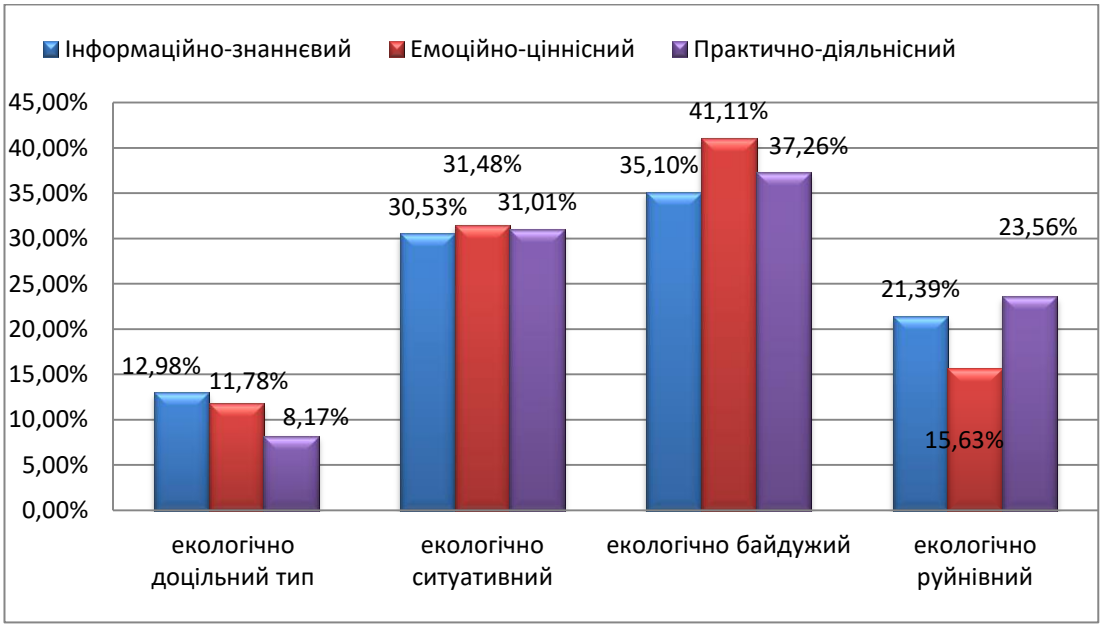

Таким чином проаналізувавши наявні типи екологічної поведінки учнів початкової школи відповідно до визначених компонентів, порівняємо їх та спробуємо визначити середній показник екологічної поведінки. Зведені данні покажемо в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Відсотковий розподіл учнів початкових класів за типами екологічної поведінки відповідно до її компонентів.

Тип екологічної поведінки учнів	Компоненти екологічної поведінки			Середній показник
	Інформаційно-знаннєвий компонент	Емоційно-ціннісний компонент	Практично-діяльнісний компонент	
екологічно доцільний	12,98%	11,78%	8,17 %	10,98%
екологічно ситуативний	30,53%	31,48 %	31,01%	31,01%
екологічно байдужий	35,1%	41,11 %	37,26%	37,82%
екологічно руйнівний	21,39%	15,63 %	23,56%	20,19%
Сума	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Як видно за зведених даних таблиці найнижчий показник екологічно доцільної поведінки учні мають у практичних навичках, тобто практично-діяльнісний компонент, а найвищий – у рівні знань про довкілля, тобто інформаційно-знаннєвий компонент, хоча якісний аналіз засвідчив, що цих знань не достатньо. Таким чином узагальнивши показники та визначивши середній бачимо, що лише 10,98 % учнів мають екологічно доцільний тип поведінки в довкіллі; 20,19% екологічно руйнівний, приблизно однакові екологічно ситуативний та екологічно байдужий тип поведінки в довкіллі.

Зробивши аналіз відповідей учнів на запитання анкети, ми порівняли відповіді в залежності від місця проживання респондентів (сільські та міські жителі). Ось як дані ми отримали, абсолютно усі учні сільських шкіл мають

домашніх тварин, як правило не один вид, до цієї категорії входять також і свійські тварини та птиця, відповідно усі учні мають досвід спілкування та догляду за ними, краще орієнтуються в різниці між видами (качка і гуска, коза, вівця, корова тощо) та їх особливостями існування. Мають значно більший досвід перебування в осередках живої природи, хоча здебільшого із споживацькою метою: збір ягід, грибів, лікарських рослин, риболовля тощо, відповідно і рівень знань про види диких тварин та птахів, лікарських рослин, грибів, ягід, риби дещо вищий. Абсолютно усі учні бачили та мали досвід висаджування рослин у відкритий ґрунт, здебільшого культурні рослини. Досвід сортування сміття теж має свою специфіку, частину їстівних відходів віддають домашнім тваринам, решту в переважній більшості відправляють у компост, решту відходів та тару максимально повторно використовують.

Учні міських шкіл частіше годують тварин на вулиці, відвідують осередки живої природи з метою відпочити, помилуватись природою. Мають більший досвід сортування сміття, щоправда залишки їжі часто викидають у смітник. Що стосується характеру ставлення до об'єктів природи, то у міських учнів домашня тварина часто стає «членом родини», у сільських – «худобою», з подальшими наслідкам закінчення життя.

Як показали наші дослідження, що значну частину вчинків у довкіллі учні початкових класів виконують під впливом батьків або разом з ними, проаналізуємо їх екологічний виховний вплив, ставлення до довкілля та прояви екологічної поведінки в побуті (Додаток В та В.1.). Варто відзначити, що відповідаючи на деякі запитання анкети 1 батьки давали декілька відповідей, обробляючи анкету ми враховували їх всі, тому в деяких запитаннях загальна сума може бути понад 100%. Покажемо решту запитань анкет.

Серед побажань, що стосувалися виховного впливу на учнів на перше місце батьки поставили розумове виховання (1514 б.), на друге – моральне (1290 б.), екологічний виховний вплив виявився на третьому місці (1041 б.). Варто відзначити, що на відміну від двох попередніх напрямів, які лідирували

практично у всіх анкетах, бали, що одержував даний напрям розділилися практично навпіл 41,92% батьків ставили його на чільне місце присвоюючи від 7 балів і вище, а 45,08% вважали його одним з несуттєвих і присвоювали від 1 до 4 балів, 13,0% опитаних визначали середнє місце в системі виховання та присвоювали 5-6 балів відповідно. Наступними напрямами в рейтингу були трудове та правове виховання з різницею всього у 8 балів.

На участь першокласників у пікніках вказали всі респонденти, з них 95,56% вказали, що забрали сміття з собою, а 4,54% - що спалили його, також більшість респондентів зауважували, що діти приймали участь та допомагали прибирати.

Абсолютно всі респонденти вказали, що були з дітьми в осередку живої природи (лісі, лузі, біля озера чи річки), серед них, майже половина опитаних (47,78%), зауважили що бувають по 4-5 разів на сезон, 30,4% вказали що бувають по декілька разів на рік. Метою перебування визначили відпочинок (82,53%), оздоровлення (21,72%), для милування та спілкування з природою (17,68 %), з метою збору грибів, ягід, риболовлі (13,13%), для отримання нових знань про природу (4,55%). Також всі батьки завірили, що бачили з дітьми диких звірів, з них 82,83% вказали, що спостерігали за ними в природному середовищі, а не в зоопарку. Що стосувалось емоцій, що домінували в учнів, абсолютна більшість вказали позитивні емоції: «цікавість», «захоплення», «радість», «задоволення», «щастя» тощо.

На запитання «Чи спостерігали Ви як хтось з ваших рідних, друзів, знайомих шкодили природі?» 52,02% батьків, вказали, що не спостерігали, 47,98% вказали, що спостерігали, були такі випадки. Щодо своєї реакції, більшість вказали «робили зауваження», щодо реакції дітей, батьки вказали «підтримав мене», «обурювались», «негативна».

Більшість опитаних (82,32%) вказали, що діти не давали їм зауважень щодо поведінки в природі, 17,68% респондентів вказали на зауваження батькам. Серед вказаних зауважень були «неможна мити машину в річці», «потрібно погасити вогнище», «гриби не можна зривати, їх необхідно

зрізати», варто відзначити, що всі батьки вказали, що дослухались до дитячих зауважень.

Отже, проаналізувавши одержані данні можна зробити висновок, що тип екологічної поведінки учнів прямо пропорційний типу екологічної поведінки родини, у тих сім'ях де батьки переймаються проблемами збереження довкілля, в учнів наявний відповідний рівень знань, сформоване ціннісне ставлення до об'єктів природи та є досвід екологічно доцільної поведінки. В ході співставлення відповідей учнів та їх батьків, слід відмітити певну розбіжність, на нашу думку, це зумовлено тим, що батьки вважаючи, що їх досліджує класовод, дещо прикрашали реальні факти, а діти іноді не мали такої мети, проте фантазували. Таким чином для ефективного формування екологічно доцільної поведінки учнів початкової школі педагогам необхідно через дітей доносити батькам певну екологічну інформацію таким чином опиратися на принципи єдності виховних вимог школи та сім'ї з теорії виховання.

Враховуючи авторитет педагогів та їх суттєвий вплив на учнів перших – других класів, проаналізуємо пріоритетність проблеми екологічного виховання серед них вчителів. В анкетуванні брали участь вчителі початкових класів, що перебували на курсах підвищення кваліфікації комунального вищого навчального закладу «Вінницька академія неперервної освіти» та вчителі початкових класів загальноосвітніх шкіл, що брали участь в експерименті № 25, № 3. Всього нами було опитано 107 респондентів, з них 80 слухачі курсів та 27 вчителі ЗОШ.

В першому запитанні, ми з'ясовували пріоритети та вподобання респондентів відповідно до тематики науково-популярних видань, в даному питанні ми використали метод безпосередньої оцінки. Кожному опитаному пропонувалось присвоїти числовий коефіцієнт тематиці літератури, яку він читає, для обробки даних ми скористались математико-статистичним методом обробки експертних оцінок. Проаналізувавши одержані дані література

екологічної тематики посідає четверте місце, варто відзначити, що перше та друге місце прогнозовано посіла методична та дидактична література.

Для того щоб формувати екологічну поведінку учнів початкової школи, педагогам самим необхідно володіти достатнім об'ємом знань екологічного спрямування, інтерес до цієї проблеми необхідність екологічного виховання учнів для майбутнього планети. Проаналізуємо відповіді педагогів, на запитання що стосуються їх екологічної освіченості та зацікавленості даною тематикою. Стверджувальну відповідь на запитання анкети «Чи цікавлять вас екологічні проблеми?» дали 100% респондентів, що стосується «екологічних проблем, якими Ви найбільше переймаєтесь» усі відповіді ми умовно згрупували наступним чином: проблеми забруднення водойм цікавлять 57,9% опитаних; стихійні сміттєзвалища турбують 31,6% респондентів, проблеми забруднення навколишнього середовища – 42,1%, засмічення навколишньої території переймаються 10,5% педагогів, вирубка дерев, накопичення хімічних добрив, заміна хімічних засобів обробки рослин, біологічними отримали по 5,3%.

Стосовно визначення глобальних екологічних проблеми людства, то відповіді респондентів були об'єднані наступним чином: проблеми, що стосуються забруднення водойм (74,77%); проблеми засмічення території (64,49%); проблеми забруднення повітря (42,09%); знищення зелених насаджень, вирубка лісів (22,43%); переробка відходів та сміття (19,63%); проблеми забруднення ґрунтів (16,82); нераціональне використання ресурсів (9,35%); парниковий ефект (5,61%).

Хотілося б відзначити рівень знань педагогів з утилізації поширених побутових відходів, що забруднюють довкілля: пластик, батарейки, ртутні термометри, так 77,57% опитаних вірно відповіли про утилізацію даних відходів.

Ми проаналізували усі варіанти відповідей на запитання «Від якого спілкування з природою Ви отримуєте задоволення» і умовно згрупували їх так: естетична насолода від милування природою (краса квітів, спів птахів,

фотографування природи тощо) – 14,95%; догляд за рослинами (у квітнику та на присадибній ділянці) – 32,71%; прогулянки самостійно, з дітьми та внуками парком, полем, похід у гори – 15,89%; відпочинок біля водойми та лісу (щоправда респонденти не вказували, що саме вони там роблять) – 30,84%; збирання грибів, ягід влаштування пікніків – 5,61%

Для визначення рівня екологічної поведінки педагогів в практичній діяльності та повсякденному житті нами були виділені питання 4, 5, 8, (Додаток Б). Дали ствердну відповідь, що протягом останніх п'яти років приймали участь у зборі грибів, ягід, лікарських трав риболовлі – 95,33%, лише 4,67% вказали що не приймали участі. Позитивним виявився факт, що абсолютно всі респонденти приймали участь в очищені довкілля від сміття, хоча з власної ініціативи лише 11,21%, решта 88,79% опитаних серед причин вказували «дирекція школи», «адміністрація району» тощо. На запитання «Чи спостерігали Ви як хтось з ваших рідних, друзів, знайомих шкодили природі (рвали дикі рослини, первоцвіти, ламали гілки, забруднювали водойми, природу, викидали сміття на узбіччя, залишали багаття, недопалки в лісі тощо) як Ви реагували» лише 5,61% опитаних відповіли, що серед їх рідних та знайомих немає таких людей, решта 94,39% респондентів вказали, що спостерігали, причому 89,72% опитаних на уточнення як Ви реагували, вказували, що робили зауваження, сварились або пояснювали чому так не можна робити.

В ході нашого дослідження виявився різниця між відповідями респондентів в залежності від місця їх проживання, так опитані вчителі, що проживають в сільській місцевості частіше відвідують осередки живої природи, отримують задоволення від вирощування квітів у квітнику та роботі на присадибній ділянці, проте вони й у більшій кількості беруть участь у зборах грибів, лікарських трав, ягід, риболовлі. Міські жителі частіше сортують сміття, користуються акумуляторними батарейками, викидають їх у спеціально відведені місця, мають енергозберігаючі лампочки та техніку вдома, проте сільські жителі практично не викидають залишків їжі у сміття, а

також повторно використовують тару (пластикові пляшки, одноразові пластикові контейнери, пакети тощо).

Для з'ясування яке місце в навчально-виховному процесі посідає екологічне виховання та формування екологічної поведінки учнів початкової школи ми виділили запитання 2, 4, 7 (додаток Б.1.). Крім того ми з'ясували найчастіші прояви неекологічної поведінки учнів 1-2 класів та 3-4 з досвіду вчителів з метою уточнення зони відповідальності учнів початкових класів при взаємодії з довкіллям.

Ми попросили вчителів назвати три приклади «неекологічної» поведінки учнів 1 – 2 і 3 – 4 класів, що найчастіше зустрічались у їх практичній діяльності. Усі одержані відповіді ми умовно об'єднали так: засмічують навколишнє середовище, масово зривають рослини, гілки квіти, в тому числі і занесені до Червоної книги, розкидають їжу, калічать тварин, птахів, комах та їх домівки, не вміють сортувати сміття. Що стосується вікового розподілу, то 58,88% вказали, що учні 1-2 класу переважно засмічують навколишнє середовище та зривають рослини, а учні 3-4 класів, крім цього вбивають комах, кидають каміння в тварин, руйнують їх домівки (гнізда, мурашники тощо). Що стосується віку з якого, на думку педагогів, варто починати брати участь в практичній роботі по збереженню довкілля, 39,25% опитаних вказали «з першого класу», решта – 60,75% вказали «з дошкільного віку».

Для з'ясування, як впливає мотив на поведінку молодшого школяра, ми скористалися методом експертних оцінок. Експертами було обрано практичних працівників освіти, а саме – вчителів початкових класів зі стажем роботи від 10 до 35 років Їм було запропоновано умовно об'єднати у процентному відношенні всі прояви поведінки в довкіллі молодших школярів на «вмотивовані» і «невмотивовані», а також проаналізувати чи змінюються ці показники в залежності від віку 6 – 10 років (1 – 4 клас) (додаток Б.2). Даному завданню передувало обговорення проявів поведінки в довкіллі, уточнення поняття мотиву, вмотивованої та невмотивованої поведінки в довкіллі. Наведемо середньостатистичні данні відповідей експертів у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Співвідношення вмотивованих і невмотивованих проявів поведінки в довкіллі залежності від віку учнів (класу навчання) у процентному прояві (%).

Мотивація дій і вчинків в довкіллі	Вік (клас навчання)			
	1 клас 6-7 років	2 клас 7-8 років	3 клас 8-9 років	4 клас 9-10 років
Вмотивовані дії і вчинки	26,9%	37,3%	46,1%	56,6%
Невмотивовані дії та вчинки	73,1%	62,7%	53,9%	43,4%

Вмотивованими діями та вчинками в довкіллі першокласників (6 – 7 років) педагоги назвали лише 26,9%, тобто практично кожен четвертий вчинок. Серед них 28,3 % респондентів визначили вмотивованими діями і вчинками першокласника лише 10,1%, а решту – 89,9% невмотивованими, тобто визнали що у переважній більшості поведінкових актів учня 6-7 років в довкіллі мотив відсутній. У другому класі ситуація не суттєво змінюється, вмотивованими є всього 37,3% дій та вчинків в довкіллі, серед них 33% респондентів вказують лише на 20,2% вмотивованої поведінки, тобто вмотивованим є лише кожен 5 вчинок в довкіллі. У третьому класі, на думку педагогів-практиків, кількість вмотивованих вчинків в довкіллі наближається до половини, а саме 46,1%. Серед четвертокласників (9 – 10 років) вмотивованими в середньому визнали 56,6% вчинків, серед них 67% опитаних вчителів вмотивованій поведінці в природі надають до 50 % відсотків.

Зробивши аналіз відповідей експертів, можемо зробити висновок, що в учнів початкової школи невмотивована поведінка в довкіллі домінує над вмотивованою, а до кінця початкової школи (9 – 10 років) ці показники зрівнюються і мотиви починають переважати. До того ж у дітей часто домінують другорядні мотиви, про які дорослі можуть і не здогадуватись: дитина старанно доглядає за тваринами чи рослинами (виконує домашнє

завдання), не для того щоб стати розумним, або отримати гарну оцінку, а для того щоб відпустили погратися з друзями.

Отже, характеризуючи сформованість екологічної поведінки учнів початкових класів ми досліджували як самих учнів (в експерименті брало участь 416 школярів) так і їх батьків (198 чоловік) та вчителів початкових класів (107 педагогів). До розширення бази експерименту і залучення до аналізу екологічної поведінки не лише учнів, але і їх наставників (батьків та вчителів) нас змусив той факт, що в процесі бесіди з вчителями практиками, ми з'ясували, що на їх думку у більше ніж у 65 % поведінка учнів перших класів та 62 % другокласників залежить не від самих школярів (їх знань та емоцій) а від впливу сторонніх факторів, які діють на дітей, це – безпосереднє керівництво, тиск (оруда) та особистий приклад (наслідування поведінки інших).

Для з'ясування вагомості чинників, що запускають поведінковий акт учнів початкової школи в природі, ми використали метод компетентних суддів. Експертами стали вчителі початкових класів з педагогічним стажем від 20 років. Опитування проходило в два етапи: спочатку з експертами було проведене обговорення для з'ясування чинників, що впливають на поведінку молодшого школяра в довкіллі, далі педагогам пропонувалось присвоїти кожному чиннику кількісний показник у відсотках, що відповідає, на їх думку, його місцю в загальній системі детермінантів. В процесі обговорення було виділено 4 наступні чинники:

- власні відчуття та емоції;
- розумова діяльність, інтелект
- оруда (безпосереднє керівництво, маніпуляція інших людей – батьків, вчителів, сусідів, друзів)
- наслідування поведінки інших.

Для з'ясування ролі кожного з них, ми запропонували експертам заповнити табличку, надавши кожному чиннику, що впливає на поведінку

учнів 1-4 класів в природі певну кількість відсотків, які покажуть його вагу у загальній системі детермінантів. Всього було опитано 51 експерт. Середньостатистичний показник їх думки ми відобразили у таблиці 2. 6

Таблиця 2.6.

Значення первинних чинників поведінкових актів учнів початкової школи в природі, (%)

Первинні чинники	Вік (клас навчання)			
	1 клас 6-7 років	2 клас 7-8 років	3 клас 8-9 років	4 клас 9-10 років
Власні відчуття та емоції	26,9%	21,6%	20,0%	18,8%
Розумова діяльність, інтелект	7,8%	15,7%	26,5%	32,9%
Оруда (безпосереднє керівництво, маніпуляція інших людей – батьків, вчителів, сусідів, друзів)	21,9%	25,4%	29,0%	31,1%
Наслідування поведінки інших	43,4%	37,3%	24,5%	17,2%

Так, на думку досвідчених експертів 43,4% поведінкових актів першокласника в природі відбуваються через наслідування поведінки інших, в той час як осмисленими дійовими актами є лише 7,8% вчинків, тобто лише кожен 10-й вчинок в довкіллі. Керівництво (оруда) старших та власні емоції і відчуття впливають поведінку шестиліток в природі практично однаково 21,9% та 26,9% відповідно. В учнів другого класу ситуація дещо змінюється: у двічі зростає роль знань та мислення 15,7%, а вплив наслідування поведінки інших дещо зменшується 37,3%. На думку досвідчених вчителів-практиків на поведінку третьокласника в довкіллі вплив чинників практично зрівнюється: влив емоцій та відчуттів 20,0%, вплив знань та мислення 26,5%, керівництво інших – 29,0%, наслідування поведінки інших – 24,5%.

Роль впливу чинників на поведінку в природі четвертокласників в порівнянні з першокласниками кардинально змінюється: починає домінувати вплив власних знань та мислення 32,9%, практично аналогічний впив на

поведінку має керівництво інших 31,1%, з перших позицій на останню вийшов вплив наслідування поведінки інших 17,2%, також з другої позиції на передостанню виходять власні відчуття та емоції 18,8%.

Проаналізовані чинники поведінки в довкіллі здебільшого є прямими (безпосередніми). Проте, завдяки пам'яті пережиті раніше емоції (відчуття), нереалізовані прагнення (воля) можуть впливати на поведінку особистості і через певний проміжок часу, ставши основою інших опосередкованих чинників – досвіду, звички, засвоєних цінностей, правил і норм.

Що стосується стану сформованості екологічної поведінки учнів початкових класів, то нами було з'ясовано, що серед компонентів екологічної поведінки найбільш повно сформований інформаційно-знаннєвий компонент, хоча прослідковувались прогалини у знаннях про взаємозв'язки в природі та орієнтації в самому понятті «природа» та наслідками діяльності людини на довкілля. Наслідком відсутності частини знань про взаємодію людини з довкіллям, є емоційно-ціннісне ставлення до природи та наявний досвід практичної діяльності при взаємодії з довкіллям, який як показали результати дослідження, суттєвою мірою залежить від типу екологічної поведінки родини учня.

Таким чином констатувальний етап експерименту дав можливість виявити певні педагогічні суперечності між:

– навчально-виховним потенціалом української етнічної культури та засобів етнопедагогіки для формування екологічної поведінки учнів початкових класів і недостатнім застосування їх в педагогічній практиці;

– між абстрактністю програмового матеріалу для шестиліток, та потенціалом використання фольклорних персонажів та прийомів етнопедагогіки й дотриманням наступності у підходах до урочної та позаурочної навчально-виховної роботи з учнями початкової школи;

– між усвідомленням педагогами необхідності формування екологічної поведінки учнів та недостатньою обізнаністю в змісті екологічного виховання.

– Між прагненням учнів зберігати природу і недостатнім рівнем екологічної компетентності батьків.

Висновки до другого розділу

У другому розділі ми зупинилися на з'ясуванні сучасного стану сформованості екологічної поведінки учнів початкової школи.

Для аналізу та оцінювання кількісно-якісних характеристик типів екологічної поведінки учнів початкової школи у відповідності до компонентів та критеріїв, розроблено показники екологічної поведінки молодших школярів. На основі означених критеріїв і показників схарактеризовано рівні наявності кожного з компонентів екологічної поведінки учнів початкової школи (елементарний, базовий, середній, високий). Проаналізовано наявні методики проведення констатувального експерименту та розроблено авторську методику для визначення типу екологічної поведінки учнів початкових класів, їх батьків і вчителів, описано технологію її проведення та інтерпретації результатів.

Здійснено аналіз нормативних документів змісту освіти (державний стандарт освіти, навчальні програми та комплекти підручників початкової школи) з метою з'ясування екологічного змісту навчальних предметів у початковій школі і наявності в них елементів української народної культури. Дана оцінка характеру застосування надбань української етнічної культури у сучасному навчально-виховному процесі початкової школи. Визначено навчальні дисципліни та теми, які доцільно доповнити та розкрити через інтеграцію народної культури у навчально-виховний процес з метою формування екологічної поведінки учнів початкових класів, доступності засвоєння наукової інформації, посилення емоційно-чуттєвої складової навчального контенту.

До діагностики наявного стану сформованості екологічної поведінки учнів початкової школи було залучено 416 учнів експериментальних шкіл, 107

вчителів початкових класів та 198 батьків. За результатами констатувального етапу експерименту щодо визначення стану сформованості екологічно поведінки учнів початкових класів можна зробити такі висновки.

За всіма показниками найчисельніша кількість учнів має екологічно байдужий тип поведінки, найвищий показник цієї групи прослідковується в емоційно-ціннісному компоненті – 41,11%, далі слідує практично-діяльнісний компонент (тобто наявний досвід поведінки в довкіллі) – 37,26% та інформаційно-знаннєвий компонент. Найменш чисельна група учнів з екологічно доцільним типом поведінки в довкіллі, причому найнижчі показники у цій групі у наявному досвіді учнів – 8,17%, а найвищий у рівні знань – 12,98%. Дещо занепокоює той фак, що учнів з екологічно руйнівним типом поведінки понад 20,19%, тобто кожен п’ятий учень, причому у цій групі найвищими є показники практично-діяльнісного компоненту (тобто наявний досвід руйнівних дій в довкіллі) – 23,56%. Група учнів з екологічно ситуативним типом поведінки займає третину всіх учнів констатувальної групи і коливається від 30,53% до 31,48% за різними показниками.

Проаналізувавши та порівнявши відповіді батьків та дітей можемо зробити висновок, що тип екологічної поведінки учнів прямо пропорційний типу екологічної поведінки родини, у тих сім’ях, де батьки переймаються проблемами збереження довкілля, в учнів наявний відповідний рівень знань, сформоване ціннісне ставлення до об’єктів природи та є досвід екологічно доцільної поведінки.

Таким чином, констатувальний етап експерименту дав можливість виявити педагогічні суперечності між:

– навчально-виховним потенціалом української етнічної культури та засобів етнопедагогіки для формування екологічної поведінки учнів початкових класів і недостатнім застосування їх в педагогічній практиці;

– між абстрактністю програмового матеріалу для шестиліток, та потенціалом використання фольклорних персонажів та прийомів

етнопедагогіки й дотриманням наступності у підходах до урочної та позаурочної навчально-виховної роботи з учнями початкової школи;

– між усвідомленням педагогами необхідності формування екологічної поведінки учнів та недостатньою обізнаністю в змісті екологічного виховання.

РОЗДІЛ 3.
ДОСЛІДНО-ЕК СПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ МЕТОДИКИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

3.1. Методика застосування української етнічної культури в навчально-виховній роботі початкової школи.

З метою ефективної організації виховного впливу на особистість, всебічного гармонійного розвитку та формування екологічної поведінки молодших школярів весь процес формувального експерименту ґрунтувався на таких принципах виховання:

– принцип цілеспрямованості виховання (метою формувального експерименту визначено формування екологічної поведінки учнів початкової школи);

– принцип єдності свідомості та поведінки у вихованні;

– принцип комплексного підходу у вихованні (для реалізації цього принципу ми замінили екологічний гурток на інтеграцію народної культури екологічного спрямування в навчально-виховний процес);

– принцип поєднання педагогічного керівництва з ініціативою та самодіяльність учнів (жодна ініціатива учнів у екологічному напрямі не нехтувалась, а підтримувалась і доопрацьовувалась, за необхідності);

– принцип системності, послідовності та наступності у вихованні (узгодженість, послідовність та системність на всіх етапах формування екологічної поведінки учнів початкової школи);

– принцип народності та національної спрямованості;

– принцип культуровідповідності та міжпоколінної наступності;

– акмеологічний принцип;

– принцип превентивності (полягав у запобіганні в учнів проявів екологічно руйнівної поведінки).

Крім описаних принципів виховання, процес оволодіння учнями знаннями про норми й правила поведінки в довкіллі, взаємозв'язки в природі, базувався на наступних дидактичних принципах:

– доступності навчання (навчальний матеріал подавався в доступній, зрозумілій формі відповідно до вікових та індивідуальних особливостей учнів 1-2 класів);

– емоційності навчання (емоційне підґрунтя: емоції, переживання, почуття під час пізнавальної діяльності учнів сприяють міцному засвоєнню знань, умінь та навичок);

– наочності;

– принцип свідомості і активності учнів у навчанні;

– зв'язку навчання з життям;

– інтегрованості.

Весь формувальний етап експерименту ґрунтувався на суб'єкт-суб'єктній взаємодії педагога з учнями і основних теоретичних положеннях особистісно-орієнтованої моделі виховання. Характеристику якій знаходимо у І.Д. Беха «У руслі цієї виховної моделі утверджується культурологічний підхід до освіти, котра розуміється як цілеспрямований, побудований на наукових засадах процес прилучення особистості до культури, в ході якого здійснюється передача багатовікового людського досвіду (теоретичного, ціннісного, практичного) від покоління до покоління і розвиток його відповідно до сучасних реалій. При цьому ключовим принципом виховання виступає принцип ціннісної орієнтації, реалізація якого передбачає залучення дітей до взаємодії з навколишнім світом і сприяння формуванню ціннісних ставлень до цього світу з позицій сучасної культури». [Бех, ОСОБ.-ОРІЄНТ. МОДЕЛЬ В. ЯК НАУКОВИЙ КОНСТРУКТ]

Розроблена нами методика базується на врахуванні структури виховного процесу, етапів виховання та детермінантів екологічної поведінки. Вона включає ознайомлення з екологічними нормами та правилами поведінки, формування ставлень та почуттів, формування переконань, набуття учнями досвіду екологічно доцільної поведінки, безпосередня увага зверталась на розвиток вольових якостей, відстоювання власної позиції.

Серед моделей виховного впливу ми надавали перевагу моделі прихованого виховного впливу та вихованню-сприянню. На їх перевагах наголошував В. О. Сухомлинський «Однією з умов ефективності педагогічного впливу є обстановка невимушеності цього впливу. Іншими словами, учневі не слід у кожний момент знати, що вчитель його виховує… Виховний намір повинен бути прихований обстановкою дружніх, невимушених взаємин…. зробити свій виховний задум непомітним – один з дуже важливих елементів педагогічної майстерності» [Сухомлинський.].

Формувальний етап дослідження проводився серед учнів перших і других класів. Дану вікову категорію ми обрали зважаючи на декілька причин:

– традиційна українська етнічна культура і засоби етнопедагогіки мають найбільший вплив на учнів цього віку, враховуючи їх конкретно-образне мислення, недостатній розвиток процесів сприйняття, домінування мимовільної уваги, схильність до гри у різних сферах діяльності;

– вчителі перших класів найбільше скаржаться на перевантаженість, складність та абстрактність програмового матеріалу для шестиліток, а використання фольклорних персонажів та прийомів етнопедагогіки роблять процес засвоєння програмового матеріалу більш цікавим і доступним;

– визначені вікові межі є також сенситивним періодом для екологічного виховання, ідентифікації себе як невід’ємної частини природи, розуміння важливості збереження її цілісності та формування стереотипів екологічної поведінки.

Завданнями формувального етапу експерименту нами було визначено:

– Підвищення рівня знань учнів про довкілля і способи поведінки в довкіллі.

– Формування ціннісного суб'єкт-суб'єктного ставлення до природи, що виявляється у співчутті, жалю, співпереживанні, почутті відповідальності, обов'язку, небайдужості до природи, любові та повазі до рослинного й тваринного світу, радості та естетичній потребі у спілкуванні з природою тощо.

– Формування практичних навичок, засвоєння патернів та набуття досвіду екологічно доцільної поведінки в природі та побуті; розвиток вольових якостей, що необхідні як для протидії негативному впливу, так і для спонуки до фізичної та розумової праці.

– Формування основ світогляду та системи цінностей, що дають можливість розрізняти поняття добра і зла, в екологічному контексті відповідно віку.

– Спрощення та доступність навчального матеріалу для учнів 1 – 2 класів, легкість засвоєння знань умінь та навичок, цікавість та інтерес учнів до довкілля.

– Розробити методичні рекомендації для вчителів початкової школи з питань використання української етнічної культури у навчально-виховній роботі з метою підвищення рівня екологічності поведінки учнів у довкіллі.

Формувальному етапу експерименту передував пробний (пілотний) експеримент. Він проходив у формі екологічного гуртка «Буду я природі другом» (Додаток Д), де основним засобом формування екологічної поведінки молодших школярів стала українська етнічна культура. Заняття гуртка проходили двічі на тиждень протягом одного календарного року (68 годин), по закінченню якого були враховані всі переваги, зауваження, поради, прохання та недоліки.

Беручи до уваги фізіологічні норми навантаження у перших-других класах, побажання педагогів та досвід пілотного експерименту, в процесі

формувального етапу експерименту ми не запроваджували окремий спецкурс чи гурток, а розширили педагогічний вплив на особистість учня максимально наповнивши весь існуючий навчально-виховний процес засобами української народної культури, що мають екологічне спрямування.

Тому для реалізації визначених завдань, формувальний етап експерименту відбувався за такими напрямами:

– Застосування елементів української етнічної культури на уроках (природничого, гуманітарного та естетичного напряму) з дидактичною та виховною метою.

– Інтеграція здобутків української народної культури у виховну роботу початкової школи (включаючи позакласну та позашкільну).

– Організація та проведення традиційних свят з екологічним змістом.

– Пропедевтична робота з вчителями молодших класів з метою покращення стану навчально-методичної роботи з екологічного виховання у початковій школі, наповнення змісту програмового матеріалу елементами народної культури, щоб мотивувати педагогів до впровадження їх в навчально-виховний процес.

– Залучення батьків (та членів родини) до підготовки, організації та проведення традиційних свят та до заготовки матеріалів до окремих уроків у початковій школі.

Особлива увага була приділена наповненню навчального програмового матеріалу цікавими елементами народної культури, розробці окремих уроків з використанням українських народних міфічних персонажів, фольклору, народної міфології, вірувань, традицій; розробці та проведенню виховних заходів екологічного характеру на основі української етнічної культури та виховних заходів морально-етичного спрямування, у яких акцентувалася увага на формуванні цінностей у ставленні до флори, фауни, довкілля.

Таким чином весь формувальний етап експерименту в 1-2 класах серед урочних форм навчання об’єднав 40 навчальних тем з природознавства, 17

навчальних тем з української мови, 10 тем з трудового навчання, 3 теми з літературного читання, крім уроків позакласного читання, 4 теми з основ здоров'я, 3 теми з образотворчого та музичного мистецтва, до того ж ми підібрали і наповнили зміст задач з математики екологічним підтекстом. Слід відзначити, що переважна більшість тем розраховані більше однієї академічної години, а деякі вивчаються систематично протягом року. Повний перелік тем та їх наповнення представлені в таблиці 1.3 «Таблиця пропозицій розкриття екологічного змісту навчальних програм засобами української народної культури» (Додаток Г). Крім уроків, нами було проведено 15 виховних заходів та свят, що сприяли формуванню екологічної поведінки учнів.

Частина розробок уроків, виховних заходів та методичні рекомендації щодо їх проведення були опубліковані в посібнику «Екологічне виховання учнів початкової школи засобами української народної культури» (Додаток Е). Це дало можливість ширшого їх запровадження і отримання відгуків від вчителів сільських шкіл. З метою покращення стану навчально-методичної роботи із екологічного виховання у початковій школі також проводилася робота з вчителями початкових класів, що перебували на курсах підвищення кваліфікації в Комунальному вищому навчальному закладі «Вінницька академія неперервної освіти» та міських семінарах й методичних об'єднаннях для вчителів початкових класів.

Проаналізувавши досвід констатувального етапу експерименту та пілотного етапу експерименту, на формувальному етапі враховувались всі можливості навчально-виховного процесу відповідно до календарного планування. Формувальний експеримент був умовно об'єднаний у три модулі: формування екологічної поведінки учнів 1-2 класів щодо рослинного світу, формування екологічної поведінки по відношенню до тваринного світу, у взаємодії з неживою природою та формування раціонального споживання ресурсів і ведення господарства.

Кожен модуль являв собою цілісну логічно завершену систему, яка за допомогою використання прийомів і засобів етнопедагогіки сприяла отриманню учнями екологічних знань, засвоєнню відповідних патернів поведінки, формуванню у них емоційно-ціннісного ставлення до природи, виробленню особистого досвіду екологічно доцільної поведінки. Всі напрями реалізовувались в процесі навчально-виховної роботи в комплексі, узгоджено з календарним плануванням.

Опираючись на думку І.Д. Беха «Важливо пам'ятати, що коли молодший школяр дізнається про норми поведінки, то слова вихователя він сприймає лише тоді, коли вони емоційно його зачіпають, коли він безпосередньо відчуває необхідність чинити так, а не інакше» [Бех, Вих. О. сход. До духов. С. 98] практично усі уроки засвоєння нових знань проходили у вигляді казки, де міфічні персонажі, що живуть у Чарівному лісі, з'ясовували значення об'єкту природи (відповідно до теми уроку), взаємозв'язки в природі, а також наслідки людського впливу на природу.

Структура уроку залежала від специфіки навчальної дисципліни та дидактичної мети. Уроки були розроблені у вигляді серії історій-казок, зі сталими друзями: лісовим бортником Ласунчиком, русалочкою Русею, охоронцем гірських хащ та полонин Чугайстером, красунею Лелею та її братом Лелем, вредним чортиком Куцьом, а також новими персонажами української міфології та представниками флори і фауни, які щоразу приходили розповідати свої історії та просити допомоги в учнів. Особливість казкових героїв, у тому, що вони одного віку з учнями, часто помиляються, роблять дурниці, мають свої захоплення, але дуже люблять свій Чарівний ліс та оберігають природу. Найчастіше казки були у формі детективу чи пригодницькому жанрі, які найбільше полюбляють учні цієї вікової категорії.

На заключному етапі кожного уроку та виховного заходу, зазвичай у підсумках, ми аналізували та складали правила екологічної поведінки, акцентували увагу учнів на патерни (кліше) екологічно доцільної поведінки, «як потрібно робити», не акцентуючи увагу на негативних діях.

Відповідно до проведеного аналізу використання екологічного потенціалу надбань української етнічної культури в навчально-виховному процесі початкової школи ми зупинились на застосуванні наступних її складових: давніх народних вірувань (міфології, повір'їв, забобон); українського дитячого фольклору; народних звичаїв (традиційних морально-етичних норм поведінки); святково-обрядової культури; українського народного декоративно-прикладного мистецтва.

Охарактеризуємо експериментальну діяльність відповідно до навчальних предметів та виховної роботи. Варто відзначити, що деякі навчальні теми тісно пов'язані між собою і в одному уроці були виховні елементи з кількох модулів, які ми описували лише раз.

Модуль 1. Формування екологічної поведінки щодо рослин та грибів в учнів 1-2 класів засобами української етнічної культури.

Основними завданнями в даному модулі було визначено:

– Наповнення навчального матеріалу для учнів 1 – 2 класів елементами народної культури, що стосуються традицій взаємодії людей і представників флори, з метою кращого засвоєння знань, підкріплення їх позитивними або негативними емоціями, вивчення причинно-наслідкових зв'язків, прямої та оберненої залежності людини від рослинного світу і навпаки;

– Формування ціннісного суб'єкт-суб'єктного ставлення до рослинного світу на основі біоцентричного світогляду наших предків, етичних та екологічних традицій українського народу у ставленні до рослин; формування емоційної потреби милуватися красою флори, відчувати відповідальність за неї та бажання їй допомагати.

– Формування в учнів практичних навичок, досвіду та стереотипів екологічно доцільної поведінки з об'єктами флори, вміння свідомо підпорядковувати власні дії та вчинки екологічним нормам, аргументувати дорослим та однолітками необхідність дотримуватись цих норм.

Навчально-виховна робота для розв'язання завдань цього модуля проводилася на уроках та виховних заходах. По можливості, на всіх заняттях ми прагнули розв'язувати усі завдання з даного модуля одночасно, тобто формувати ставлення, коли учні отримують певні знання, на прикладі поведінки інших, прищеплювати стратегії і моделі екологічно доцільної поведінки в учнів. Враховуючи описані детермінанти поведінки, опиралися на вікову особливість молодших школярів – здатність легше усвідомлювати вчинки та мотиви інших ніж власні, наслідування поведінки улюблених героїв. Проаналізуємо проведену роботу з даного модуля.

Опрацьовуючи тему з природознавства *«Як людина пізнає світ»* ми ввели українських міфічних персонажів- захисників природи. Під час опрацювання теми учні знайомились з кожним міфічним персонажем, його особливою місією в природі та природніми об'єктами, які вони охороняють.

Вивчаючи з першокласниками тему з природознавства *«Дерева, кущі, трав'янисті рослини»* учні допомагали Лісовичку та лісовим мешканцям врятувати ліс, на місці якого люди вирішили зробити офісний центр та паркінг. Спочатку герої, а з ними й учні, знайомились з проблемою: до лісу почала з'їжджатись велика техніка, з'явився шум і почали зрубувати дерева. Потім, лісові мешканці розповідали першокласникам, про свою домівку та стиль життя, відповідно ознайомлюючи з різницею між деревами, кущами та трав'янистими рослинами, взаємозв'язками в природі та їх значенням для екосистеми. Таким чином, дерево розглядалось як домівка для білочки, в якій чекають маму білченята, їдальня для дятла, захист для борсука, що врятувався і заховався від вовка, кущ – домівка (кубло) для зайченят, схованка від дощу для фазана, ресторан для лося тощо. В ході обговорення учні з'ясовують, що людина знищуючи ліс, залишає без умов існування велику кількість тварин, не всі з яких зможуть пристосуватись до змін: відсутності дому, харчів, захисту тощо. За умови такого підходу, особливо коли його підкріплювати масштабними прикладами наслідків, відповідно до «принципу контрастів» [Чалдіні], першокласники вчились сприймати рослинний світ непрагматично,

а емоції та переживання за долю лісових мешканців формували суб'єкт-суб'єктне ставлення до природи.

У темі *«Листяні та хвойні рослини»,* учні допомагали рятувати від знищення Чарівний ліс, в ході роботи над темою, вони з'ясували, які є рослини та ліси, їх відмінності і значення, працюючи у групах намагалися знайти шляхи вирішення проблеми знищення рослин. Тут учням пропонувалось знайти вихід «як вберегти ліс», зрозуміти наслідки його знищення для природи. Учні з радістю допомагали героям, складали привила «для чого потрібний ліс», «цей ліс живий» тощо. Прийшли до висновку рятувати ліс висадивши, на місці зрубаних дерев, нові молоді, а ще пояснити дорослим, чому його потрібно берегти. В якості домашнього завдання ми попросили учнів поспостерігати за кольорами стовбура та листя дерев, які вони бачать по дорозі додому. Ці спостереження ми використали на уроці малювання, коли обговорювали з учнями малювання дерева. Учні з подивом розповідали, що вони бачили майже всі кольори на стовбурах дерев від жовтого й зеленого до червоного, сірого, чорного, хоча раніше вважали, що всі стовбури дерев коричневі (крім берізки).

Під час вивчення теми *«Дикорослі рослини рідного краю»* учні ознайомлювались з місцевими міфами і легендами про флору рідного краю, усвідомлювали, що наші предки ніколи не зривали рослини просто так, а лише з певною метою: для купання дитини, миття голови, з метою лікування, обрядових дій тощо. В ході бесіди учні дізнались, що українці ніколи не викидали у сміття зірвані квіти та зілля, а висушували і використовували їх за призначенням: купали в них дітей, мили голову, використовували для чаїв та лікарських відварів чи настоїв, в крайньому випадку згодовували домашнім тваринам або спалювали в печі (минулорічні вербові гілочки спалювали під час випікання великодніх пасок).

Ми розповіли учням, що у давнину в Україні не прийнято було дарувати живі квіти: «Великим гріхом вважалося зривати й дарувати квіти, а також незрілі плоди, бо то означає смерть (квіти несли тільки на похорони: встеляли

останню земну дорогу людині, клали на могилу). Зірвана й подарована квітка – знак заподіяння зла, тобто людині бажають того самого, що вчинили з рослиною» [Войтович, С. 427]. Розповіли та опрацювали народні повір'я «рватимеш без потреби квіти – випадатиме волосся», «Зірвеш лілею на ставку – русалка за руку схопить і потягне у вирву» та інші.

В ході бесіди учні дізнались, що колись, навіть перший раз до школи діти йшли не з букетами квітів, а з хлібом, загорнутим у вишитий рушник. Випроводжаючи вперше дитину до школи, мати пекла їй на щастя і долю спеціальний хліб і вишивала рушник, щоб шкільне життя було легким, а наука корисною. Вишитий рушник висів на почесному місці і мав повсякчас нагадувати вчителю про велику місію – навчати мудрості і навертати на добро дитину, яку доручили йому батьки. У підсумку уроку ми порівняли традиції наших предків із сучасними з погляду збереження рослин.

Закріплення з даної теми проводилось на уроці трудового навчання *«Аплікація з паперу, симетричні форми: Український рушник».* Крім безпосереднього вивчення поняття «симетрії» та формування навичок з виготовлення аплікації, з. учнями з'ясовувалось сакральне значення вишитого рушника, значення рослинних символів, символів землі і води, що на ньому зазвичай вишивали. В ході роботи з папером, учні повторили правила раціонального використання паперу та його значення для довкілля. У практичній частині заняття, кожен учень виготовив власний рушничок з деревом життя (подільським вазоном).

В темі *«Будьмо знайомі! (Походження назв рослин)»* зверталась увага на віру українського народу у спільне походження людей, рослин та тварин, у можливість перевтілення одних в інших. Учні дізнались легенди про окремих представників флори: про хризантему, що була колись гордою красунею та мужньо стріляла з лука по ворогах зі стін фортеці, ця квітка не боїться холодів, як за життя мужня дівчина не боялась ворогів; про квіти «братки» були братом і сестрою, які в різний час опинившись в татарському полоні, не знали про свої родинні стосунки, а втікаючи додому, вони покохали один

одного і стали чоловіком та дружиною, дізнавшись про страшний гріх, перетворились на квіти, інші легенди [Євшан-зілля, с.22-23]. Обговорюючи легенди, ми зосередили увагу на формуванні суб'єктного ставлення до рослин. А домашнім завданням для учнів було спостерігати які квіти та рослини ростуть на шляху від школи додому.

Під час екскурсійного заняття з теми *«Екскурсія у сад (парк, сквер, ліс)»* ми ознайомили першокласників з природою рідного краю. Розповіли школярам про давнього Рода, який за народними віруваннями є творцем (родителем) Всесвіту і життя на Землі, і запропонувати учням подумати, чому все, що ми бачимо навкруг – ліс, озеро і луг, траву, квіти, дерева і кущі, птахів, звірів і комах українці називають природою? Бо вони за народними уявленнями створені Родом і знаходяться під його охороною, тобто при Родові. А все, що знаходиться при Родові і називається природою. Далі учні ознайомлювались з легендами про істот, які, згідно давніх вірувань наших предків, слідкують за порядком у ввірених їм місцях. З деякими учні уже були знайомі на попередніх уроках, так ліси і лісових мешканців охороняють мавки, лісовики і лісавки, гаї – гайовики, гірські хащі і полонини – Чугайстер. Поля охороняють – польовики й межовики, женцям у полі допомагає Спір (щоб робота краще спорилась), а дотримуватись доцільного чергування праці і відпочинку під час жнив (відпочивати у спекотний полудень) змушує Полуденниця. Луги охороняють – луговики, водойми – русалки, водяники, болотяники, бродниці та багато інших чарівних створінь. Вони слідкують за порядком на природі (у царстві Рода), хороших і добрих людей охороняють і допомагають їм, а бешкетників можуть і покарати: збити з дороги, завести у хащі, пожалити кропивою, поколоти реп'яхами, «пригостити» отруйними ягодами чи грибами.

Ступивши на лугову (лісову, польову) стежку, педагог наголошував на її екологічності, на правилах поведінки у природі. Учні, в свою чергу, обіцяли не чинити шкоду нікому з мешканців царства Рода і допомагати природі. Вчитель показував на рослини, які траплялися на шляху та пригадував

ставлення українців до рослин, і головні причини зникнення рослин. Учні домовились не зривати рослини, а лише фотографувати.

Враження від екскурсії обговорювались через декілька днів, враховуючи явище ремінісценції, що є віковою особливістю учнів початкових класів. Під час обговорення, зверталась увага на те, що чим далі учні заходили до лісу – тим ставало темніше. Це порівняли з висадженням дерев під вікнами будинків, з'ясувавши наслідки таких дій – прямої залежності кількості сонячного світла в лісі та оселі від розміру дерева.

Опрацювання теми з природознавства *«Лікарські рослини»* ми поєднали з уроком розвитку зв'язного мовлення та трудового навчання. Спочатку на уроці розвитку зв'язного мовлення ми прочитали з учнями легенду «Євшан зілля» [метод., С. 33-35] та обговорили її. Наступного дня на уроці природознавства, була проведена бесіда про рослини, що допомагають людям і тваринам та лікують їх. Проаналізували та виявили на фото, що були зроблені під час екскурсії «У царстві Рода на природі» лікарські рослини. Розповіли учням, проте що українці, зриваючи рослини лише з певною метою, завжди дякували: «Під перший корінець, як вирвеш, треба копійку положити, а як нема копійки то хліба солі. Заплатить тра землі» [Кравченко В.Г. Звичаї в селі.., с. 76]. У підсумку учні вивчили примовки, які посилюють відповідальність за нанесену шкоду рослинному світу: «Не гнівись, Земелько, що ми тебе оголили, ми на тебе хлібчика положили» або

«Цілющому зіллю, кладу хлібець з сіллю,
Низько голову схиляю, на колінця припадаю,
Прошу твою силу, щоб (вказується ім'я) зцілила.
Ти лиши своє коріння, подаруй мні своє вміння,
Зціли від недуги, буду тобі другом».

Закріплення теми «Лікарські рослини» ми провели на уроці трудового навчання *«Робота з природнім матеріалом: «Маковійка – квітковий оберіг класу»»*, провели ігри «Польова аптека старого характерника» (у якій учні відчували себе знахарями, впізнавали лікарські рослини та недуги, які вони

лікують) та «Міфи та легенди бабусі Настусі» (де першокласники пригадували рослини, які українці вважали чудодійними та повір'я й легенди, що з ними пов'язані). Потім учні зібрали один букет-оберіг класу, варто відзначити, що букет оберіг ми, щоб не завдати природі шкоди,. складали восени з поодиноких рослин. Закріплюючи вивчений матеріал, учні склали пам'ятку «лікарські рослини» та поміркували, що може трапитись, коли люди просто так знищуватимуть рослини.

Під час вивчення теми *«Охорона рослин. Червона книга. Червонокнижні рослини рідного краю»* учні допомагали мешканцям Чарівної галявини відшукати свої улюблені трави та квіти, кількість яких стрімко почала зменшуватись і одного разу друзі мало не втратили їх. Учні ознайомлювалися з рослинами, що зникають – білими водяними лілеями, якими, за легендою, опікувались Русалки, тому, якщо людина заподіяла якусь шкоду водоймам чи лілеям, вони могли помститися.

Уявні персонажі – Чугайстер, Лель, Ласунчик розповідали про свої улюблені червонокнижні рослини та пов'язані з ними народні легенди і повір'я. Наприклад – підсніжник (у легенді йдеться, що він сирота, якого виганяє на холод його зла мачуха). Учні з'ясували, що причиною зникнення рослин є поведінка людей. В ході евристичної бесіди учні визначили причини зникнення рослин та дізнались про Червону книгу. Допомогли врятувати від знищення улюблені рослини героїв та склали пам'ятку про червонокнижні рослини та правила поведінки з рослинами. Вирішили всім класом, що тепер, замість того, щоб зривати квіти, вони будуть їх фотографувати та робити сезонні фотовиставки.

Тему з природознавства *«Дослідницький практикум. Як зберегти ялинку перед новорічними святами?»* ми об'єднали з уроком трудового навчання *«Робота з природніми матеріала*ми». На уроці природознавства в ході бесіди про новорічні символи України, учні з'ясували значення ялинки для природи. В ході бесіди учні проаналізували доцільність заміни живої ялинки на штучну, що виготовлена з різних видів пластмаси, розповіли учням скільки часу має

пройти, щоб вона зникла. Відповідно до дидактичного принципу доступності, абстрактний період у понад 100 років, визначили як: коли ви будете старенькими дідусями й бабусями, а ваші внуки закінчуватимуть школу, штучна ялинка, що зараз є у вас вдома, ще зберігатиметься десь на звалищі. Як ви думаєте, скільки до того часу там буде таких ялинок?

Далі учням розповідалось, що ялинка стала символом новорічних свят зовсім не давно, менше 100 років тому (постанова ЦК ВКП (б) від 1935р.), а до цього її заміняв Дідух. Учні ознайомлювались зі значенням дідуха та традиціями, що з ним пов'язані [Шевчук Ми ялинки….]. Дідуха виготовляли ще влітку, під час обжинок – свята на честь завершення жнив, тому деревце з останніх колосків ще називають «обжинковою квіткою». За народними віруваннями духи поля і духи наших пращурів на зиму ховалися в останніх колосках. Це були колоски обжинкової квітки, останнього снопа та спасової (велесової) бороди. Велесову бороду (жменю нескошеної пшениці чи жита) залишали в полі, щоб і там духам було де заховатися, а обжинкову квітку і останній сніп приносили додому, до Святого вечора вони зберігалися в клуні, а на Святвечір ставали дідухами.

На Святвечір дідуха господар урочисто вносив до хати, ставив на покуті – найпочеснішому місці за святковим столом і стояв він там аж до Василя (Нового року за старим стилем). Господиня між колосками ховала гостинці – цукерки, горішки і гроші, то були дарунки для духів роду і малих посівальників, які прийдуть вранці на Василя молотити дідуха. Перший хлопчик, який зайде на Новий рік до оселі мав право обмолотити дідуха макогоном і забрати собі гостинці. Після обмолоту хлопчики збирали зерно дідуха в рукавичку і здійснювали ним новорічне посівання з побажаннями «Сійся, родися жито пшениця, всяка пашниця! На щастя на здоров'я, на Новий рік, щоб ще краще вродило, як торік!…».

Зерно і солома з дідуха вважаються чудодійними. Зерна зберігають до весняної сівби і висівають разом з іншим насінням на ниву, щоб був гарний урожай. Солому від дідуха спалюють вранці на Новий рік у садку. Люди

вірять що дим від дідуха дуже корисний, він забезпечує гарний врожай садовини на наступний рік, оберігає дерева від морозу, захищає від шкідників. За народними віруваннями цей дим захищає не лише дерева, але й членів родини, тому всі від малого до великого стрибали через вогнище, щоб бути здоровими і не хворіти у наступному році [Творун Пр.Ет., с.42]. Спалюючи дідуха, українці проводжають духів поля знову на ниву, адже у давнину наші предки відзначали Новий рік весною. У підсумках заняття ми порівняли значення ялинки (символізує зв'язок з потойбічним світом) та дідуха (символізує достаток і багатство в наступаючому році, дуже схожий до дерева життя), переваги та наслідки для природи, якщо їх ставити вдома.

На уроці трудового навчання учні виготовляли Дідуха з колосків злакових культур, знайомлячись з кожною культурою окремо. Варто відзначити, що дідух так сподобався учням, що вони відмовлялись його обмолочувати та спалювати. Наступного року, без жодного нагадування, влітку учні разом з батьками самостійно заготували колосся для дідуха на наступний рік, таким чином замінивши класну ялинку. Виготовлення дідуха настільки сподобалось учням та педагогам, що на методичному об'єднанні вчителів початкових класів м. Вінниці проводився майстер-клас з його виготовлення і цю традицію перейняли школи Вінниці, що не брали участь в експерименті.

Опрацювання навчальної теми *«Правила поведінки у природі»* було проведено напередодні екскурсії до лісу, для попередження екологічно руйнівної поведінки учнів. Учні відправлялись в уявну подорож чарівним лісом, де вже знайомі їм персонажі розкривали найпотаємніші «таємниці». Під час кожного такого елементу, широко застосовувались звуки природи (спів птахів, голоси тварин, шелест дерев, дзюрчання струмка, тріск костра та ін.). В ході подорожі учні також чули «розповіді» рослин і тварин, що потерпають від руйнівних дій людини, наприклад, шепіт берізки, що стікає соком, бо люди наточивши його забули затулити отвір, лося, що не міг знайти лікувальних грибів, бо їх розтоптали люди, крик про допомогу деревця до якого підбирався

вогонь, воно переживало не за себе, а за совенят, що жили в його дуплі. Зазначимо, що саме демонстрація учням прикладів, коли герої переживають за інших, допомагають їх рятувати, приходять їм на допомогу, є одним з важливих чинників формування екологічно доцільної поведінки учнів перших і других класів. Урок виявився досить емоційним, учні вказали, що не здогадувались про наслідки своїх необдуманих дій для природи та колективно написали правила поводження в лісі й пообіцяли їх виконувати.

У темі *«Які рослини є символами України?»* учні знайомились з рослинами – символами українського народу: калиною, вербою, соняшником, мальвою, житом й пшеницею тощо. Пригадавши, про які рослини говорилось на попередніх заняттях, учні ознайомились із значенням кожної рослини в українській культурі та його відбитком в декоративно-ужитковому мистецтві, фольклорі й обрядових діях. Так, розкриваючи значення калини, розповідали легенду про її походження, лікувальні властивості, прослухали пісні, охарактеризували значення в культурі: кущ калини садили біля хати дівчини, ним прикрашали коровай, садили на могилі вбитого в бою козака тощо. Ознайомлюючись з соняхом, мальвами, крім вірувань та фольклору, учні розглядали полотна з мальвами Катерини Білокур, картини з соняшниками – «Соняшник і горох» «Соняшник із бджолами», «Соняшник життя» Марії Приймаченко, а також пейзажі з українською традиційною хатою, де неодмінним декором є соняхи Юрія Журки та картину Віктора Семенюка «Хата в соняхах», після чого відбулось обговорення, що спрямоване на емоційну сферу учня.

Символіку жита й пшениці опрацьовували, починаючи з асоціацій синього неба та пшеничного поля, що символізують прапор, далі аналізувалися українські народні прислів’я і приказки про хліб, визначили до яких свят використовують жито й пшеницю. В ході бесіди не пригадали жодного свята, де не використовувалися б ці рослини, якщо не у вигляді колосків (Дідух, обряд посівання, обжинки, маковійка тощо), то у вигляді хліба, короваю, колача, паски і т.д. їх використовують на всі календарні та

родинні свята. У підсумках заняття учні усвідомлювали повагу наших пращурів до цих рослин.

З метою формування в учнів практичних навичок та досвіду догляду за рослинами ми провели виховну годину *«Вроди, Боже, щоб було що людям дать і продать» (або «Посади мене»).* В ході виховної години учні знайомились з правилами висаджування рослини, в залежності від її призначення (кімнатна рослина, городня, польова, декоративна, культурна рослина, тощо) визначали, що спільного, а що відмінного при посадці і догляді за ними. Складали правила догляду за рослиною та щоденник догляду, аналізували прислів'я. Перед виконанням практичної роботи учні спостерігали ще один дослід, в одноразових стаканах зробили однакову кількість дірок, але різного діаметру та налили в них воду, таким чином учні побачили наскільки від діаметру отвору залежить втрата води. Далі учні виконували практичну частину заняття – висаджування рослини з насіння (кріп, петрушка тощо), з цибулини (цибуля). І виконували приказки та обрядові дії підчас посадки, наприклад замість фізкультхвилинки використали народні примовляння з рухами: «Рости, моя капусто, із кореня корениста, а із листку головиста, – присідаючи до землі, – не рости високо, а рости широко» тощо [роди, боже….]. У підсумку заняття, для закріплення поведінкового ефекту були використані українські етнічні традиції: перед початком сівби селяни знімали шапку, вклонялись землі, розстеляли на ниві скатертину і клали на неї хліб та сіль, а починаючи сівбу примовляли: «Вроди, Боже, на всякого долю, і на сліпого, і на кривого, і на бачущого, і на ледащого, і на крадячого і не залиш мене без хліба з моєю худобою» або «Роди, Боже, щоб було людям дать і продать» по закінченні сівби сівач забирав хлібину додому і віддавав її домашнім тваринам, щоб гарно росли [роди, боже….]. Потім домовились, що учні почергово будуть доглядати за рослинами, записуючи догляд та свої спостереження за ростом у щоденник росту.

На уроці з розвитку зв'язного мовлення вивчалися народні традиції та обрядові дії під час висадження рослин, а також примовляння та приказки,

використавши їх під час висаджування рослин. Наведемо деякі приклади, вірувань, фольклору та обрядів, що ми вивчали з учнями: цибулю народні традиції рекомендують сіяти коли «доки жаб не чути або як тільки заквакає», просо сіяли коли хрущі літають, такі рекомендації стали стимулом для ведення фенологічних спостережень, учні намагались дізнатися чи квакають уже жаби, чи з'явились хрущі тощо. Ячмінь сіяли, ще в мокру землю «Топчи мене в болото, то буду як золото», «сій мене в грязь, будеш як, то будеш як князь», після Миколи (22 травня) сіяли лише гречку– «до Миколи не сій гречки, не стрижи овечки», «Якщо не посіяв проса до Миколи, то не сій ніколи». Вивчили примовляння до рослин перед посадкою: «Вроди, Боже, бурячки, як у мене литочки», «Роди моя морква така, як той кіл, або моя литка», «Щоб кукурудза була така, як моя рука» тощо. Проаналізували народні прикмети, спостереження за погодою на свято Юрія (6 травня Георгія Побідоносця): «Коли ж дощ на Юра – буде хліб і в дурня», «…якщо на Юра сховається в житі куря або ворона – буде урожай, а якщо горобець – то буде лихоліття» [роди, боже….]. Учням дуже сподобалось заняття, вони вказували, що обов'язково розкажуть вивчені примовки та обрядові дії батькам і бабусям, й спробують їх застосувати на присадибній ділянці.

Урок природознавства з теми *«Коли ліс дякує, а коли ображається?»* був побудований у вигляді квесту, де учні виконували завдання мешканців Чарівного лісу, щоб відкрити його таємницю і знайти скарб Лада. Вони аналізували малюнки, на яких були зображення екологічно доцільних та екологічно руйнівних дій людини, проектуючи їх наслідки для довкілля, аналізували ситуації та вчинки, складали пам'ятки «як себе поводити в лісі».

Крім описаних уроків природознавства, трудового навчання, розвитку зв'язного мовлення, з метою формування екологічно доцільної поведінки у ставленні до рослин використовувався і зміст задач з математики. Тобто, умова задачі характеризувала екологічно доцільні або руйнівні дії, а запитання пропонувало визначити наслідки. В даному модулі зміст задач був про знищення росли, їх догляд, висаджування тощо. Варто відзначити, що зміст

задач завжди відповідав дидактичному принципу науковості, концентру та темі уроку. Наведемо декілька прикладів задач в загальному вигляді, де а і в, величини, що змінюються:

Задача 1. На свято 8 березня Петрик з Надійкою зібрали мамі два букети квітів. Петрик зібрав а підсніжників, а Надійка – в крокусів. Скільки червонокнижних рослин знищили діти? Чи зрадіє мама такому подарунку?

Задача 2. Молодята Богдан та Світлана попросили гостей не дарувати їм живих квітів, а замінити їх дитячими іграшками (кормом для тварин), які вони подарують дитячому будинку (притулку для тварин). Після весілля було зібрано а м'яких іграшок та в конструкторів і пазлів (кілограмів корму). Скільки дітей отримають подарунок? (Скільки днів тварини будуть ласувати подарунком молодят, якщо за день вони з'їдають в кг корму?) Скільки букетів квітів зберегли Богдан і Світлана?

Задача 3. Марко і Данило щотижня влаштовували мамі свято. Марко приносив букет з а волошок та в ромашок, а Данило, щосуботи пилисосив квартиру та мив посуд. Скільки квітів отримує мама Марка? Як ви гадаєте чия мама щасливіша?

Задача 4. Тарасик з татом вирішили берегти новорічні ялинки. Тому вони щороку купували ялинку у відрі та висаджували її після свят. Скільки ялинок буде рости, коли Тарасику буде 18 років, якщо традицію родина започаткувала, коли йому було 6?

Модуль 2. Формування екологічної поведінки учнів 1-2 класів
по відношенню до тваринного світу.

Основними завданнями в даному модулі було визначено:

– Використання надбань української етнічної культури, що стосуються екологічних та етичних традицій взаємодії людей і тварин, під час навчальних занять з метою підвищення рівня екологічних знань та інтересу до навчання;

– Формування непрагматичного суб’єкт-суб’єктного ставлення до фауни, шляхом емоційного підкріплення змісту освіти для емоційної

необхідності відчувати відповідальність за представників фауни, бажання їх берегти, піклуватися, доглядати.

– Формування в учнів патернів, практичних навичок та досвіду екологічної поведінки при взаємодії (безпосередній та опосередкованій) з тваринами, вміння доглядати та піклуватися про них, підпорядковувати власні дії та вчинки при взаємодії з представниками фауни екологічним нормам.

Екологічна етика та етнопедагогіка мають в своєму арсеналі велику кількість надбань для формування суб'єкт-суб'єктного ставлення до представників фауни, вона власне й розглядає людину як рівну тваринам, а не як «царя природи». Таким чином, образність та поетичність українського фольклору розвиває духовні якості, вчить бачити красу навколо себе і особливо красу природи тваринного світу, що нас оточує. Наприклад тварини в українському фольклорі – лисичка-сестричка, вовк-панібрат, зайчик-братчик. Варто відзначити, що українська культура вчить приязно ставитись до всіх представників тваринного світу, вона не виділяє «огидних» чи «поганих», змії у фольклорі часто виступають мудрими (вужик – є образом Велеса), павучки – допомагали світ снувати тощо. В якості фізкультхвилинок та пауз ми використовували народні ігри, основними персонажами у них також виступають птахи та звірі: «козлик», «квочка», «зайчик», «горобчик», «перепілочка», «огірочки», «мак» та інші. Представимо проведену роботу.

Під час опрацювання теми з природознавства «*Свійські тварини рідного краю»* розповідалось, що український народ дуже шанобливо ставився до свійських тварин. Селяни спочатку давали їсти худобі, а потім вже самі сідали за стіл: «Бо як хочеш бути чистим перед Богом, то мусиш спершу за меншого від себе подумати…Не даш скотині води – від слабости горітимеш…» [Маковій, с. 20]. В українській традиційній сільській сім'ї обов'язково мали свійських тварин. Відсутність тварин у хазяйстві вказувала на цілковиту безгосподарність хазяїв, про них казали: «То такий двір, що й собака не тримається».

При вивченні даної теми учням розкривалось ставлення народу до свійських тварин. Корову в народі шанували, бо вона власним молоком вигодовує людських дітей, її часто називали «годувальницею», для неї на Різдво спеціально випікали колач «рожество», на Великдень обов'язково пригощали шматочком свяченої паски. Навіть за однією із версій походження назви Україна із санскриту означає «країна бика-тура-корови» [Наливайко С.І. індоарійські….., с. 21]. Коза була символом родючості, на Маланки водили козу з піснями. Півня вважали охоронцем від темних сил, він своїм співом відганяє нечисту силу, а також «будить сонце», його часто вишивали на рушниках, малювали на печах, овечку називали «ярочкою». Кіт є другом Домовика, тому його і впускають першим у нову оселю, він допомагає налагодити стосунки. Пригадали з учнями дитячі вірші та пісеньки про кота, визначили його риси в народних традиціях (він часто допомагає бавити дітей, не лише муркоче дитині пісеньку, полює на мишу, до нього звертаються з проханням виконати хатню роботу: «А ти, коте сірий, вимети нам сіни, а ти, коте рудю, витопи нам грубу, а ти, волохатий, прибери нам в хаті», а ще ми йому завдячуємо хлібом).

У підсумку уроку учням розповідалось, що в українців не було безпритульних тварин, вони були лише дикі та свійські. Далі ми провели бесіду, де зараз беруться безпритульні тварини, спробували визначити чому в наших предків не було безпритульних тварин, бо в українців рівень доброти людини визначався по її ставленню до тварин.

При вивченні теми з природознавства «*За що нам вдячні домашні улюбленці?»* ми ознайомили учнів з віруваннями українців про те, що люди завдячують котові й собаці хлібом – «Чому ми котячий і собачий хліб їмо?». Народна педагогіка вчить завжди пам'ятати, кому ми завдячуємо хлібом і куштуючи смачну паляницю, ділитися нею з котами та собаками, бо не вони наш, а ми їх хліб їмо. Проводячи роботу над легендою, ми проаналізували, кого називають «домашніми улюбленцями», за які вчинки Бог розгнівався на людей, з'ясували як потрібно ставитись до хліба, їжі, що робити з її

залишками, як ставитись до хатніх улюбленців. В ході роботи визначили правила догляду за тваринами та рослинами та обговорили, за що учні можуть сказати «дякую» своїм улюбленцям, а за що улюбленці учням. А також визначили, що найкраще недоїдками або зіпсованими продуктами нагодувати тварин біля будинку. Варто відзначити вплив даної легенди на учнів, коли вчителі старших класів, після зауважень молодших школярів, розповідали її своїм учням в шкільній їдальні, щоб запобігти зневажливому ставленні до хліба.

Під час опрацювання тем з природознавства «*Будьмо знайомі! (Походження назв тварин)* та «*Тварини рідного краю. Охорона тварин».* Ми ознайомлювали учнів з місцевим фольклором про походження диких тварин і птахів, віруваннями, приказками та замовляннями до них. Наведемо частину з них, за народними віруваннями цвіркун був дзвінкоголосим хлопчиком, і коли татари гнали його українськими степами до невільницького ринку, своїм співом зачарував ворогів і допоміг полоненим втекти [Гармаш-Литвин, с. 42]. За одними повір'ям лелека раніше був допитливим чоловіком, який зазирнув у мішок і випустив ненароком всіх гадів, яких повинен був кинути в ущелину. За іншими лелека літає на той світ до богів і приніс людям вогонь, а також приносить з небес душі немовлят, даруючи родинам нове життя. Ластівка була колись ласкавою милою дівчиною, що покинула рідний край через любов до чужинця, а тепер з великої туги за Батьківщиною прилітає ластівкою до рідної оселі, і в'є гніздечко над вікном, або поряд у хліві де жили її родичі чи друзі [Гармаш-Литвин, с.123-124] та інші.

Розповідаючи легенди та повір'я ми наголосили, що люди пам'ятають про спільне походження тварин та їх допомогу людям, тому завжди ставляться до них шанобливо, й оберігають їх. Далі підчас закріплення вивченого матеріалу ми проаналізували значення тварин для планети і для людини окремо. Визначили, хто найбільше шкодить тваринам, та де їм живеться краще в природі, зоопарку чи цирку. У підсумку уроку пригадали, що українці завжди ставились до тварин з повагою, їх не можна кривдити та мучити. Того

хто знущався з тварин, всі осуджували: «з губителя природи може вирости черства й жорстока людина, а то й мерзотник. Не можна спокійно спостерігати, як хлопчина тягнеться зруйнувати пташине гніздо чи вкрасти звідти яйця, а то й викинути немічних малят; як він мучить кішку, навмисно дратує собаку, б'є жаб» [Стельмахович 126]. Учні дійшли висновку, що всі тварини – це не їжа, розваги, одяг тощо, а наші сусіди по планеті.

Опрацьовуючи тему з природознавства *«Чи розуміють тварини одне одного?»* учні знову відправились до Чарівного лісу. У якому двійко дітей вигулюючи собаку, здійснювали ряд природо небезпечних дій: зігнали пташку з гнізда і побавилися її яйцями, хоча потім і поклали їх на місце. Мурашник закидали сміттям, наламали гілок та забрали додому маленьке зайченя, що сиділо під кущем. Далі учні разом з казковими героями та тваринами, що мешкають в Чарівному лісі, повертали зайченя додому, допомагали полагодити мурашник, та намагались врятувати пташенят. В ході уроку, Леля розповідала народні прикмети, про те, що чому неможна брати до рук пташині яйця, що буде якщо розбити гніздо або мурашник та інші. У підсумку уроку учні склали правила поводження з тваринами в лісі.

Учні молодшого шкільного віку дуже полюбляють казки, їх не може бути багато, кожна з них несе в собі важливу мораль. «Кожна казка має певну дидактичну мету: тактовно, ненав’язливо, за допомогою цікавого динамічного сюжету повчає дитину» [Рідне слово, с. 21]. Ці фольклорні надбання можуть емоційно наситити та доповнити будь-який урок, з їх допомогою легко утримувати нестійку дитячу увагу. "Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона – творіння народу" – писав В. Сухомлинський [10, с. 177]. На уроках позакласного читання ми обговорювали українську традицію не чинити нікому зла, аналізуючи зміст прочитаних казок. Обговорення та формування стереотипів у ставленні до тварин, були запропоновані народні казки для читання учнями, у яких тварини просять відпустити їх і обіцяють стати в пригоді – «старе добро не забувається». Українська народна культура на прикладі казок вчить пробачати та не причиняти шкоди навіть тому, хто

тебе образив. Наведемо деякі приклади казок: «Ведмідь та павучок», «Як мишка левові у пригоді стала», «Як легінь шукав підземну царівну», «Царівна-жаба», «Син змія», «Солом'яний бичок», «Заєць та жаба», «Котигорошко» та інші. Слід вказати, що особливістю цих казок є те, що, як правило, героями, що просять відпустити є тварини, яких учні часто називають «поганими», «гидкими», а в казках їх називають у зменшеній формі: павучок, змій, мишка тощо, в підсумку, вони завжди рятують головних героїв з халепи, аналізуючи казку ми завжди звертали увагу на ставлення до цих тварин.

Вивчаючи тему «*Осінні явища в житті тварин»* учні знайомились з міфологічними персонажами Дід Листин і баба Листина, що розповідали про особливості підготовки тварин до зими. Крім того учні вивчали народні осінні прикметами та визначали середовище існування тварин й вірування щодо їх підготовки та зимівлі.

Опрацьовуючи тему «*Птахи восени. Перелітні та осілі птахи».* Ми ознайомили учнів з уявленнями давніх українців про вирій, розповіли народні легенди про «Зозулю – ключницю вирію» та «Де зимують ластівки?». Далі ми з'ясували різницю між перелітними та осілими птахами. З метою усвідомлення учнями наскільки важко птахам здійснити міграцію, ми провели гру «Дорога у вирій», а також запропонували поміркувати, як птахи взимку здобувають їжу. У підсумку заняття учні вказували, що навіть не уявляли наскільки птахам важко дістатись теплих країв та їжу.

Урок з природознавства *«Як готуються до зими бджоли?»* був побудований у вигляді уявної подорожі. Бортник Ласунчик – охоронець диких бджіл та їх поселень – лісових бортей розкривав учням таємниці бджолиного життя. У цій темі ми мали на меті ознайомити учнів не лише з бджолами, а й з іншими комахами – тваринами, яких ми не помічаємо. Учні ознайомлювались з народними прикметами та повір'ями, дізналися, що згідно народних вірувань: бджоли – то божі мухи, що приносять людям до свят мед, а богам віск; в метеликів втілюються душі предків, коли хочуть навідатись на землю, а жучок «сонечко» і справді живе на небі, може спілкуватися з Богом і

передбачати погоду тощо. Опрацьовуючи навчальний матеріал, учні допомагали комахам, яким заподіяли лиха школярі, опираючись на «принцип контрастів», комахи розповідали про наслідки, здавалося б необдуманих дій для них. Урок доповнювався дитячим фольклором, примовками до мурашок, «сонечка», хрущів:

Мурашка, мурашка,
Садова кашка,
Дай мені кваску,
А я тобі медку.

Сонечко, сонечко, запитай у Бога,
яка завтра погода,
якщо дощик то сиди,
якщо сонечко лети.

У підсумку Бортник Ласунчик розповів учням, що українці завжди знали, що не можна кривдити слабших від себе, навіть комах – їм необхідно допомагати, захищати, співчувати: Хрущів відпускали зі словами: «Брунь, брунь, від порога, щаслива тобі дорога! Брунь!».

Під час вивчення теми *«Тварини взимку. Птахи і звірі взимку»,* учні ознайомлювались з «патріотичною» синичкою, що не залишила Батьківщину, слухали розповіді тварин, що замерзають від холоду. Знайомились з українськими звичаями залишати невелику частину урожаю на деревах та полях для тварин, склали меню для пташиної їдальні та тварин у дворі. У підсумку уроку вийшли на шкільне подвір'я вивішувати годівнички, що зробили вдома.

Під час опрацювання теми з природознавства «*Повернення перелітних птахів»* використано міжпредметні зв'язки, поєднали зі святом зустрічі птахів. Коротко охарактеризуємо проведену підготовчу роботу до свята, що тривала тиждень. На уроці з природознавства учні ознайомлювалися з видами птахів та їх зовнішнім виглядом і співом, щоб мати змогу їх впізнати в природі. На уроці музичного мистецтва учні вивчили українські народні веснянки та хороводи. На уроці позакласного читання учні розучили віршики та загадки, пригадали легенди про птахів та вивчили заклички [методичка зустріч весни]. Безпосередньо в день свята на уроці трудового навчання учні самостійно

виліпили з тіста і спекли в їдальні пташечок-жайворонків. Після того, як спеклися жайворонки, учні вийшли на природу.

Перед виходом з класу учням отримали завдання спостерігати за навколишнім середовищем, сезонними змінами в житті рослин та тварин, прислухатися до «мови природи». Залежно від місця розташування експериментальних шкіл, свято проводили біля річки чи у парку. Там проводилась бесіду про птахів, учні спробували почути та впізнати пташку; спостерігали за змінами в природі, закликали весну, співали веснянок, водили хороводи, грали в народні ігри, а закінчилось свято колективною трапезою з жайворонків та залишанням гостинців лісовим мешканцям.

Під час роботи над темою з природознавства «*Влаштування гнізд, насиджування та виведення пташенят»* учні пригадували народні табу «чому не можна заглядати до пташиних гнізд», «чому зозуля не висиджує пташенят», підкріплюючи їх науковим поясненням, аналізували традиційні повір'я про лелек та ластівок, ставлення до їх гнізд на подвір'ї, та складали правила поводження у природі навесні.

З метою зміни стереотипів щодо огидливого ставлення до деяких видів тварин (павукоподібних, земноводних, плазунів тощо), застосовувались різні форми роботи. Так після виготовлення новорічного дідуха із залишків соломи на наступному уроці трудового навчання ми виготовили екологічну прикрасу класної кімнати – солом'яний павучок. В ході вступної бесіди, ми розповіли учням, що в народі вірили, що «павучки допомагали Богу світ снувати (створювати)» тому їх ніколи не вбивали і не боялися, а лише змітали віником павутиння, а самих павуків виносили на двір. Пригадали казку «ведмідь і павучок», у якій маленький павучок врятував великого ведмедя.

Під час актуалізації опорних знань ми порівняли українські традиції прикрашення оселі до новорічних свят зі сучасними, їх наслідки на довкілля. Учні під керівництвом вчителя виготовили колективну роботу, де кожен виготовляв окремий елемент павучка, що при поєднанні усіх утворював єдину конструкцію. Прикраса дуже сподобалась учням, її повісили в центрі класної

кімнати і кожен учень, за давньою українською традицією мав змогу загадати бажання. У підсумку заняття ми розповіли повір'я як загадати бажання на павучка та порівняли прикрашання кімнати неекологічним дощиком і традиційним екологічним солом'яним павуком.

Для зміни ставлення до плазунів, ми пригадали народну казку «Син змія», де охарактеризували Змія, розповіли учням, що український народ дуже шанував вужів, він уособлював могутнього бога Велеса, а на уроці трудового навчання ми виліплювали з тіста, а згодом випікали – калач символ Велеса, у вигляді вужика (детальніше про роботу з тістом на С. 176).

Модуль 3. Формування екологічної поведінки щодо неживої природи в учнів 1-2 класів засобами української етнічної культури.

Основними завданнями по роботі в даному модулі було визначено:

– Спрощення та доступність навчального матеріалу для учнів 1 – 2 класів, з метою підвищення їх рівня знань про неживу природу: водойми, ґрунти, скелі, повітря, небесні світила тощо; розширення знань про українські традиції збереження та відновлення неживої природи, екологічних вірувань та табу, норм та правил екологічної поведінки у взаємодії з об'єктами неживої природи; знань про взаємозв'язки у неживій природі, пряму й обернену залежність людини від неживої природи.

– Формування ціннісного суб'єкт-суб'єктного ставлення до об'єктів неживої природи: поваги, почуття відповідальності, обов'язку, небайдужості, переживання за їх стан, бажання зберігати; емоційної необхідності та вміння милуватися красою неживої природи, отримувати задоволення від взаємодії та допомоги об'єктам неживої природи.

– Формування в учнів патернів, практичних навичок та досвіду екологічної поведінки з об'єктами неживої природи, вміння свідомо підпорядковувати власні дії та вчинки екологічним нормам, аргументувати дорослим та однолітками необхідність дотримуватись цих норм та намагатись

залучати їх проявляти активність у діях та заходах по збереженню та відтворенню об’єктів неживої природи.

З метою реалізації цих завдань на уроках ми ознайомили учнів з українськими народними звичаями та нормами поведінки в стосунках з природними стихіями, дотримуватись які вимагає народна культура. З цією метою були використані різні методи та прийоми навчання та нестандартні типи уроків. Охарактеризуємо проведену роботу.

Опрацьовуючи тему з природознавства: *«Водойми рідного краю. Охорона водойм».* Ми ознайомили з українськими народними легендами про святість води та охоронців водойм – Дану, Дунай, русалок, бродниць, водяників, розповідали про їх місію в природі та середовище існування, а також знайомили з віруваннями у невідворотність покарань за засмічення водойм та нанесення шкоди водному середовищу: «Допоможеш воді – зарадиш біді». Воду українці вважають святою, очисною, цілющою, яка забезпечує здоров’я, лікує від недуг і пристріту. Нею кроплять на щастя і удачу, переливають дорогу молодятам на довге і щасливе подружнє життя. «Будь здоровий, як вода і багатий, як земля», або «Дай, Боже, з роси і води», – традиційні українські побажання. В якості інтеграції на уроці з розвитку зв’язного мовлення пригадували українські народні казки, у яких вода рятувала головних героїв.

Під час вивчення теми: *«Вода у природі та в житті людини»* учні вивчали, де вода знаходиться в природі і як вона потрапляє в дім, визначали зв’язок чистоти води в природі та її якістю у помешканні, визначали, куди вона потрапляє після використання та у якому стані. У закріпленні одержаних знань ми розповіли та обговорили з учнями народні традиції у ставленні та пошані до води, наприклад: «Водиця – цариця», «Вода – Господні очі. А хто би си зважив Господу кинути щось до очей» тощо. «Перед тим як іти на війну парубок розчищав 12 джерел, щоб куля не взяла». Під час підсумкової бесіди учні спробували визначити, що трапилося б якби пересохли всі водойми.

Потім учні, працюючи у групах, складали правила «Як берегти воду» та презентували їх перед класом.

При роботі над *Міні-проектом. «Як облаштувати джерело?»* ми ознайомлювали учнів з народними традиціями догляду за джерелами та польовими криницями. В ході роботи розповідали, як на зеленому (русальному) тижні люди доглядали джерела, пригадали що українці їх ще називають «божими очима». Проаналізували повір'я, що воду не можна плювати і забруднювати, у того хто порушить цю заборону болітиме голова [Чубинський Мудрість в, кн.1, с. 46]. «Ненька учила: кинеш щось у воду – рани матимеш на тілі, плюнеш – язик буде си ранити, прищитимешся коло рота, впустиш до води бруд – вмреш від нагальної смерти. Де видиш бруд у воді і не прочистиш – Господь не стане тобі на поміч… [Маковій Г., с.70] тощо. Складали пам'ятку, як облаштувати джерело. На уроці музики прослухали пісню «Розпрягайте, хлопці, коней» в народному варіанті, у якому рядок «Що я вчора ізвечора із другою говорив» замінений на «Що я вчора ізвечора йти до Січі зголосивсь». В ході бесіди з'ясували «Чому козак перед відходом до Січі і на війну копав криниченьку?».

Опрацьовуючи тему «*Життя прісних водойм*» учні помандрували в гості до Болотяника, який на контрастах «знайомив» їх з навчальним матеріалом. Розповідаючи про своє найкраще болото, Болотяник порівнював звички людей зі звичками своїх товаришів. Він намагався зрозуміти людей, що завжди кудись поспішають, нервують, обдурюють один одного і намагаються назбирати якнайбільше незрозумілих папірців з дивними малюнками, називаючи їх грошима. Потім аналізував щастя на болоті: відчувати його пахощі і м'якість, слухати як зітхає болото, щовечора дивитись як золоте сонечко йде спати, а щоранку бачити його пробудження, спостерігати як у маленького хвостатого пуголовка з'являються лапки і він перетворюється на поважну й мудру жабу. Далі Болотяник розповідав наслідки людського впливу для його володінь, що трапиться з усіма його мешканцями коли люди

висушать болото, аналізував що трапиться з рослинами. У підсумку заняття діти допомагають Болотянику зберегти своє болото – найкраще місце на землі.

Напередодні Великодня проводилась виховна година «*Пишем писанки яскраві, щоб земля цвіла на славу*» [Шевчук поч.шк.], під час якої учнів знайомили з традиційною восковою технікою написання писанок, їх символікою і магічною дією. Зверталась також увага на значення кольору: синій – символізує воду та здоров'я, зелений ріст – рослин та молодість, чорний та коричневий – землю-годувальницю та інші. Охарактеризовуючи значення самих символів, ми пропонували учням писати безконечник на пошану воді, солярні знаки (тригвери, завитки, хрести, ружі, павучки, грабельки та ін.) – на пошану сонцю, на пошану небу – ворота, крила, щоб мати гарний врожай – сорок клинців та богиню з піднятими вгору руками. Під час показу техніки виконання кожного знаку, проводили і виховну роботу, спрямовану на економію ресурсів та повагу до праці інших.

Вивчаючи тему: «*Значення ґрунту для живої природи і господарської діяльності людини».* Ми розповіли учням, що український народ дуже поважав землю, її селяни називають матір'ю (Матінка Сира Земля), святою, годувальницею. Повага до землі така велика, що, коли хтось побачить, що дитина б'є батіжком або прутиком по землі, обов'язково припинить такі дії, зауваживши: «гріх бити землю, вона наша мама». Аналізували прислів'я «Грудка рідної землі дорожча від пуда золота», «Як будеш землі триматися, то будеш від неї сили набиратися», а також народні прокльони «А бодай тебе кидало о суху землю!», «Щоб під ним і над ним земля горіла на косий сажень!». Далі в ході бесіди учні з'ясовували значення ґрунту для живої природи та людини. Після чого ми провели бесіда про пошану до землі, склавши правила, що необхідно робити, щоб берегти землю.

На уроці розвитку зв'язного мовлення пригадали та обговорили казки у яких мова йшла про рідну землю. А також українські народні звичаї, що вчать бути уважними до оточення і ділитися з ближніми. «Наші предки вірили, щоб мати гарний урожай першими яблуками, грушами, ягодами або городиною

необхідно пригостити сусідів або знайомих чи незнайомих перехожих. Здебільшого їх несли стареньким або виносили на вулицю дітям [Творун Пр. ет. С. 139]. Тим що вродила Матінка Земля прийнято було ділитися і з тваринами, птахами, комахами. Останні колоски в полі зав'язували в бороду і залишали для них. Насінням соняшника, за традицією, підгодовували горобців в період від Семена (14 вересня) до Другої Пречистої (21 вересня). Останні фрукти та ягоди також завжди залишали на деревах для птахів і звірів, або на розплід, щоб і на наступний рік вродило:

«Не всі, не всі, хоч ягідку залиш,
Одна пташина так мене просила,
Я тут для всіх а не для тебе лиш
І просто осінь щоб була красива» [Ліна Костенко].

Робота над темою *«Україна – моя Батьківщина»* проходила у вигляді уроку-казки «Як Бог землю ділив?» [поч. Шк.]. В ході опрацювання теми учні знайомились з прикладами поведінки різних дітей, у ставленні один до одного та до природи, аналізували екологічні вчинки Любомира та Надійки, з'ясували чому українська земля найкраща у світі та вивчили її особливості.

З метою привернення уваги учнів до неживої природи, зокрема чистоти повітря, а також необхідність милування природою, прислухання до її «мови», ми використали давній український персонаж – Шум, який дійшов до наших днів у весняних писанках («жучок-шум») та хороводах («А в нашого Шума зеленая шуба…», «А Шум ходить по діброві..») тощо. Він уособлював весняне пробудження природи – появу властивих цій порі року звуків дзюркотіння струмків і річок, що спали взимку під кригою, весняного шуму вітру, який включає в себе шелест молодого листя, спів птахів, гудіння комах тощо. Урок був побудований на інтризі, коли весною Чугайстер не почув Шума. Смог накрив галявину, листочки склеїлися, жучки не могли літати, бо крила злипалися, пташки не могли співати, бо горлечка пересихали та ін. А Шум із Шумихою сиділи і плакали, бо не знали як врятувати друзів – рослин і тварин, очистити повітря і закрити фабрику, що його отруювала. Далі учні допомагали

лісовим мешканцям врятувати Чарівний ліс, опрацьовуючи матеріал про охорону повітря, шкідливість шумів. По закінченню уроку учні вийшли на шкільне подвір'я, послухати чи є Шум у нашому краї та заспівали веснянку «Нумо, нумо, заплітати Шума», щоб повітря і шум були приємними.

Ще однією формою організації навчально-виховної роботи з метою формування екологічно доцільної поведінки є фенологічні спостереження за природою. Українська народна культура має дуже велику кількість народних прикмет. Вони образні, емоційні й служать мотиваційним чинником для учнів, щоб спостерігати за сезонними змінами в природі. Передбачення майбутньої весни були традиційними на свята Стрітення та Явдохи. Ми ознайомили учнів з цими традиціями. На Стрітення в народі вірили, що зима з весною зустрічаються, запропонували учням перевірити народні прикмети: «якщо півень зі стріхи води нап'ється, то на Юрія віл напасеться», «якщо вода капає зі стріх, то бджоли будуть мед носити, мед буде капати у вулики» та інші. В перший день весни, на свято Явдохи, казали «Яка Явдоха, така й весна», «Явдоха хвостом крутить» (якщо йшов сніг). Учні весь день спостерігали за погодою: якщо сонечко вийде за хмар вранці, то й весна буде ранньою, якщо у вечері, то пізньою й затяжною. Також розповіли, що в залежності звідки дме вітер, можна передбачити й майбутнє літо: з півночі – холодне, з півдня – тепле, із сходу – посушливе, а із заходу – вологе.

Осінні спостереження за погодою традиційно проводились на Семена, в перший день осені (за старим стилем 1 вересня, за новим – 14). Учні з радістю спостерігали за сонцем, вітром, чи є болото, чи відлітали гуси тощо: «На Семена ясно – осінь буде погожою і теплою»; «на Семенів день вітер із півдня – буде зима тепла», «якщо гуси відлітають на Семена – чекай ранньої зими», «на Семена багато павутини – осінь буде довга та ясна», «день на Семена був з болотом – осінь буде дощова, ясним – осінь буде з доброю погодою».

Найменший потенціал застосування української народної культури є щодо раціонального використання ресурсів, адже значна частина екологічних

проблем виникли у ХХ столітті, а українська культура сформувалась значно раніше. Охарактеризуємо проведену роботу.

Однією із цінних народних норм є ощадливість і засудження марнотратства. Ми провели ряд виховних годин (приурочивши їх до народних свят) та уроків трудового навчання з виготовлення українських обрядових хлібів. Умовно назвавши їх *«До кожного свята свої хлібенята»*. Вся робота йшла приблизно за одним планом, з відмінностями у вступній частині, розповіді про свято та безпосередній технології виготовлення. Ми на кожному занятті по-різному розповідали учням, що приділяли українці особливу увагу ощадливості стосовно харчових продуктів. Їжу намагалися з'їсти всю, або поділитися нею з тваринами та птахами, адже за народною традицією великий гріх викидати харчі на сміття. Далі запитали учнів, що зараз люди роблять із зіпсованою їжею загалом та в їхніх родинах? Потім розповіли, що в народі найбільше поважали хліб: «Не можна лишати куснів хліба – щоб силу не залишити. Хліб, який брали з собою в поле і не з'їли, приносили додому і віддавали дітям, як «гостинчик від зайчика». Крихти хліба розсипані на столі згортали у жменьку і з'їдали або віддавали птахам. Навіть знайдений на дорозі в пилюці сухар, слід підняти, обтрусити і покласти на підвищенні для пташок» [Творун хліби, с. 8]. Потім учні знайомились з тістом та технологією виготовлення певного обрядового печива.

Ми виготовляли «жайворонків» та «галепи» для зустрічі птахів і весни, в ході цього заняття, виховний акцент здійснювався на ставленні до птахів, їх охороні, посильної допомоги, правил поведінки поблизу місць гніздування тощо, а також милуванню весняною природою, ведення фенологічних спостережень. Випікаючи круторогих баранців «миколайчиків» до свята Миколи Квітчатого, увага акцентувалась на свійських та диких травоїдних тваринах. Для мотивації ведення фенологічних спостережень за природою та формуванні навички милування природою, ми випікали «криж» до Середохрестя та «сончата» на пошану сонечку. З «крижем» виходили на шкільне подвір'я (за можливості в парк), щоб послухати як Великий піст

тріщить – ламається навпіл, послухати звуки природи та поспостерігати за нею. А з сончатами – зустрічати сонечко. Також випікали зайчиків до Миколи Зимового, «вужиків» для Велеса, «різдвяник» для корови напередодні Різдва та інші. Щодо переваг роботи з тістом в початковій школі, варто відзначити його екологічність, натуральність та безпечність в порівнянні з пластиліном, а також продуктивний характер праці – всі вироби були «утилізовані» без шкоди для довкілля, а деякими пригостили тварин та птахів на вулиці.

Ще одним напрямом роботи щодо формування ощадливості та раціональному використанню речей в побуті була організація збору речей та іграшок для дитячих будинків. Як показав констатувальний етап експерименту, більшість дітей не знають міри в кількості іграшок. Часто замовляючи якусь нову іграшку, граються нею один-два дні, а далі не згадують за неї взагалі. Для ознайомлення учнів з проблемою накопичення непотрібних речей вдома та формування непрагматичного типу світогляду, переваги духовних цінностей над матеріальними ми провели виховну годину «Найкращий день».

У всіх класах заняття проходило за тиждень до свята святого Миколая. Спочатку учнів запитали про дива в які вони вірять та які трапляються напередодні Нового року. Далі ми розповіли казку про хлопчика Петрика, який почув як розмовляють його іграшки, плюшеві ведмедики, зайчики, слоники плакали, вони були чимось дуже засмучені:

– Не можу повірити, що я більше не потрібен Петрику, – плакав Ведмедик. – Адже я колись був його улюбленою іграшкою.
– Зі мною теж він більше не грається, – підхопив Зайчик.
– Та що про вас казати, – мовив заплакано Блискавка Маквін, – він навіть мене закинув у ящик і не дістає звідти ось уже стільки часу.
– Так, не потрібні ми Петрику більше, – сказав рожевий слоник і заплакав.

Петрик стало дуже шкода своїх іграшок, але приділяти час їм усім він не міг. Іграшок було занадто багато. Наступного ранку він прибіг до мами з татом і сказав, що цього року не проситиме в Святого Миколая іграшок, а

попросить найкраще свято. Батьки вирішили допомогти хлопчику. Петрик разом з батьками ходив грати сніжки, кататися на санях, гуляли в парку, годували білочок, голубів та синичок, у них же теж свято. Родина разом наряджала ялинку, прикрашала оселю, читала казки, розмовляла... Далі з учнями була проведена бесіда:

- А Ви приділяєте достатньо уваги своїм іграшкам? А у вас їх не забагато?
- Як допомогти Петриковим іграшкам?
- Де знайти для них люблячих господарів? (розповіли про дітей дитбудинку)

Чи погодиться Петрик віддати свої іграшки? (обговорили тему альтруїзму і наштовхнули на думку, що віддавати – дарувати радість комусь це приємно). Дочитали казку як Петрик вирішив допомогти Миколаю і разом з батьками поїхав до дитбудинку, як зустрівся з тими дітками і подарував їм багато іграшок, яким чудовим було спілкування і відчуття радості від того що і ти даруєш людям радість.. Хлопчик вирішив, що наступного року також не проситиме іграшок у Миколая, а попросить, щоб він незабувся заглянути у всі дитячі будинки та виконати найпотаємнішу мрію дітей.

Після прослуховування казки, з учнями проводилась бесіда, що аналізувала вчинок Петрика, далі учні міркували чи можна радіти віддаючи щось і не отримуючи нічого взамін, що казали діти з дитбудинку, де іграшкам буде краще в коробці чи в дитбудинку. У підсумку заняття ми обговорювали які мрії в дітей з дитбудинку (окрім родини), з'ясовували хто б не пошкодував власно іграшку і хотів би себе відчути Миколаєм, які можуть бути відчуття від безкорисливої доброї справи, та визначили кому ще можна допомагати (тваринам, птахам, самотнім літнім людям)яким буде світ, якщо всі будуть допомагати один одному. Вплив проведеної роботи виявився досить вагомим, учні принесли велику кількість іграшок та речей, малювали плакати дітям. Їх було передано до Самгородської школи-інтернату.

З метою закріплення поведінкового ефекту та виховного впливу, ми привезли з дитбудинку аналогічний плакат, фотокартки дітей з іграшками та розповіли учням про те, що діти навіть 14 років не могли поділити їх іграшки! Ми пояснили, що в них маленьких є багато іграшок, а в старших дітей – жодної.

З метою сформування в учнів навичок розподілу сміття на уроці трудового навчання у темі «*Робота з покидьковим матеріалом*» ми обговорили з учнями чому необхідно сортувати сміття, проаналізували наслідки для планети, якщо сміття не переробляти, проаналізували народну мудрість що стосується сміття: «хочеш добре жити, не треба смітити», показали фотографії за принципом контрастів (на яких реальні фото забруднення планети відходами) та визначили, як саме необхідно сортувати сміття та давати речам нове життя. Вході роботи учні колективно виготовили «папероїда» та «пластикоїда» для класу в який будуть сортувати сміття.

Для закріплення навичок економного використання сировини ми провели виховну годину *«Лялька-мотанка – дитяча іграшка і прадавній оберіг»* у якій ознайомили учнів з традиційним призначення ляльки-мотанки: як давньої богині, оберегу та дитячої іграшки. Також пригадали необхідність сортування сміття, розглянули як можна використати одяг з якого виросли (пригадали збір речей для дітей-сиріт) та проаналізували, як можна використати одяг який вийшов з ладу (використовувати як ганчір’я, виготовити еко-торбу, зробити підстилку для тварин тощо). Ще одним з варіантів використання залишків тканини ми запропонували учням виготовити традиційну ляльку-мотанку.

На завершення формувального етапу експерименту провели виховну годину, що базувалась на «теорії розбитих вікон» *«Не будь першим!»*. Це виховна година являла собою підсумкове заняття в якому учні пригадували від чого рятували Чарівний ліс, як можна берегти природу вдома, чому зникають певні види рослин і тварин, повторювали правила екологічної поведінки тощо. Серед нових знань учні прослухали історію про трьох друзів, які вперше робили екологоруйнівні дії у своєму місті, а потім багато людей послідувало

їх прикладу. В ході аналізу учні замислися над ситуацією, коли з твого маленького вчинку може трапитись велике лихо. Узагальнені данні відображені в додатку Г.

3.2. Організація та аналіз результатів експериментально-дослідної роботи

Ефективність розробленої методики застосування української етнічної культури в навчально-виховній роботі початкової школи з метою формування екологічної поведінки молодших школярів перевірялась під час формувального етапу експерименту у 2013 – 2016 р. В основу формувального етапу експерименту покладені теоретичні положення щодо вимог до проведення, аналізу та оформлення результатів експерименту.

Формувальний експеримент складався з чотирьох етапів: пілотний, ключовий та підсумковий. Кожен етап мав власні завдання, які в сукупності дали можливість на практиці перевірити гіпотезу дослідження.

Пробний етап експерименту, являв собою впровадження екологічного гуртка «Буду я природі другом» (Додаток Д) на базі Спеціалізованої загальноосвітньої школи І ступеня з поглибленим вивченням іноземних мов № 25 ВМР. Завданням пілотного етапу експерименту було апробувати розроблену методику, визначити переваги та виховний вплив української народної культури на формування екологічної поведінки учнів початкових класів, врахувати зауваження, недоліки та відкоригувати певні елементи за необхідності. В результаті проведення пілотного етапу експерименту виявилось, що тема використання засобів народної культури у формуванні екологічно доцільної поведінки є цікавою для педагогів і учнів, але виявилось, що запроваджувати гурток при наявній програмі дуже складно. Педагоги схилялися до думки, що запропоновані розробки гурткових занять для частини дітей доцільно адаптувати до звичайних уроків, вони допоможуть учням

краще засвоїти окремі теми, а окремі з них - будуть цікавими виховними заходами.

Головними завданнями пілотного етапу експерименту з формування екологічної поведінки було:

– проаналізувати зміст освіти початкової школи для виявлення можливостей застосування елементів української народної культури задля формування екологічно доцільної поведінки учнів;
– розробити та описати методику застосування елементів української етнічної культури в навчально-виховній роботі початкової школи для формування екологічної поведінки молодших школярів;
– розробити й адаптувати навчальний матеріал для учнів 1 – 2 класів з метою полегшення процесу засвоєння знань умінь та навичок, зростання цікавості та інтересу учнів до довкілля;
– підібрати заклади освіти для участі в педагогічному експерименті;
– провести підготовку педагогічних кадрів, що братимуть участь у формувальному етапі експерименту.

Під час пілотного етапу експериментальної роботи нами були розроблені конспекти уроків з природознавства, трудового навчання, літературного, позакласного читання та розвитку зв’язного мовлення, образотворчого та музичного мистецтва, зміст задач з математики наповнений екологічною складовою, розробленні конспекти виховних заходів та свят з метою формування екологічно доцільної поведінки учнів. Частина розробок увійшла до методичних рекомендацій (додаток Ж), деякі публікувались у вигляді окремих статей у журналі «Початкова школа».

В якості експериментальних баз підбиралися школи еквівалентні за матеріально-технічною базою, наповнюваністю класів та кваліфікацією педагогів. Формувальний етап експерименту проводився у Спеціалізованій загальноосвітній школі І ступеня з поглибленим вивченням іноземних мов № 25 ВМР, Комунальному закладі "Загальноосвітня школа І-ІІІ ст. №22 ВМР", Турбівській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів №2 Липовецького району

Вінницької області, Трощанській загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів Чуднівської районної ради Житомирської області. Усього в експерименті взяли участь 349 учнів, 10 вчителів-класоводів початкової школи. В експериментальному дослідженні брало участь 10 класів, з них – 5 класів складало експериментальну групу (ЕГ) та 5 класів – контрольну групу учнів (КГ).

В кожній школі, яка брала участь в експерименті, ми виділяли контрольні та експериментальні класи на паралелі. В експериментальних- навчально-виховний процес здійснювався за розробленою методикою формування екологічної поведінки через інтеграцію української етнічної культури, а в контрольних класах – реалізовувався традиційний навчально-виховний процес.

Перед початком формувального етапу дослідження з кожним педагогом окремо проводилася бесіда, у якій аналізувалися результати констатувального етапу експерименту у даному класі, пояснювалася специфіка екологічного виховання, типи екологічної поведінки учнів початкових класів, аргументувалася доцільність та переваги застосування розробленої методики та роз’яснювались методичні рекомендації щодо її використання.

Ключовий етап формувального експерименту тривав протягом 2013 – 2016 років і мав на меті практичне впровадження розробленої методики «формування екологічної поведінки молодших школярів засобами української етнічної культури» через інтеграцію етнічної культури в зміст освіти та виховний процес початкової школи.

Підсумковий етап експерименту тривав протягом 2016-2018 р. його метою була кількісна та якісна перевірка змін у екологічній поведінці учнів початкових класів. Для перевірки ефективності описаної методики ми систематично проводили педагогічні спостереження, бесіди з педагогами (не рідше ніж раз на місяць) та учнями, організовували проміжні й підсумкові контрольні зрізи, у експериментальних та контрольних класах. Поточний контроль здійснювався для фіксування динаміки змін у інформаційно-

знаннєвому, емоційно-ціннісному, практично-діяльнісному компонентах екологічної поведінки учнів початкових класів.

Під час контрольних зрізів застосовувались ті ж запитання для інтерв'ю, що й під час констатувального етапу експерименту. Загальні результати проведеної експериментальної роботи відобразив заключний діагностичний контрольний зріз. З метою валідності нашого дослідження ми використовували методи математичної статистики для обробки та порівняння одержаних експериментальних даних.

Щоб переконатись в тому, що до початку експерименту всі вибірки були однорідними та незалежними, з метою перевірки цієї гіпотези було висунуто нульову-гіпотезу H_0, за якою всі експериментальні та контрольні групи статистично однакові. Перевірку сформульованої гіпотези здійснено використовуючи непараметричний критерій згоди К. Пірсона (χ^2), що обчислюється за формулою [Бронштейн, С. 608-609]:

$$T_{\text{експ.}} = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \cdot \sum_{i=1}^{4} \frac{(n_1 \cdot K_{2i} - n_2 \cdot K_{1i})^2}{K_{1i} + K_{2i}}$$, де

n_1, n_2, – кількість учнів відповідно у експериментальній і контрольній групах;

i – ранг типу екологічної поведінки учнів $i=1,2,3,4;$

K_{1i} , K_{2i} – кількість учнів i-*го* типу відповідно експериментальної та контрольної груп.

Розрахунки критерію Т вірогідності нульової-гіпотези наведемо у додатку Е. Порівнюючи розрахунковий критерій Т за всіма типами відповідно при рівні значущості α = 0,05 та ступені вільності 3, з критичним значенням $T_{крит.}$ ($T_{крит.}$ = 7,82), отримуємо, що $T_{експ.} < T_{крит.}$ (T_1=0,34, тому 0,34 < 7,82; T_2=0,103, тому 0,103 < 7,82; T_3 = 0,051, отже 0,051 < 7,82). Це підтверджує достовірність $H_{0.}$ Тому можна стверджувати, що контрольна та експериментальна групи учнів, що брали участь у експерименті статистично однакові.

Порівняльний аналіз результатів констатувального та формувального етапів експерименту продемонстрував динаміку змін у контрольній та

експериментальній групах у показниках екологічної поведінки, відповідно до сукупності яких визначались і типи екологічної поведінки учнів. Учні, що входили до експериментальної групи, вивчали весь програмовий матеріал для 1 та 2 класу з використанням спеціально підібраних та описаних в даній методиці (параграф 3.1) елементів української етнічної культури, з метою формування екологічно доцільної поведінки, крім того зміст виховної роботи був наповнений українськими традиційними святами та заходами з екологічним підґрунтям, весь навчально-виховний матеріал був підібраний таким чином, щоб спростити, полегшити та підвищити інтерес до оволодіння ним. Учні контрольної групи, засвоювали програмовий матеріал в традиційному вигляді, екологічне виховання відбувалось згідно з шкільними планами виховної роботи.

Вимір результатів дослідження здійснювався за показниками кожного з компонентів структури екологічної поведінки учнів початкових класів, та проходив у три етапи: визначення рівня екологічних знань в учнів ЕГ і КГ, з'ясування їх емоційного ставлення до природи та визначення наявного в учнів досвіду екологічної поведінки. Після обробки даних ми проводили порівняльний аналіз результатів експериментальної та контрольної груп.

Аналізуючи відповіді респондентів на запитання з метою з'ясування їх рівня знань, варто відзначити, що практично всі учні з ЕГ орієнтуються в сутності поняття природа (98,85%), в противагу 50,28% учнів з КГ, що включили результати діяльності людини в частину природи. Всі учні ЕГ вважають, що людина має змогу впливати на природу, причому 88,51% вказують як на позитивний вплив людини на природу так і на негативний, більшість учнів обґрунтовували відповіді «чому потрібно оберігати природу», в той час коли з КГ про обидва види впливу засвідчують лише 42,86%. Позитивним є той факт, що 87,35% опитаних (ЕГ) вказали що в природі «немає поганих рослин і тварин», «всі рослини й тварини потрібні», дехто підтверджував думку аргументуючи взаємозв'язками в природі, натомість у КГ лише 31,43% учнів вважали на необхідності всіх рослин і тварин, слід

відзначити, що в констатувальному експерименті так вважали лише 18,33% учнів.

Позитивна динаміка прослідковується й у запитаннях 2 та 3 блоків. Як і в констатувальному етапі експерименту, абсолютно всі учні з обох груп вважають, що природу можна берегти вдома, на уточнююче запитання «як це можна робити» на відміну, від попереднього етапу, на економію ресурсів «вимикати світло», «берегти воду», «сортувати сміття», «економити серветки, папір» тощо вказували 66,09 % учнів (ЕГ), на противагу більшість учнів КГ відповідали «поливати рослини», «садити рослини вдома» тощо. Дещо змінилися й мотиви збереження природи вдома, на запитання «Чи потрібно берегти вдома воду, світло, газ, тепло? Чому?» 35,06% відповіли: «щоб берегти природу», на противагу 16,57% учнів з КГ, у яких основним мотивом було «економія коштів». Що стосується запитань щодо сортування сміття, то 94,25% (ЕГ) вказали на необхідності його сортування на «вологі» й «сухі» відходи, на противагу 51,43% з КГ. Тут доречно відзначити, що вдома сортують сміття 47,13% учнів з (ЕГ), можемо припустити, що такі дії в сім'ї часто не залежать від учнів, тут рішення приймають дорослі члени родини.

Що стосується запитань з блоку «правила екологічної поведінки в довкіллі», то помітний прогрес у рівні знань учнів з обох груп. Абсолютна більшість респондентів вказали, що знають як себе поводити в природі. З них 83,3% респондентів з ЕГ називають конкретні правила поводження в природі, в переважній більшості учні називають, що не можна робити, намагаючись пояснити власну думку, натомість з КГ таких учнів лише 52,57%. Продовжується диференціація відповідей на запитання «що можна робити в природі?», відповіді, що характеризують отримання користі від природи домінували в КГ – 64,57%, натомість у ЕГ додалась ще одна група, яка характеризувала отримання естетичної насолоди від спілкування з природою: «слухати птахів», «фотографувати її», «милуватись квітами», «вдихати аромати» – 31,61%, на необхідність піклування і допомоги природі вказали 44,83%. Позитивним виявився той факт, що переважна більшість учнів з обох

груп змогли назвати правила «чого не можна робити в природі» – 92,5%, хоча іноді відповіді свідчили про фрагментарний характер наявних знань.

Тож, можемо зробити висновок, що учні з експериментальної групи мають повніші правильні уявлення, що таке природа та взаємозв'язки у ній, більшою мірою володіють знаннями про залежність ресурсоспоживання та природи, натомість в учнів КГ словосполучення «берегти природу вдома» в подавляючій більшості продовжує асоціюватися з доглядом за кімнатними рослинами. Учні з експериментальної групи знають, що немає поганих рослин та тварин, орієнтуються в необхідності сортування сміття, знають за яким принципом його сортують, можуть пояснити залежність між ресурсоспоживанням та станом природи. Таким чином, проаналізувавши всі відповіді учнів експериментальної та контрольної груп на запитання з метою з'ясування їх рівня екологічних знань (додаток А) на початку формувального етапу експерименту та по його завершенню покажемо динаміку змін у показниках типу екологічної поведінки учнів за інформаційно-знаннєвим компонентом екологічної поведінки молодших школярів у таблиці 3.1

Таблиця 3.1

Зміни у рівні екологічних знань учнів у експериментальній та контрольній групах

Тип екологічної поведінки	**Контрольна група**				**Експериментальна група**			
	Початковий етап		**Кінцевий етап**		**Початковий етап**		**Кінцевий етап**	
	Кіл. учнів	%	Кіл. учнів	%	Кіл. учнів	%	Кіл. учнів	%
екологічно доцільний	22	12,57	27	15,43	22	12,64	64	36,78
екологічно ситуативний	56	32,0	59	33,71	53	30,46	61	35,06
екологічно байдужий	64	36,57	60	34,29	62	35,63	49	28,16
екологічно руйнівний	33	18,86	29	16,57	37	21,27	-	-
Всього:	175	100	175	100	174	100	174	100

Порівняльний аналіз результатів дослідження рівня знань про природу в учнів у контрольній та експериментальній групах дав змогу визначити наявний прогрес у рівні екологічних знань в учнів експериментальної групи (ЕГ). Найбільша відмінність між даними експериментальної та контрольної групи, була в учнів з екологічно доцільний типом поведінки КГ – 15,3% і ЕГ – 36,78%, тобто показник збільшився у понад 2 рази, та цілковита відсутність учнів з екологічно руйнівним типом поведінки у експериментальній групі, в порівнянні з 16,57% (КГ), зміни в екологічно байдужому та ситуативному рівнях були не значними, в межах 6%. Таким чином можемо зробити висновок, що по завершенню всі учні з експериментальної групи мали рівень екологічних знань не нижче середнього для їх віку. Покажемо динаміку змін типу екологічної поведінки в залежності від рівня екологічних знань в учнів початкових класів до початку експерименту та по його завершенню на рис. 3.1. в учнів ЕГ та на рис. 3.2 в учнів КГ.

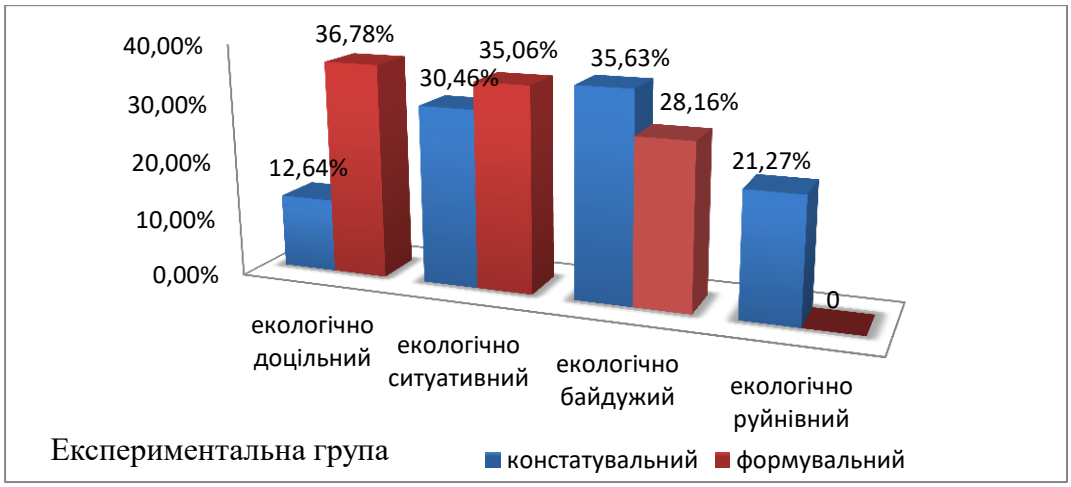

Рис. 3.1. Зміни типу екологічної поведінки за рівнем екологічних знань в учнів ЕГ до початку експерименту та по його завершенню.

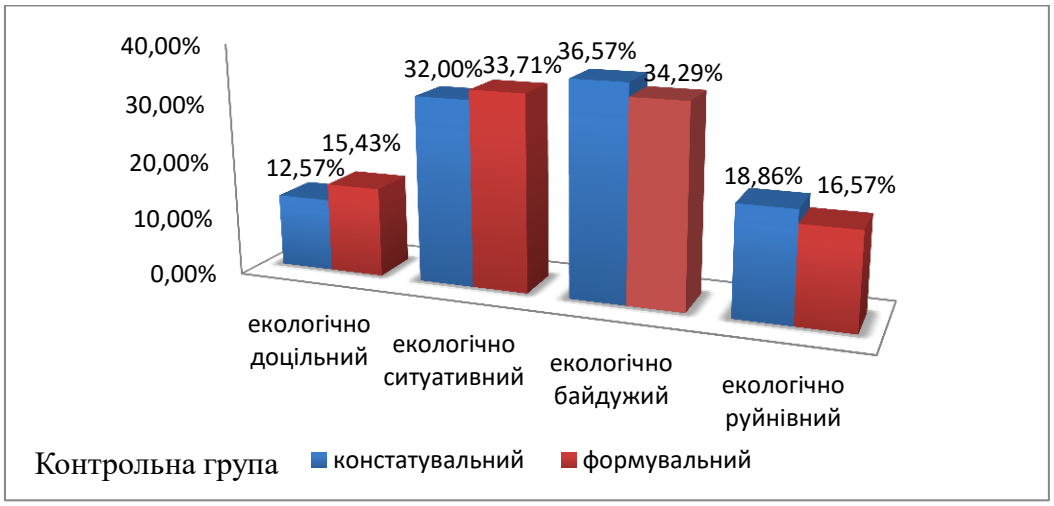

Рис. 3.2. Зміни типу екологічної поведінки за рівнем екологічних знань в учнів КГ до початку експерименту та по його завершенню.

Проаналізуємо динаміку змін у емоційно-ціннісному ставленні до природи (емоційно-ціннісний компонент екологічної поведінки) в учнів контрольної та експериментальної груп. Основним завдання було з'ясувати наявність в учнів інтересу до об'єктів природи, характер їх ставлення, види переживань та мотивації при взаємодії з природніми об'єктами. Крім запитань анкети, ми використовували бесіди з учнями, пропонували вирішити проблемні ситуації. Порівняльні дані контрольної та експериментальної групи показані у кількісному та якісному вимірі у таблиці 3.2

Таблиця 3.2

Зміни у емоційно-ціннісному ставленні до природи у експериментальній та контрольній групах

Тип екологічної поведінки	**Контрольна група**				**Експериментальна група**			
	Початковий етап		**Кінцевий етап**		**Початковий етап**		**Кінцевий етап**	
	Кіл. учнів	%	Кіл. учнів	%	Кіл. учнів	%	Кіл. учнів	%
екологічно доцільний	20	11,43	24	13,71	20	11,49	46	26,44
екологічно ситуативний	55	31,43	62	35,43	54	31,04	74	42,53
екологічно байдужий	72	41,14	69	39,43	70	40,23	39	22,41

екологічно руйнівний	28	16,0	20	11,43	30	17,24	15	8,62
Всього:	175	100	175	100	174	100	174	100

Порівнюючи відповіді учнів з контрольної та експериментальної групи, можемо зробити висновок, що на учнів експериментальної групи найбільший емоційний вплив мала екскурсія «У царство Рода на природі». Таким чином відповідаючи на запитання «для чого тобі потрібна природа?» в учнів ЕГ переважали відповіді, що демонстрували альтруїстичну потребу в природі та показували високий рівень знань про взаємозалежність від природи: «щоб жити», «вона потрібна всім», «вона наш дім», «це дім для рослин, тварин, річок, гір» тощо – 28,74%, на противагу 11,43% учнів з КГ. Значно збільшилась група учнів (ЕГ), у яких домінували мотиви отримання естетичної насолоди: «для того щоб спілкуватися», «щоб слухати спів птахів, шелест дерев», «там добре, відчуваю радість, нечутно криків», «люблю робити цікаві фото», «люблю годувати тварин: білочок, качок» тощо – 30,46%, для порівняння з КГ таких учнів виявилось 13,14%. Цікавим виявився той факт, що учні з ЕГ вказували «люблю слухати кумкання жаб», «цікаво спостерігати за жуками», «розглядати комах», «уявляти на що схожі хмаринки», хоча раніше такі відповіді не зустрічались.

В ході бесіди виявилось, що учням дуже сподобались народні прикмети, приказки і обрядові дії, які українці використовували у давнину під час сівби та садіння рослин. Діти разом з батьками застосовували їх на практиці – спонукали дорослих дослухатися, коли закумкають жаби, коли закує зозуля, виконувати обрядові рухи, щоб капуста росла головистою, кукурудза повною, огірочки довго зеленіли тощо. З особливим захопленням діти відмічали, що жаби дуже гарно співають, а хрущі зовсім не страшні і симпатичні.

В контрольній групі домінували відповіді, що носили характер задоволення споживацьких потреб (34,28%) – «збирати, ягоди, гриби, ходити на рибалку, отримувати їжу, меблі» тощо та вказали природу об’єктом

відпочинку (39,43%) «для відпочинку, смаження шашликів, купання, можна сховатись від сварок тощо», відзначимо, що в ЕГ данні були 18,97% і 21,83% відповідно.

У бесіді з пропозицією «уяви, що трапилося, якби зрубали всі дерева, зникли всі річки та рослини?» визначалось емоційне ставлення учнів до рослин, усвідомлення наслідків їх зникнення та їх значення для існування планети. Як і в констатувальному етапі експерименту, відповіді були об'єднанні у дві групи-«наслідки не дадуть можливість задовольнити власні потреби (переважно споживацькі)» та «наслідки для природи». Учні з контрольної групи частіше вказували відповіді з першої групи «не було б що їсти», «не було б меблів», «зник би папір, олівці», «не було б Новорічної ялинки», «ми були б брудними, могли б захворіти», «рибу можна збирати» тощо – 67,43 %, учні з експериментальної групи переважно вказували на відповіді з другої групи: «тваринам не було б що їсти», «зникли б всі тварини і люди», «не було б повітря», «всі пішли шукати нової домівки», «Червона книга стала б чорною» – 71,27%, зауважимо, що іноді у відповідях прослідковувались образи з уроків *«Дерева, кущі, трав'янисті рослини», «Правила поведінки у природі»:* «Пташині б гнізда впали на землю і пташенят з'їли б хижаки», «звірям не було б де ховатись та що їсти», «потрібно терміново рятувати тварин, риб, жаб», «люди б рятували звірів» тощо. Неочікуваним виявилось, що в ході даної бесіди учні ЕГ вказали, що отримали більше радості від фотографування квітів і рослин, пояснювали, що з часом коли дивились на фото, згадували прогулянку, гарне фото показували рідним, воно є в альбомі, а зірвану квітку викинули б і не згадали. Аналізуючи відповіді учнів на дані питання можемо зробити висновок, що в учнів КГ домінує прагматичне ставлення до природи, як об'єкту, натомість в учнів ЕГ формується суб'єктне ставлення, у частини учнів з'являється альтруїстична потреба рятувати природу.

На необхідність життя тварин на волі вказали 93,68% учнів з ЕГ і 73,14% з КГ, серед аргументів учні з ЕГ були «тварини повинні жити на волі»,

«природа – дім тварин», «в клітці їм погано, тісно» тощо, в той час коли серед відповідей учнів КГ переважали «в диких тварин є сім'я, друзі», «можуть ходити куди хочуть, але їм потрібно самим здобувати їжу» тощо.

Серед відповідей на запитання «чому діти руйнують мурашник, пташині гнізда» учні експериментальної групи знаходили причини в особистих якостях дитини «так роблять погані люди, у яких немає совісті, не виховані, хороші – допомагають тваринам, навіть якщо ті їх образили», «так роблять, погані люди, які не знають правил поводження» тощо, в констатувальній групі учні вказували на якості особистості – «не знають, що так не треба робити», «тварина якось образила людину, можливо нашкодила її здоров'ю, тому людина їй помстилась», оруда інших «їм хтось сказав», «побачили по телевізору», «розказали дорослі», мотивом поведінки виступав і страх «бо вони бояться, що тварина їх вкусить».

Відповіді на запитання «що трапилося б, якби зникли всі тварини та птахи?» також поділялися на наслідки для особистості (КГ – 79,89 % і ЕГ – 35,06 %) та наслідки для природи (КГ – 20,11% і ЕГ – 64,94 %).

Що стосується ознайомлення з поняттям «екологічна небезпека», то 67,43% опитаних КГ чули таке словосполучення від дорослих, проте лише 37,14% змогли навести хоча приклади даної поведінки, в експериментальній групі чули таке словосполучення – 93,1% опитаних, а приклади могли назвати 74,14% учнів.

Що стосується ознайомлення з поняттям «екологічна небезпека», то 67,43% опитаних КГ чули таке словосполучення від дорослих, проте лише 37,14% змогли навести хоча приклади даної поведінки, в експериментальній групі чули таке словосполучення – 93,1% опитаних, а приклади могли назвати 74,14% учнів. В ході бесіди «чи може людина нашкодити природі» учні експериментальної групи крім безпосередніх прикладів знищення окремих рослин і тварин, не раціональне використання ресурсів, вказували на техногенні наслідки дій людини «вибухи на складі», «забруднення води,

ґрунтів», та масштабні – «знищення всіх тварин з Чорної книги» та «масове знищення, рослин і тварин у зв’язку з якими виникла Червона книга» тощо.

Бесіда «Чи потрібно охороняти природу», показала що учні експериментальної групи, відчувають відповідальність за збереження природи, вони наводили приклади власних дій та вчинків, по збереженню природи, давали поради та робили зауваження рідним, щодо їх не екологічних дій, щоправда зазначали, що дорослі не завжди прислухались до їх думки. Це підтверджували і спостереження за учнями, а саме їх емоційною реакцією, під час аналізу екологічних ситуацій. Щодо емоційного впливу народної культури на ставлення учнів до природи, мама Саші Т. (1 клас) розповіла, що він пояснював знайомому старшої сестри, чому не можна дарувати підсніжники, купувати їх і зривати, основними аргументами були «підсніжник сирота, у нього немає мами, а ти його вбив!», «їх дуже мало, тому вони занесені до Червоної книги», «краще б ти шоколадку купив». Також деякі батьки говорили, що діти забороняють їм вбивати павуків та мишей (на дачі), жаб на городі, а вимагають, щоб батьки їх випустили в природу, серед аргументів: «павуки допомогли світ снувати», «всі тварини потрібні, в них є сім’я», «подивись яка вона гарна, тобі її не шкода».

Таким чином проаналізувавши одержані результати, прослідкуємо рівень динаміки змін в емоційно-ціннісному компоненті екологічної поведінки в учнів експериментальної та контрольної групи. Наочно покажемо динаміку змін типу екологічної поведінки в учнів початкових класів у залежності від рівня емоційного ставлення до природи на початку експерименту та по його завершенню в учнів ЕГ на рис. 3.3. та в учнів КГ на рис. 3.4.

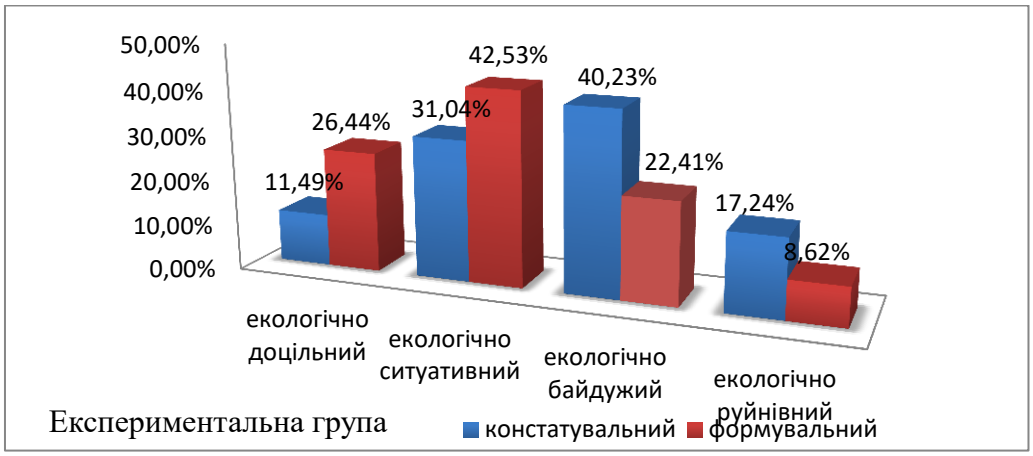

Рис. 3.3. Зміни типу екологічної поведінки за рівнем емоційного ставлення до природи в учнів ЕГ до початку експерименту та по його завершенню.

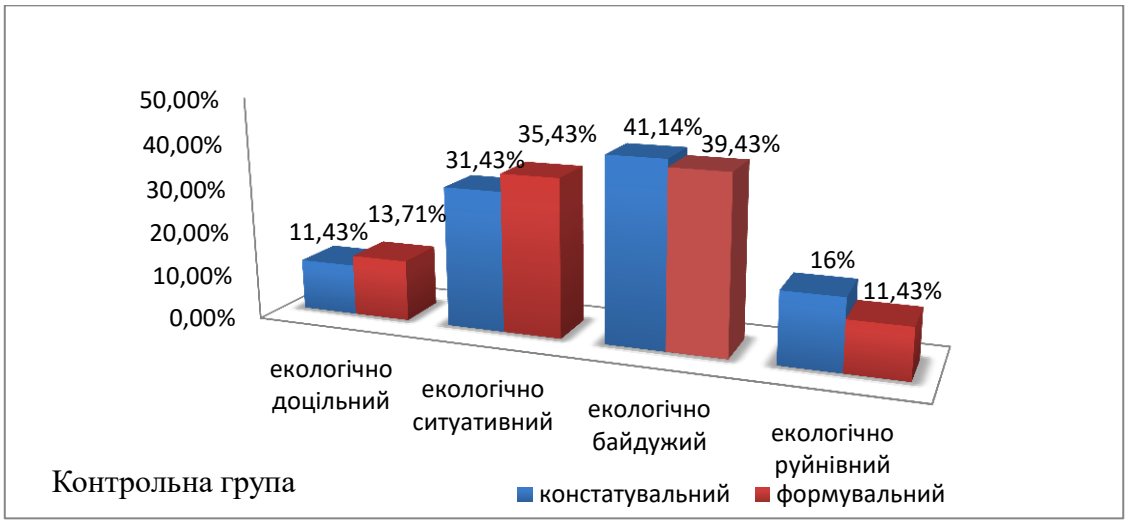

Рис. 3.4. Зміни типу екологічної поведінки за рівнем емоційного ставлення до природи в учнів КГ до початку експерименту та по його завершенню.

Порівняльний аналіз результатів дослідження рівня емоційного ставлення до природи в учнів контрольної та експериментальної груп показав визначити наявний прогрес в учнів експериментальної групи (ЕГ). Найбільша відмінність між даними експериментальної та контрольної групи, це практично у двічі зріс показник учнів з екологічно доцільним типом поведінки з 13,71% (КГ) до 26,44% (ЕГ), також зменшення кількості учнів в екологічно байдужому рівні 39,43% (КГ) і 22,41% (ЕГ), показник зменшився у 1,76 разів. Позитивна динаміка змін прослідковується і у збільшенні кількості учнів з екологічно

ситуативною поведінкою 35,43% (КГ) і 42,53% (ЕГ) та зменшенні з екологічно руйнівною – з 11,43% (КГ) до 8,62 (ЕГ).

Одним з ключових показників екологічної поведінки учнів початкової школи є наявний практичний досвід. Адже з часом набутий досвід в залежності від певних чинників може стати патернами поведінки (стереотипом, шаблонними діями в певній ситуації), а згодом перерости у навичку та звичку. Окрім того, дії та вчинки при взаємодії з довкіллям наочно демонструють чи відбулась трансформація знань у відповідні переконання. Тому наступним етапом проведення завершального зрізу було визначення реального досвіду взаємодії з довкіллям з урахуванням домінуючих мотивів цих дій в учнів початкових класів. Зважаючи на описані нами показники практично-діяльнісний компоненту екологічної поведінки: практичні вміння та навички екологічної поведінки в довкіллі та побуті, характер дотримання учнями норм та правил екологічної поведінки в довкіллі та домінуючі мотиви, покажемо отримані результати контрольної та експериментальної групи в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Зміни у наявному досвіді екологічної поведінки у експериментальній та контрольній групах

Тип екологічної поведінки	**Контрольна група**				**Експериментальна група**			
	Початковий етап		**Кінцевий етап**		**Початковий етап**		**Кінцевий етап**	
	Кіл. учнів	%	Кіл. учнів	%	Кіл. учнів	%	Кіл. учнів	%
екологічно доцільний	15	8,57	18	10,29	14	8,04	32	18,39
екологічно ситуативний	54	30,86	57	32,57	54	31,04	69	39,66
екологічно байдужий	65	37,14	64	36,57	64	36,78	47	27,01
екологічно руйнівний	41	23,43	36	20,57	42	24,14	26	14,94

Всього:	175	100	175	100	174	100	174	100

Як видно з даних таблиці, учні з експериментальної групи мають більший позитивний досвід взаємодії з довкіллям. По завершенню експериментальної роботи кількість учнів з екологічно доцільним типом поведінки зросла на 10,5%, в той час як в учнів КГ цей показник збільшився лише на 1,72%. Позитивна динаміка прослідковується і в суттєвій кількості зменшення учнів ЕГ з екологічно байдужим і екологічно руйнівним типом поведінки 9,77% і 9,2% на противагу 0,57% і 2,86% в учнів КГ відповідно. Позитивна динаміка простежується і у збільшенні учнів з екологічно ситуативним рівнем поведінки, у ЕГ цей показник зріс на – 8,62%, у КГ на – 1,71%. Наочно продемонструємо динаміку типу екологічної поведінки відповідно до досвіду взаємодії з довкіллям на діаграмах рис. 3.5 і 3.6

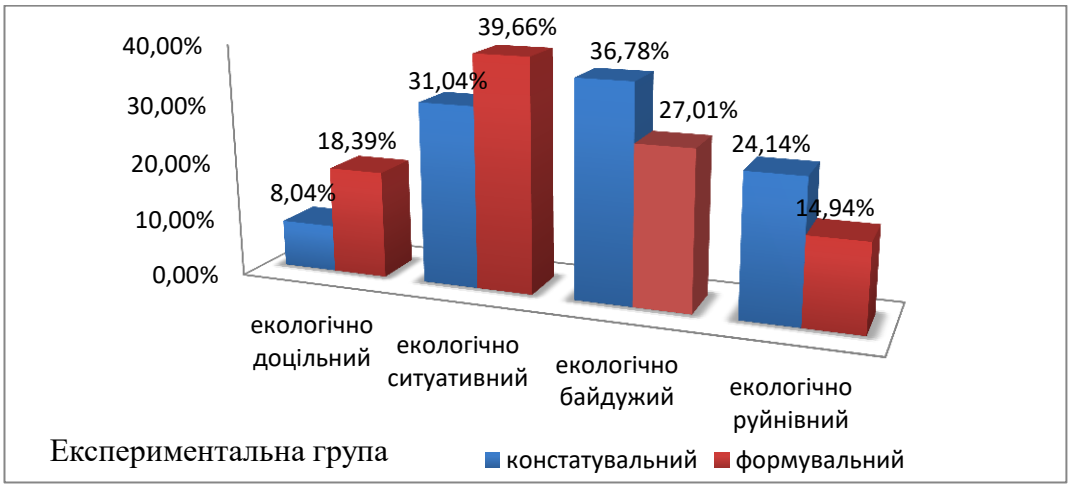

Рис. 3.5. Зміни типу екологічної поведінки в залежності від наявного досвіду екологічної поведінки в учнів ЕГ до початку експерименту та по його завершенню.

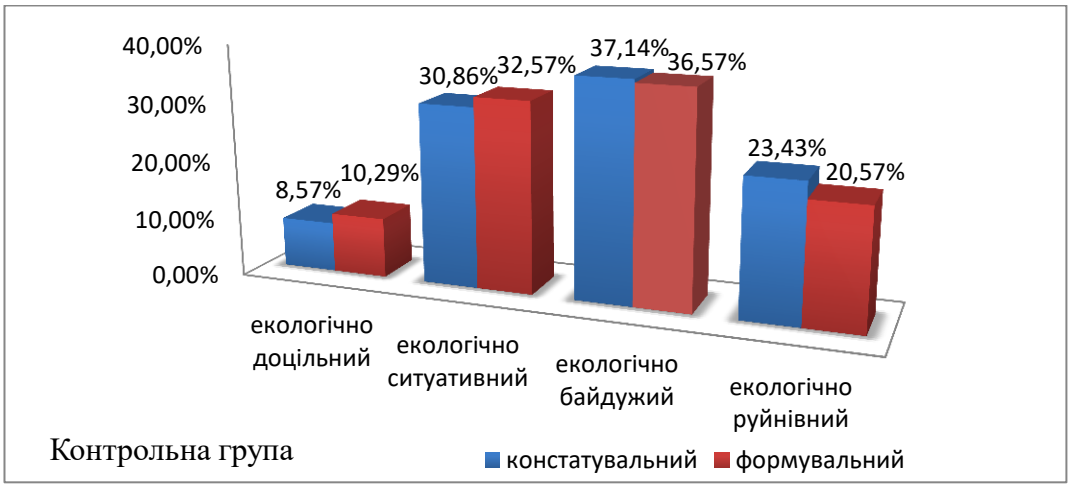

Рис. 3.6. Зміни типу екологічної поведінки в залежності від наявного досвіду екологічної поведінки в учнів КГ до початку експерименту та по його завершенню.

Аналізуючи відповіді учнів ЕГ, ми прослідкували позитивну динаміку змін у рівні екологічних знань та емоційному ставленні до природи, що втілилися у якісних змінах в наявному досвіді екологічної поведінки. Так, в ході бесіди «Як ти бережеш природу?» учні ЕГ розповідали про конкретні вчинки, часто побутового, щоденного характеру, що засвідчують високий рівень знань про взаємозв'язки в природі, серед відповідей переважали: «завжди нагадую батькам брати до магазину пакет з дому», «не користуюсь вологими серветками», «економлю папір», «викидаю використані батарейки у спеціальний відсік у школі», «беру в школу напої у багаторазовій скляній пляшці», «зачерствілий хліб викладаю на зовнішню сторону підвіконня», «годую птахів та тварин у дворі», «доглядаю за домашнім улюбленцем», «завжди закриваю крани, вимикаю зайве світло», «сортую сміття» тощо, в той час як учні ЕГ часто асоціюють природу з рослинами, тому відповідали: «поливаю рослини», «доглядаю за рослинами», «годую тварин», «не смічу у лісі». Таким чином, можна зробити висновок, що учні контрольної групи асоціюють поняття «природа» переважно з рослинним та тваринним світом, в той час як учні ЕГ, мають більш повні знання про взаємозв'язки в природі та

наслідки повсякденних дій для довкілля, крім того відчувають певну емоційну відповідальність за збереження довкілля.

Під час бесіди, що визначала поведінку учнів, якщо вони стануть свідками екологічно руйнівної поведінки: «Чи доводилось тобі спостерігати як хтось знущався над тваринами? Що ти робив», учні відповідали «Розкажу, що так не можна робити», «захищу тварину», «покличу дорослих», на жаль було декілька відповідей такого характеру «тато коли злий, б'є кота, нехай краще кота, ніж мене».

Для з'ясування валідності одержаних відповідей ми провели ряд бесід з батьками на батьківських зборах. В ході розмов з батьками, вони вказували, що учні почали робити зауваження, часто розповідаючи легенди чи повір'я про те що не можна заглядати у пташині гнізда й руйнувати мурашник, зривати лілеї і підсніжники, ображати тварин. Подібні прояви поведінки спостерігали й ми під час екскурсій на природу, свята зустрічі весни, коли учні нагадували один одному народні забобони і повір'я, чому не потрібно зривати квіти. Крім того, батьки вказували, що учні почали наполягати на тому, щоб брати до магазину пакет з дому, не використовувати вологі серветки, на пікнік на природі або паперовий посуд або багаторазовий, наполягають на прибиранні місця після пікніку. Також батьки вказували, що діти пропонують сортувати сміття вдома, щоправда не всі прислуховуються до порад дітей. Рідним і знайомим, що ходять на полювання учні розповідали народні легенди та пояснювали, яких тварин не можна вбивати, які занесені до Червоної книги.

Що стосується набутого досвіду екологічної поведінки у ставленні до тварин, наведемо декілька окремих прикладів, які сталися за час експерименту, і за які нам розповіли, як учні так і педагоги. Єва З., учениця класу 4 класу, що брав участь в експериментальній групі по дорозі до школи побачила замерзлу синичку, вона принесла її до класу. Пташку поклали в коробку на столі і вона там відігрівалась, коли синичка відігрілась і почала літати по класу, її посадили у годівничку, що біля вікна в сусідньому класі.

Рома В. (учень 3 класу) розповів, що коли батьки дозволили взяти додому кошеня, йому не сподобались тваринки з виставки і він взяв кошеня, що жило у підвалі. У Маші К. (учениці 4 класу) таким чином вдома з'явилось двоє кошенят, одне дуже добре, а інше трохи боїться її з мамою. Діти дуже пишались, що врятували своїх домашніх улюбленців з вулиці.

Єгор Г. (учень 4 класу) розповів, що «коли їхали з татом на машині від бабусі на трасі побачили маленьке цуценя з обох боків було лише поле і до населеного пункту було дуже далеко, хоч в них вдома вже був породистий шпіц, але тато забрав цуценя в машину. Цуценя було дуже худе й голодне, тепер воно живе вдома і дуже нас любить, а ми його. Ветеринар сказав, якби ми його не врятували, воно б загинуло, добре ми зустріли Боську».

Для перевірки відсутності розбіжностей одержаних даних та ефективності застосування авторської методики використаємо критерій згоди К. Пірсона (χ^2). Як зазначають науковці [Бобик, С. 383] застосування критерію χ^2 вимагає дотримання таких умов:

1) експериментальні дані мають бути незалежними, тобто вибірка повинна бути випадковою;
2) обсяг вибірки має бути достатньо великим (практично не меншим ніж 50 одиниць), а частота кожної групи – не меншою за 5.

Сформулюємо нульову-гіпотезу H_0, за якою відсутні значущі розбіжності між отриманими типами екологічної поведінки учнів початкової школи в експериментальній та контрольних групах, тоді альтернативна гіпотеза H_1 буде містити протилежне твердження. Розрахунок даного критерію подано у додатку Е.1.

Розрахунок показника $T_{експ.}$ для перевірки висунутої нульової гіпотези H_0 про відсутність значущих розбіжностей між отриманими типами екологічної поведінки учнів початкової школи в експериментальній та контрольних групах проводився за критерієм згоди К. Пірсона (χ^2) за даними результатів формувального етапу експерименту. З метою перевірки сформульованої

нульової-гіпотези H_0 застосуємо критерій згоди К. Пірсона (χ^2) за наступною формулою [Бронштейн, С. 608-609]:

$$T_{\text{експ.}} = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \cdot \sum_{i=1}^{4} \frac{(n_1 \cdot K_{2i} - n_2 \cdot K_{1i})^2}{K_{1i} + K_{2i}}, \text{ де}$$

n_1, n_2, – кількість учнів відповідно у експериментальній і контрольній групах;

i – ранг типу екологічної поведінки учнів (у нашому випадку $i=1,2,3,4;$ I тип - екологічно доцільний, II – екологічно ситуативний, III – екологічно байдужий, IV – екологічно руйнівний)

K_{1i} , K_{2i} – кількість учнів *і-го* типу відповідно експериментальної та контрольної груп.

У результаті обчислень $T_{\text{експ.}}$ за всіма показниками (наявним рівнем екологічних знань: $T_{\text{експ.1}}$ = 45,18, отже 45,18 > 7,82; рівень емоційно-ціннісного ставлення до природи: $T_{\text{експ.2}}$ = 17,02, отже 17,02 > 7,82; досвідом екологічної поведінки $T_{\text{експ.3}}$ = 9,28, отже 9,28 > 7,82) перевищує $T_{\text{крит.}}$ При трьох ступенях вільності з достовірністю результатів 95%. Оскільки $T_{\text{експ.min}}$ = 9,28, а $T_{\text{крит.}}$ = 7,28 [Бронштейн, С. 79], тому $T_{\text{експ.min}} > T_{\text{крит.}}$ і нульова-гіпотеза відхиляється. Приймається альтернативна гіпотеза H_1, що містить таке твердження: розбіжності між отриманими типами екологічної поведінки учнів початкової школи в експериментальній та контрольних групах є суттєвими.

Проаналізувавши одержані результати за кожним з критеріїв окремо покажемо загальні рівні сформованості екологічної поведінки в учнів початкової школи, і прослідкуємо їх динаміку окремо у контрольних та експериментальних групах. Продемонструємо узагальнені результати динаміки змін в типах екологічної поведінки в учнів ЕГ та КГ початкової школи в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Зміни типів екологічної поведінки учнів у експериментальній та контрольній групах

Тип екологічної поведінки	Контрольна група (175 чол.)					Експериментальна група (174 чол.)				
	Початков. етап		Кінцевий етап		динаміка	Початков. етап		Кінцевий етап		динаміка
	Кіл. учнів	%	Кіл. учнів	%		Кіл. учнів	%	Кіл. учнів	%	
екологічно доцільний	19	10,86	23	13,14	+2,28	19	10,92	47	27,01	+16,09
екологічно ситуативний	55	31,43	59	33,72	+2,29	54	31,03	68	39,08	+8,05
екологічно байдужий	67	38,28	64	36,57	-1,71	65	37,36	45	25,86	-11,5
екологічно руйнівний	34	19,43	29	16,57	-2,86	36	20,69	14	8,05	-12,64

Визначимо динаміку змін рівнів екологічної поведінку в учнів початкових по завершенню формувального етапу експерименту. Отже, в експериментальній групі якісна зміна відсоткового складу учнів з екологічно доцільним типом поведінки становить: 27,01 – 10,92 = +16,09%; з екологічно ситуативним типом: 39,08 – 31,03 = +8,05%; з екологічно байдужим типом: 25,86 – 37,36= – 11,5% та екологічно руйнівним: 8,05 – 20,69 = – 12,64%. Обчислимо динаміку аналогічних показників в учнів контрольної групи, якісна зміна відсоткового складу учнів з екологічно доцільним типом поведінки становить: 13,14 – 10,86 = +2,28%; з екологічно ситуативним типом: 33,72 – 31,43 = +2,29%; з екологічно байдужим типом: 36,57 – 38,28 = – 1,71%; та з екологічно руйнівним типом: 16,57 – 19,43 = – 2,86%. Графічно продемонструємо порівняльну динаміку змін типів екологічної поведінки в учнів початкових класів до початку та після завершення експериментальної роботи в учнів ЕГ та КГ на діаграмі рис. 3.8

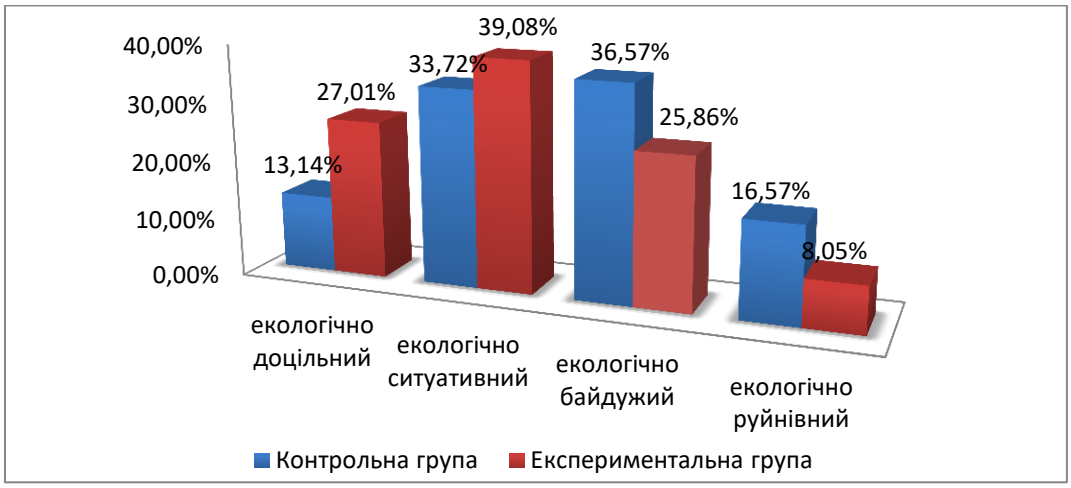

Рис. 3.8. Порівняльна характеристика рівнів екологічної поведінки до та після формувального етапу експерименту в КГ та ЕГ, %

Проаналізувавши всі данні отриманні в ході експериментального дослідженнями можемо зробити наступні висновки:

1. Описана методика формування екологічно доцільної поведінки учнів початкових класів засобами української народної культури сприяє якісним змінам поведінки учнів при взаємодії з природою.
2. Застосування та інтеграції української етнічної культури в початковій школі, з виховним екологічним підтекстом, спрощує засвоєння навчального матеріалу, має великий потенціал для формування суб'єкт-суб'єктного ставлення до природи є емоційним, художньо-образним, простим, легким для запам'ятовування, тому комплексно впливає на когнітивну та емоційно-діяльнісну сфери особистості;
3. Позитивна динаміка змін у сформованості екологічної поведінки в учнів початкової школи значно помітніша в класах, де впроваджувалась експериментальна методика, у класах контрольної групи вона ледь прослідковується.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі відповідно до визначених завдань дослідження було описано методику застосування української етнічної культури в навчально-виховному процесі початкової школи з метою формування екологічної поведінки молодших школярів і проаналізовано одержані результати дослідження. Весь формувальний етап експерименту проводився серед учнів перших і других класів.

Відповідно до визначених компонентів, критеріїв та показників екологічної поведінки, зміст методики умовно об'єднано у три модулі: формування екологічної поведінки учнів 1-2 класів щодо рослин і грибів, формування екологічної поведінки по відношенню до тваринного світу, взаємодія з неживою природою й раціональне споживання ресурсів і ведення господарства. Реалізація завдань кожного модуля проводилась комплексно через застосування української етнічної культури на уроках (природничого, гуманітарного та естетичного напряму) з дидактичною та виховною метою; інтеграцію української етнічної культури у виховну роботу початкової школи (включаючи позакласну та позашкільну); організацію та проведення традиційних свят з екологічним змістом. Загалом формувальний етап експерименту містив 40 навчальних тем з природознавства, 17 навчальних тем з української мови, 10 тем з трудового навчання, 3 теми з літературного читання, крім уроків позакласного читання, 4 теми з основ здоров'я, 3 теми з образотворчого та музичного мистецтва, до того ж нами було проведено 15 виховних заходів та свят, що сприяли формуванню екологічної поведінки учнів.

Учні з експериментальної групи вивчали весь програмовий матеріал для першого та другого класу з використанням спеціально підібраних засобів української етнічної культури, крім того зміст виховної роботи був наповнений українськими традиційними святами та заходами з екологічним підґрунтям, до того ж робота була направлена на спрощення, полегшення та

підвищення інтересу до навчання. Учні контрольної групи, засвоювали програмовий матеріал в традиційному вигляді, робота з екологічного виховання відбувалась згідно з шкільними планами виховної роботи.

З метою кількісної та якісної перевірки змін у екологічній поведінці учнів початкових класів, а відповідно й ефективності запропонованої методики, ми провели підсумковий етап експерименту, що містив заключний діагностичний контрольний зріз. Використовуючи непараметричний критерій згоди К. Пірсона (χ^2), ми довели, що до початку експерименту всі вибірки були однорідними та незалежними.

Порівняльний аналіз результатів експериментально-дослідної роботи, засвідчив динаміку змін у контрольній та експериментальній групах у показниках екологічної поведінки, відповідно до сукупності яких визначались і типи екологічної поведінки учнів. За результатами нашого дослідження, кількість учнів з експериментальної групи з екологічно доцільним типом поведінки збільшилась на 16,09%, у понад 2 рази, в контрольній групі ці показники збільшились лише на 2,28%. Зросла кількість учнів і з екологічно ситуативним типом поведінки на 8,05% у ЕГ і на 2,29% у КГ. Понад у 2,5 разів зменшилась кількість учнів у ЕГ з екологічно руйнівним типом поведінки на 12,64%, й 2,86%, понизився цей показник у КГ. Прослідковується пониження кількості учнів в обох групах з екологічно байдужим типом поведінки на 11,5% в ЕГ і на 1,71% в КГ.

З метою перевірки валідності результатів експериментального дослідження ми використали критерій згоди К. Пірсона (χ^2) провівши математичні розрахунки ми довели, що розбіжності між отриманими типами екологічної поведінки учнів початкової школи в експериментальній та контрольних групах є суттєвими. Виходячи з одержаних даних, можемо зробити висновок, що позитивна динаміка змін у сформованості екологічної поведінки в учнів початкової школи значно помітніша в класах, де

впроваджувалась експериментальна методика, ніж у класах контрольної групи.

Отже, розроблена авторська методика формування екологічно доцільної поведінки учнів початкових класів засобами української народної культури сприяє якісним змінам поведінки учнів при взаємодії з природою. В свою чергу, інтеграція спеціально підібраних засобів української етнічної культури в навчально-виховний процес початкової школи, з виховним екологічним підтекстом, спрощує засвоєння навчального матеріалу, має великий потенціал для формування суб'єкт-суб'єктного ставлення до природи є емоційним, художньо-образним, простим, легким для запам'ятовування, тому комплексно впливає на когнітивну та емоційно-діяльнісну сфери особистості;

ВИСНОВКИ

У дисертаційному досліджені запропонований новий підхід до вирішення актуальної проблеми сьогодення формування екологічної поведінки учнів початкових класів, а застосування багатовікових надбань української етнічної культури та етнопедагогіки є найдоступнішим і ефективним засобом як для екологічного виховання так і формування національної ідентичності. В дослідженні описано методику застосування української етнічної культури в навчально-виховній роботі початкової школи, розроблений та описаний зміст, форми та методи формування екологічної поведінки молодших школярів, відповідно до сучасних вимог освіти.

Одержані результати дослідження засвідчили ефективність вирішення поставлених завдань, досягнення мети та дали підстави для формулювання наступних *висновків*:

1. Проблема формування екологічної поведінки учнів початкової школи є актуальною проблемою сьогодення. Аналіз джерельної бази засвідчив різні підходи до трактування дефініцій «поведінка» та «екологічна поведінка», її типології та рис зокрема. Дослідження психолого-педагогічних джерел дали змогу з’ясувати вікові особливості та межі понять «молодший школяр», а відповідно й «учні початкових класів». Уточнено поняття «екологічна поведінка учнів молодшого шкільного віку» – це сукупність дій, вчинків, висловлювань і емоційних проявів у дітей 6-ти – 10-ти літнього віку, в природі, побуті й соціумі, що мають безпосередній або опосередкований вплив на довкілля чи природу.

2. Визначено та охарактеризовано чинники від яких залежить екологічна поведінка учнів початкових класів. Детермінанти екологічної поведінки молодших школярів ми умовно об’єднали у дві групи: первинні (діють безпосередньо в момент поведінкового акту) та вторинні (відстрочені у часі). В свою чергу первинні детермінанти, в залежності від факторів що їх

спричинили, поділяються на внутрішні (подразники залежать від особистості) та зовнішні (подразники виходять з навколишнього середовища). До внутрішніх ми віднесли: відчуття, мислення та волю, до зовнішніх: оруду, зразок для наслідування, пасивний соціальний контроль. Вторинні детермінанти характеризуються відстроченістю у часі, ми виділили власний досвід особистості, світогляд або систему цінностей особистості і її життєву позицію.

Відповідно до описаних детермінантів ми описали й основні завдання для формування екологічно доцільної поведінки учнів початкової школи (розвиток емоційної сфери; розвиток інтелекту; розвиток вольових якостей, що необхідні як для протидії негативному впливу, так і для спонуки до фізичної і розумової праці; формування основ світогляду та системи цінностей які дають можливість на початковому етапі розрізняти поняття добра і зла, в екологічному контексті; формування практичних навичок та зразків екологічно доцільної поведінки в природі та побуті).

3. Проаналізовано психолого-педагогічну та етнографічну літературу охарактеризовано досвід застосування надбань етнопедагогіки в шкільній практиці. Описано відмінності між українською етнічною культурою та українською національною культурою. З’ясовано, еколого-виховний потенціал української народної культури, описано можливості виховного впливу на учнів початкової школи застосовуючи давні народні вірування (міфологію, повір’я, забобони); український дитячий фольклор; народні звичаї (традиційні морально-етичні норми поведінки у взаємодії з довкіллям); святково-обрядову культуру.

Охарактеризовано типи екологічної поведінки учнів початкових класів: екологічно доцільний тип, екологічно ситуативний, екологічно байдужий, екологічно руйнівний. Відповідно до визначених типів екологічної поведінки описані її критерії, компоненти та показники сформованості: рівень знань про довкілля і способи поведінки в довкіллі – інформаційно-знаннєвий компонент; ціннісне ставлення до природи – емоційно-ціннісний компонент; практичні

навички екологічної поведінки – практично-діяльнісний компонент. Показниками екологічної поведінки учнів початкової школи нами було визначено:

– знання учнів про природу та необхідність економного споживання ресурсів; знання норм та правил поведінки у довкіллі та побуті; знання українських традицій збереження та відновлення природи, народних екологічних табу, фольклору, що стосується природних об'єктів;

– емоційне суб'єкт-суб'єктне ставлення до природи, що відображається в емоціях, почуттях та ставленні до тваринного і рослинного світу, до проблем довкілля, рівня зацікавленості екологічною тематикою та сформованості відповідних переконань;

– практичні навички екологічної поведінки, що передбачає наявний в учнів початкових класів досвід та практичні навички екологічної поведінки в довкіллі та побуті, дотримання ними норм і правил екологічної поведінки, характер мотивів діяльності у природі, ресурсозбереження з відповідними мотивами.

Кожен з показників визначався за розробленою шкалою рівнів знань про поведінку в довкіллі, ціннісного ставлення до природи та практичних навичок екологічної поведінки в довкіллі: елементарний, середній, базовий та високий.

Емпіричне визначення стану наявного типу екологічної поведінки в учнів перших класів засвідчило, що більшість учнів мають екологічно байдужий тип поведінки – 37,36% та екологічно ситуативний тип – 31,03%, практично кожен п'ятий учень має екологічно руйнівний тип поведінки – 20,69%, найменший показник учнів з екологічно доцільним типом поведінки – 10,92%.

4. Проаналізовано нормативні документи змісту освіти, а саме державний стандарт початкової освіти, навчальні програми та комплекти підручників початкової школи на предмет визначення екологічного змісту навчальних предметів та наявності в них елементів української народної культури. В результаті аналізу ми визначили навчальні дисципліни та теми, які доцільно доповнити та розкрити через застосування надбань етнічної культури для

формування екологічної поведінки учнів початкових класів, доступності засвоєння наукової інформації, посилення емоційно-чуттєвої складової навчального контенту.

5. Ми розробили авторську методику застосування української етнічної культури в навчально-виховній роботі початкової школи з метою формування екологічної поведінки молодших школярів. Специфікою якої було наповнення навчального програмового матеріалу цікавими елементами народної культури, розробці окремих уроків з використанням українських народних міфічних персонажів, фольклору, народної міфології, вірувань, традицій; розробці та проведенню виховних заходів екологічного характеру на основі української етнічної культури та виховних заходів морально-етичного спрямування, у яких акцентувалася увага на формуванні цінностей у ставленні до флори, фауни, довкілля. Вся робота умовно була об'єднана у три модулі: формування екологічної поведінки учнів щодо рослинного світу, формування по відношенню до тваринного світу; у взаємодії з неживою природою та формування раціонального споживання ресурсів і ведення господарства.

6. Експериментальна перевірка ефективності розробленої методики засвідчила позитивну динаміку в наявних типах екологічної поведінки учнів початкових класів у експериментальній групі в порівнянні з контрольною. Так, в з експериментальній групі кількість учнів з екологічно доцільним типом поведінки збільшилась на 16,09% (понад 2 рази), з екологічно ситуативним типом поведінки на 8,05%, зменшилась кількість учнів з екологічно руйнівним типом поведінки на 12,64%, (понад у 2,5 рази), та з екологічно байдужим типом поведінки на 11,5%. У контрольній групі динаміка менш помітна: кількість учнів з екологічно доцільним типом поведінки збільшилась на 2,28%, з екологічно ситуативним на 2,29%, прослідковується й зменшення кількості учнів з екологічно руйнівним типом поведінки на 2,86% та екологічно байдужим типом поведінки на 1,71%.

7. Відповідно до завдань дослідження були розроблені методичні рекомендації для вчителів початкової школи з проблем використання

української етнічної культури у навчально-виховній роботі з метою підвищення екологічної поведінки учнів, що відобразилися у публікаціях автора та в окремих лекція на курсах підвищення кваліфікації вчителів.

Дане дослідження не вичерпало всіх аспектів вирішення проблеми формування екологічно поведінки учнів початкових класів та інтеграції української етнічної культури у навчально-виховний процес. Тому, *перспективним* вважаємо вивчення продовження інтеграції надбань української етнічної культури у третіх- четвертих класах, з метою екологічного та національно-патріотичного виховання.

Зважаючи на актуальність досліджуваної теми, *рекомендовано* запровадити в системі післядипломної педагогічної освіти та в педагогічних навчальних закладах спецкурсів для вчителів і майбутніх вчителів початкової школи з питань застосування надбань української етнічної культури як засобу формування екологічно поведінки учнів початкових класів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / Альфред Адлер [пер. с англ. А. Боковикова]. – М. : Академический Проект, 2007. – 240 с.
2. Байбара Т. Урок-екскурсія. Методика його організації і проведення / Тетяна Байбара. // Початкова школа. – 1998. – №11. – С.11 – 13; №12. – С. 18 – 22.
3. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура. — СПб. : Евразия, 2000. — 320 с.
4. Бех І. Д. Довільна поведінка школярів як мета виховання / І. Д. Бех // Рідна школа. — 1993. — № 9. — С. 29—32.
5. Бех І.Д. Від волі до особистості. – К. : Україна-Віта, 1995. – 202с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності : [Наук. Видання] / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
7. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : Наук. Видання / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
8. Бех І. Д. Особистісно-орієнтована модель виховання як науковий конструкт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу від 15.09.2017 : http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/3/vupysk_21.pdf
9. Бібік Н. М. Я і Україна: Підручник для 2 кл. / Надія Михайлівна Бібік, Ніна Степанівна Коваль. – К. : Форум, 2002. – 144 с.
10. Біла книга національної освіти України / [Акад. пед. наук України; за ред. В. Г. Кременя]. – К., 2009. – 376 с.
11. Білецька М. А. Рідна мова : Підручник для 2 кл. / Марія Арсенівна Білецька, Микола Самійлович Валушенко. – К. : Освіта, 2002. – Ч.І. – 126 с., Ч.ІІ. –127 с.

12. Білецька М. А. Рідна мова: Підручник для 3 кл. / Марія Арсенівна Білецька, Микола Самійлович Валушенко. – К. : Освіта, 2003. – Ч.І. – 126 с., Ч.ІІ. – 110 с.
13. Богуш А. Гавриш Н. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі / А. Богуш, Н. Гавриш……
14. Богуш, А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі : навч. посіб. для студентів вузів / А. М. Богуш, Н. В. Лисенко. — 2-е вид., перероб. і доп. — Київ : Вища шк., 2002. — 407 с.
15. Болтарович З. Українська народна медицина: Історія і практика/ З. Болтарович. – К.: Абрис, 1991. – 320 с
16. Большой современный толковый словарь русского языка. – 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу від 15.09.2017 : https://slovar.cc/rus/tolk/62316.html
17. Борейко В. Є. Екологічна естетика: метод. посіб. для вчителів / В. Є. Борейко, Н. А. Пустовіт. — К.: Логос, 2012. — 72 с. – Бібліогр. с 71.
18. Борейко В. Є. Екологічна етика. Навчальний посібник./ В. Є. Борейко, А. В. Подобайло. – Київ: Фітосоціоцентр, 2004. — 116 с.
19. Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 1999. — 128 с.
20. Вашуленко М. С. Буквар : підруч. для 1 кл. загальноосвіт. навч. закл. / М. С. Вашуленко, О. В. Вашуленко. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. – 152с.
21. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 214 с.
22. Веремійчик І.М. Трудове навчання : підруч. для 2-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / І.М. Веремійчик, В.П. Тименко. – К. : Генеза, 2012. – 160 с.
23. Веремійчик І.М. Трудове навчання : підруч. для 3-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / І.М. Веремійчик, В.П. Тименко. – К. : Генеза, 2014. – 104 с.
24. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси /

Омелян Вишневський. – Львів : Львівський обласний науково-методичний інститут освіти; Львівське обласне педагогічне товариство ім.. Г.Ващенка. – 1996. – 238 с.

25. Вишнякова С.М. Профессиональное образование. Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика / С.М. Вишнякова. – М.: НМЦ СПО, 1999, 538 с.
26. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчукта ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
27. Войтович В. Українська міфологія /Валерій Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.; іл.
28. Волошина А.П. Стимулирование экологической активности младшего школьника (на материалах уроков языка и чтения): Дис. … канд. пед. наук: 13.00.01. – У., 1995. – 199 с.
29. Всеобщая декларация ЮНЕСКО «О культурном разнообразии». – Париж, 2 ноября 2001 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу від 15.09.2017 : http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001271/127160m.pdf
30. Выготский Л. С. Кризис семи лет – [Електронний ресурс]. – Режим доступу від 15.09.2017 : http://psychology-online.net/articles/doc-709.html (Выготский Л.С. Собр.соч.: В 5 т. Т.1 С. 376–385)
31. Выготский Л. С. Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок./ Л. С. Выготский, А. Р. Лурия. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 224 с. – [Електронний ресурс] Режим доступу від 15.03.2017 : https://scepsis.net/library/id_1274.html
32. Выготский Л.С. Педагогическая психология/ Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
33. Выготский Л.С., Лурия А.Р. Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 224 с
34. Галько О. Традиції укладання шлюбу бойків Карпат (кінець XIX – перша половина XX століття / О. Галько. // Етнічна історія народів Європи вип.

10. – К.: УНІСЕРВ 2001. – С. 40 – 44.

35. Гармаш-Литвин А. Голос утопленого села / Антоніна Іванівна Гармаш-Литвин. – К.: Книга, 2008. – 224с.
36. Геник М.С. Формування морально-етичних цінностей молодших школярів засобами українського народознавства: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / М.С. Геник ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 2008. — 18 с. — укр.
37. Гільберг Т. Г. Природознавство : підруч. для загальноосвіт. навч. закл. : 1-й кл. / Тетяна Георгіївна Гільберг, Тамара Василівна Сак. – К. : Генеза, 2012. – 112 с.
38. Гільберг Т.Г. Природознавство : підруч. для 2-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Т.Г. Гільберг, Т.В. Сак. — К. : Генеза, 2012. — 160 с. :
39. Гільберг Т.Г. Природознавство : підруч. для 3-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Т.Г. Гільберг, Т.В. Сак. – К. : Генеза, 2014. – 176 с.
40. Гільберг Т.Г. Природознавство : підруч. для 4-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Т.Г. Гільберг, Т.В. Сак. – К. : Генеза, 2015. – 176 с.
41. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: Методологічні поради молодим науковцям/ Семен Устимович Гончаренко. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2010. – 308 с.
42. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Устинович Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
43. Гордійчук О. Є. Моральне виховання молодших школярів засобами етнопедагогіки: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Оксана Євгенівна Гордійчук ; Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. — Т., 2008. — 20 с. — укр.
44. Горяна Л. Імітаційно-ігровий підхід до екологічної освіти та виховання: методичні рекомендації / Л. Горяна // Рідна школа. – 2003. - № 8. – С. 63-66.

45. Гримич М. Статевовікова стратифікація / М. Грмич // Українська етнологія: навчальний посібник /За ред.. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – С. 210-220.

46. Грошовенко О.П. Формування у молодших школярів дбайливого ставлення до природи у позаурочній виховній роботі: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / О.П. Грошовенко ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 2007. — 16 с. — укр.

47. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу– [Електронний ресурс] Режим доступу від 15.03.201 : http://chtyvo.org.ua/authors/HrushevskyiMarko/ Dytyna_u_zvychayah_i_viruvanniah_ukrainskoho_narodu/

48. Грущинська І. В. Природознавство : підруч. для 1 кл./ І. В. Грущинська. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. – 144с.

49. Грущинська І. В. Природознавство : підруч. для 2 кл./ І. В. Грущинська. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. – 160 с.

50. Грущинська І. В. Природознавство : підруч. для 3 кл. загальноосвіт. навч. закл./ І. В. Грущинська. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2013. – 176 с.

51. Грущинська І. В. Природознавство : підруч. для 4 кл. загальноосвіт. навч. закл./ І. В. Грущинська. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2015. – 192 с..

52. Гузь В. В. Дидактичні умови формування екологічної культури старшокласників у процесі навчання предметів природничо-наукового циклу: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / В. В. Гузь ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2011. — 20 с.: рис., табл. — укр.

53. Гуцан Л.А. Виховання у молодших школярів позитивного ставлення до традицій і звичаїв українського народу у процесі художньо-трудової діяльності: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Л.А. Гуцан ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 2005. — 20 с. — укр.

54. Даль В. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа /

Владимир Даль. – СПб.: Литера, 1996. – 480 с.

55. Данильченко Н. Этнографическиесведения о Подольскойгубернии / Н. Данильченко. – Каменец-Подольский, 1869. – 56 с.
56. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI ст.) / Затверджено постановою Кабінету Міністрів України, від 3 листопада 1993 р., № 896. – [Електронний ресурс] Режим доступу від 15.05.2010 : http://www.uazakon.com/document/tpart07/isx07484.htm
57. Державний стандарт початкової загальної освіти / Затверджено колегією Міністерства освіти та науки України, № 1/9-695 від 06.12.2005. - [Електронний ресурс] Режим доступу: http://ukraine.uapravo.net/data2008/base41/ukr41401/index.htm
58. Державний стандарт початкової загальної освіти / Затверджено постановою Кабінету Міністрів Украін, № 462 від 20. 04. 2011. - [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/ua/often-requested/state-standards/
59. Дерябо С.Д. Методики диагностики и коррекции отношения к природе. / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. – М., 1995. – 147 с.
60. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология: Учебное пособие для студентов вузов / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 480 с.
61. Дерябо С.Д. Экологическая психология: диагностика экологического сознания / С.Д. Дерябо. – М., 1999. – 112 с.
62. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Евгений Леонидович Доценко. — М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. — 344 с.
63. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. / Т. В. Дуткевич – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 424 с. Режим доступу: http://westudents.com.ua/glavy/76140-22-uyava-starshogo-doshklnika.html)
64. Духнович А. В. Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских. Ч. 1. Педагогия общая / Александр Духнович - Львов : типом

Ин-та Ставропигиянского, 1857. - 92 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://books.e-heritage.ru/book/10083744 – Назва з екрану. – Дата перегляду: 01.04.2016

65. Екологічна освіта для сталого розвитку у запитаннях та відповідях : науково- методичний посібник для вчителів / за ред. О. І. Бондаря. – Херсон : Грінь Д.С., 2015. – 228 с.
66. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.
67. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Natsiia (останній перегляд: 05.03.2017)
68. Енциклопедія освіти [Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
69. Євшан зілля: легенди та перекази Поділля. / Зібрав та впорядкував П. Медведик. – Львів: Червона калина, 1992. – 288 с.
70. Жук Н.В. Формування мотивів природоохоронної діяльності у молодших школярів: Автореферат дис. … канд. псих. наук: 19.00.07. – Київ, 2001. – 19 с.
71. Жупанин С. И. Сто загадок для дітей [Текст] / Степан Ілліч Жупанин. – [Ужгород] : [б.в.], 1993. – 43 с.
72. Жупанин С. И. Руководство восприятием стихотворений о природе на уроках чтения [Текст] : метод. рекомендации для учителей нач. кл. / Степан Ильич Жупанин ; Закарпатский областной ин-т усовершенствования учителей. Кафедра педагогики и психологии. – Ужгород : [б.в.], 1989. – 28 с.
73. Жупанин С. І. Чому плакала зозуля [Текст] : казки для дітей / Степан Ілліч Жупанин. – Ужгород : Патент, 1994. – 10 с.

74. Жупанин С. І. На високій полонині [Текст] : вірші, казки, загадки, скоромовки для дітей ст. дошк. та мол. шк. віку / Степан Ілліч Жупанин. – Ужгород : [б.в.], 1993. – 134 с.
75. Жупанин С. І. Педагогічні основи формування в молодших школярів художнього образу природи [Текст] : автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 /Степан Ілліч Жупанин; Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К., 1995. – 46 с.
76. Зайченко І.В. Історія педагогіки. У двох томах. Книга ІІ. Школа, освіта і педагогічна думка і Україні. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий дім «Слово», 2010. – 1032с.
77. Закон України «Про загальну середню освіту» // Початкова школа. – 1999. – №8. – С.1-12. – [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/651-14
78. Закон України «Про освіту» / Постаново № 2145-VIII, від 05 вересня 2017 р. - [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 від 30.12.2017
79. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» / Вводиться в дію Постановою ВР № 1268-XII від 26.06.91. - [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1264-12 від 20.01.2011
80. Зарішняк І. М. Історія української культури: навчальний посібник / Інна Миколаївна Зарішняк, Світлана Олександрівна Творун. – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2011. – 328 с.
81. Захлебный А. Н. Книга для чтения по охране природы : Для учащихся 9 – 10 кл. сред.шк. / Анатолий Никифорович Захлебный. – М. : Просвещение, 1986. – 175 с.
82. Захлебный А. Н. На экологической тропе (Опыт экологического воспитания). / Анатолий Никифорович Захлебный. – М. : Знание, 1986. – 80 с.

83. Захлебный А. Н. Охрана природы в школьном курсе биологии. / А. Н. Захлебный, И. Д. Зверев, И. Т. Суравегина. – М. : «Просвещение», 1977 – 207 с.
84. Захлебный А. Н. Школа и проблемы охраны природы : Содержание природоохранительного образования. / Анатолий Никифорович Захлебный. – М. : Педагогика, 1981. – 184с.
85. Зверев И.Д. Охрана природы и экологическое воспитание / И.Д. Зверев // Воспитание школьников. – 1985. – №6. – С. 30 – 35.
86. Зверев И.Д. Экологическое и эстетическое воспитание школьников / И.Д. Зверев, Л.П. Печко. – М.: Педагогика, 1984. – 135 с.
87. Іларіон митрополит. Дохристиянські вірування українського народу / Іван Огієнко. – К.: Обереги, 1992. – 424 с.
88. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / [упоряд. О. О. Любар; за ред. В.Г. Кременя]. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2003. – 766 с.
89. Карпеев С.А. Формирование нравственно-экологической культуры у младших школьников: Автореферат дис. …канд. пед. наук. – Москва, 1992.–16с.
90. Килимник С. І. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / С. І. Килимник. – К. Обереги, 1994. – Кн. 1. (т.1 Зимовий цикл, т.2. Весняний цикл). – 400 с. ; – Кн. 2. (т.3. Весняний цикл, т. 4. Літній цикл). – 528 с.
91. Кіт Г. Г. Українська народна педагогіка [Текст] : курс лекцій / Г. Г. Кіт, Г. С. Тарасенко. – Вінниця : Едельвейс і К, 2008. – 301 с.
92. Ковальчук Г. Виховання екологічної свідомості // Початкова школа. - 1999. - №10. - С.17-19.
93. Колесник Марина Олександрівна Екологічне виховання учнів на засадах «глибинної екології» в процесі вивчення біології: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / М.О. Колесник; Терноп. держ. пед. ун-т ім.

В.Гнатюка. — Т., 2003. — 20 с. — укр.

94. Колишкіна А. П. Формування екологічно доцільної поведінки учнів початкових класів у взаємодії школи і сім'ї [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Алла Петрівна Колишкіна ; Ін-т проблем виховання НАПН України. - Київ, 2014. - 20 с.
95. Колишкіна А. П. Особливості формування екологічно доцільної поведінки в учнів початкової школи / А. П. Колишкіна // Гірська школа Українських Карпат : наукове фахове видання з педагогічних наук / [за ред. В. Хруща]. – Івано-Франківськ : ПрНУ імені В. Стефаника, 2013. – Вип. 10. – С. 186–188.
96. Колишкіна А. П. Формування екологічного мислення в учнів початкової школи / А. П. Колишкіна // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / [за ред. В. О. Моляко]. – Житомир : ЖДУ імені І. Франка, 2011. – Т. VII Екологічна психологія. – Вип. 27. – С. 129–136.
97. Колонькова О.О. Виховання і самовиховання екологічно доцільної поведінки школярів / О.О. Колонькова, Н.А. Пустовіт, О.Л. Пруцакова – К.; Б.в., 2010. – 36 с.
98. Колонькова О.О. Культура екологічної поведінки школярів: сутнісна характеристика. /О.О. Колонькова. //Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді Збірник наукових праць, 2011 випуск 15, книга 1. С. 374-381.
99. Колонькова О.О. Виховання у старшокласників ціннісного ставлення до природи: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / О.О.Колонькова ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 2003. — 21 с. — укр.
100 Коменский Я. А. Великая дидактика / Ян Амос Коменский. – Государственное Учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1939. – 321с. – Т.1.
101 Конвенция ООН «Повестка дня на XXI век». – Рио-де-Жанейро, 3–14

июня 1992 года – [Електронний ресурс]. – Режим доступу від 12.07.2014 : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml

102 Концепція екологічної освіти України / Затверджено колегією Міністерства освіти та науки України, № 13/6-19 від 20.12.2001. - [Електронний ресурс] Режим доступу : http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d33.htm від 20.01.2011

103 Концепція національного виховання студентської молоді / Затверджена МОН України, від 25 червня 2009 р., протокол № 7/2-4 – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=vr2_4290-09, від 19.04. 2010

104 Концепція національного-патріотичного дітей та молоді / Затверджена МО України, від 16 червня 2015, № 641. – [Електронний ресурс] Режим доступ http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2015/06/16/naczionalno-patriotichne-vixovannya/, від 26.01. 2016

105 Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року» / Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України, від 17 жовтня 2007 р. № 880-р – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/880-2007-%D1%80, від 05.01.2014

106 Король О.В. Формування екологічної культури учнів V-VI класів у процесі вивчення інтегративного курсу «Навколишній світ»: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / О.В. Король ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 1999. — 19 с. — укр.

107 Костенко Л. Шипшина важко віддає плоди… – [Електронний ресурс]. – Режим доступу від 15.09.2017 : http://kostenko.electron.com.ua/menu3_1_124.html

108 Кравченко В. Г. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнограф. Матеріали / В. Г. Кравченко. – Житомир, 1920. – 158 с.

109 Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія.

Реалізація. Результати / Василь Григорович Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.

110 Крюкова О.В. Знай, люби та бережи рідну природу!: Програма і методичні рекомендації щодо формування екологічно доцільної поведінки учнів 4 класів загальноосвітніх шкіл: Навчальний посібник для вчителів початкових класів. – Донецьк: ДонОІППО, 2003. – 43 с.

111 Крюкова Олена Вікторівна. Формування екологічно-доцільної поведінки молодших школярів: дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2005. – 185с.

112 Кузьмінський, А.І. Педагогіка [Текст] : підручник / А.І.Кузьмінський, В.Л.Омеляненко. – К. : «Знання–Прес», 2008. – 447 с.

113 Кухар В.: Вивчення язичницьких вірувань у контексті українознавства . /Вікторія Кухар //Українознавство. – 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу від 15.07.2014 : http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=2247

114 Лазебна О.М. Формування активної екологічної позиції підлітків: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / О.М. Лазебна ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 2004. — 20 с. — укр.

115 Лебідь С.Г. Формування екологічної культури учнів 7-11 класів у процесі вивчення курсу екології: Автореферат дис. … канд. пед. наук: 13.00.07. – К., 2001. – 20 с.

116 Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький.– К.: Обереги, 1992.– 88 с.

117 Лисенко Н.В. Еко-око: дошкільник пізнає світ природи: Навч.-метод. посібник/ Н.В. Лисенко. – К.– Видавний Дім «Слово». – 2015. – 352 с.

118 Лисенко Н.В. Етнопедагогіка дитинства: навчально-методичний посібник / Н. В. Лисенко – К.: Видавний Дім «Слово». – 2011. – 720с.

119 Лисенко Н.В. Теорія і практика екологічної освіти: дошкільник-педагог. Навч.-метод. посібник для ВНЗ. / Н.В. Лисенко. – К.: Видавний Дім

«Слово». – 2009. – 400 с.

120 Лисниченко, Валерий Васильевич. Формирование основ экорациональной модели поведения старшеклассника в системе непрерывного экологического образования и воспитания : диссертация ... кандидата педагогических наук : 13.00.01 Архангельск, 2000

121 Литвак М. Принцип сперматозоида / Михаил Литвак. – Ростов н/Д: Феникс, 2004. – 512 с.

122 Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Борис Федорович Ломов. / Отв. ред. Ю. Забродин, Е. Шорохова – М.: Наука, 1984. – 445 с.

123 Льовочкіна А. М. Екологічна культура як чинник запобігання екологічній кризі (англ.) / А. М. Льовочкіна // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / [за ред. С. Д. Максименка]. – Житомир : ЖДУ імені І. Франка, 2015. – Т. VII Екологічна психологія. – Вип. 39. – С. 139 – 148

124 Магрламова К. Г. Виховання в учнів ціннісного ставлення до природи як складової природоохоронної роботи в основній школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / К. Г. Магрламова ; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. — Умань, 2011. — 20 с. — укр.

125 Макаров Е.Д. Педагогические основы формирования экологической культуры учащихся: Автореферат дис. … канд. пед. наук: 13.00.01. – Москва, 1994. – 17 с.

126 Маковій Г. П. Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки / Графина Маковій. – К.: Український письменник, 1993. – 205 с.

127 Малинівська Л. І. Формування відповідального ставлення до природи в учнів 5 - 9 класів сільської школи у процесі позакласної виховної роботи: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Л. І. Малинівська ; Миколаїв. нац. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. — Миколаїв, 2011. — 20 с. — укр.

128 Маршицька В.В. Виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи

у дітей старшого дошкільного віку: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.08 / В.В. Маршицька ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 2003. — 20 с. — укр.

129 Медведев В.И. Экологическое сознание: Учебное пособие./ В. И. Медведев, А. А. Алдашева – М.: Логос, 2001. – 384 с.

130 Мельник Д.І. Формування екологічної грамотності молодших школярів: Дис. … канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1995. – 235 с.

131 Мовчун А.І. Рідне слово. Українська дитяча література. Книга перша./ А.І. Мовчун, З.Д. Варавкіна– К.: Арій, 2007. – 656 с.

132 Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1 – 4 класи. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2013. – 392 с.

133 Наливайко С.І. Індоарійські таємниці України / С.І. Наливайко. – К.: Вид.Центр «Просвіта», 2004. – 448с.

134 Науменко В. О. Літературне читання: укр. мова для загально-освіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою : підруч. для 2- го кл. / Віра Науменко. – К.: Генеза, 2012. – 160с.

135 Науменко В. О. Читанка : Підруч. для 2 кл.: У 2 ч. / Науменко Віра Орестівна. – К. : Навч. Книга, 2004. – ч.1. – 112 с., ч.2. – 128 с.

136 Науменко В. О. Читанка : Підруч. для 4 кл.: У 2 ч. / Науменко Віра Орестівна. – К. : Навч. Книга, 2004. – ч.1. – 128 с., ч.2. – 127 с.

137 Науменко В. О. Читанка. 1 клас : Післябукварна частина. – К.: Грамота, 2012. – 96 с.

138 Науменко В.О. Літературне читання : укр. мова для загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою : підруч. для 3−го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Віра Науменко. – К. : Генеза, 2014. – 176 с.

139 Науменко Р.А. Екологічне виховання учнів 5-9 класів шкіл-інтернатів у позаурочний час: Автореф. дис. … канд. пед. наук: 13.00.01. – К, 1994. – 23 с.

140 Національна доктрина розвитку освіти / Затверджено Указом Президента України, від 17 квітня 2002 року, № 347/2002. – [Електронний ресурс] Режим доступу від 5.04.2010.: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=347%2F2002

141 Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні. / Постанова Президії АПН України 01.07.2004, № 1-7/6-98. – [Електронний ресурс] Режим доступу від 15. 04. 2010 : http://uapravo.net/data/base28/ukr28703.htm

142 Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства / Постанова Кабінету міністрів України, від 15 вересня 1999р., №1697. – [Електронний ресурс] Режим доступу від 5. 04. 2010 : http://www.uazakon.com/document/spart53/inx53623.htm

143 Нечуй-Левицький І.Світогляд українського народу: Ескіз української міфології /І.Нечуй-Левицький. – К.: Обереги, 1992.– 88 с.

144 Основи національного виховання: концептуальні положення / [Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Сергійчук З. О., Сельмахович М. Г.]. – К.: Інформ. Вид. центр «Київ». – 1993. – (Ч.1.). – 152 с.

145 Основи психології: Підручник / [За заг. Ред.. О.В. Киричука, А.В. Роменця]. – 2ге вид. стереотип. – К.: Либідь, 1996.

146 Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів / Затверджено Наказом МОН молоді та спорту України №1243 від 31.10.11 року. - [Електронний ресурс]. Режим доступу від 31.10.2011.: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/24565/

147 Павленко І.Г. Формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / І.Г. Павленко ; Луган. держ. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. — Луганськ, 2002. — 20 с. — укр.

148 Падалка Р. Г. Динаміка розвитку екологічної свідомості молодших

школярів / Р. Г. Падалка // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / [за ред. С. Д. Максименка]. – Житомир : ЖДУ імені І. Франка, 2015. – Т. VII Екологічна психологія. – Вип. 39. – С. 242 – 250.

149 Педагогический энциклопедический словарь / [гл. ред. Б. М. Бим-Бад]. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2008. – 528 с.: ил.

150 Первушина О. Настільна книга молодої мами. Щасливий малюк: від народження до двох років. – Харків: Основа, 2009. – 480 с.

151 Персонажі слов'янської міфології: Словник-довідник в ілюстраціях. /Укл. Любченко В.Є. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2008. – 272 с.; іл.

152 Полякова Я.В. Теорія і практика екологічного виховання учнівської молоді у Великій Британії (етнопедагогічний аспект): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Я.В. Полякова ; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. — Луганськ, 2005. — 20 с. — укр.

153 Прищепа К. С. Буквар / К. С. Прищепа, В. І. Колесниченко. – К. : Форум, 2003. – 175 с.

154 Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1 – 4 класи. Затверджено МОН України (наказ № 496 від 20 червня 2006 р.). – К. : Початкова школа. – 2006. – 432 с.

155 Пруцакова О. Л. Проблема формування культури екологічної поведінк школярів / О. Л. Пруцакова // Теоретико-методичні проблеми вихованн дітей та учнівської молоді ….2012. [Електронний ресурс] / Режим доступ :http://lib.iitta.gov.ua/3923/1/%D0%9F%D1%80%D1%83%D1%86%D0%B0% D0%BA%D0%BE% D0%B2%D0%B0_% D0%9E.%D0%9B._16-1.pdf Назва з екрану. – Дата перегляду: 22.08.2015

156 Пруцакова О. Л. Світоглядні орієнтири формування культури екологічної поведінки школярів / О. Л. Пруцакова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / [за ред. В. О. Моляко]. – Житомир : ЖДУ імені І. Франка, 2011. – Т. VII Екологічна психологія. – Вип. 27. – С. 324 – 331

157 Пруцакова О.Л. Формування основ екологічної культури учнів 5-8 класів

засобами дидактичної гри: Автореферат дис. … канд. пед. наук: 13.00.07. – К., 2002. – 19 с.

158 Психоаналитические термины и понятия: Словарь / Под ред. Барнесса Э., Мура и Бернарда Д. Файна / Перев. с англ. А.М. Боковикова, И.Б. Гриншпуна, А. Фильца. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000 – 304с.

159 Психологические тесты. В 2 т. / [под ред. А.А. Карелина]. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2007. – Т.1. – 312 с.; - Т.2. – 248 с.

160 Психологический словарь / [авт.-сост. В. Н. Копорулина, М. Н. Смирнова, Н. О. Гордеева, Л. М. Балабанова]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 640 с.

161 Психологический словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.

162 Психологический словарь / [под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др.]. – М. : Педагогика, 1983. – 448 с.

163 Психологічна енциклопедія [автор-упорядник О. М. Степанов]. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.

164 Пустовит Н. А. Экологическое воспитание школьников в процессе обучения сельскохозяйственному труду: Дис. … канд. пед. наук. – К., 1988. – 197с.

165 Пустовіт Г. П. Дослідницька робота учнів з екології в позашкільних установах : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Григорій Петрович Пустовіт; Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К., 1994. – 24 с.

166 Пустовіт Г. П. Екологічне виховання учнів початкових класів у позашкільних навчальних закладах: Навч.-метод. Посібник / Григорій Петрович Пустовіт. – К.: 2002. – 270 с.

167 Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах : автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.07 / Григорій Петрович Пустовіт; Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира

Гнатюка. – Т., 2005. – 51 с.

168 Пустовіт Н. А. Типи екологічної поведінки школярів / Н. А. Пустовіт. //Електронний журнал «Надихаємо на дії»: 2010. - № 6 (2), 2010. - С. 1-3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://esd.org.ua/sites/esd.org.ua/files/magazine/magazine_10_06.pdf – Назва з екрану. – Дата перегляду: 15.04.2016

169 Пустовіт Н.А. Компетентнісний підхід до формування культури екологічної поведінки молодших школярів /Н.А. Пустовіт. //Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2011 С. 365-373.

170 Різник Л. М. Екологічне виховання молодших школярів на народних природознавчих традиціях : Дис...канд. пед. наук: 13.00.01 / АПН України. – К., 1995. – 227 с.

171 Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.

172 Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання / Юрій Дмитрович Руденко. – Київ. : Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 328 с.

173 Рудковська І.В. Еколого-естетичне виховання у школах Німеччини: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / І.В. Рудковська ; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. — Луганськ, 2005. — 20 с. — укр.

174 Русова С. Краєзнавство в народній школі //Шлях виховання й навчання. – VII-й річник, 1933. – С.25–33.

175 Савченко О. Я. Літературне читання : підруч. для 2 кл. / О. Я. Савченко. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. – 160 с.

176 Савченко О. Я. Читанка : Підруч. для 2 кл. / Олександра Яківна Савченко – К. : Освіта, 2002 – Ч.І. – 126 с., Ч.ІІ. – 146 с.

177 Савченко О. Я. Читанка : Підруч. для 3 кл. / Олександра Яківна Савченко – К. : Освіта, 2006– Ч.І. – 141 с., Ч.ІІ.– 143 с.

178 Савченко О. Я. Читанка : Підруч. для 4 кл. / Олександра Яківна

Савченко – К. : Освіта, 2004 – Ч.І.– 159 с., Ч.ІІ.– 175 с.

179 Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти : посібник для вчителів і методистів початкового навчання / Олександра Яківна Савченко.– К. : Богданова А. М., 2009. – 226 с.

180 Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П . Василенко. – 2-ге вид., доповн. – К. : Академ-видав, 2011. – 384 с. – (Серія «Альма-матер»).

181 Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості : дис. д-ра психол. наук: 19.00.07 / М. В. Савчин. – К., 1997. – 410 с.

182 Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія] / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.

183 Садова М. А. Психологічні детермінанти відповідальної поведінки особистості [Текст] / М. А. Садова // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Психологія і педагогіка, 2013. т. Вип. 25.-С.122-125

184 Семенова М.О. Виховання учнів основної і старшої школи засобами фольклористично-етнографічної діяльності: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / М.О. Семенова ; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. — Луганськ, 2005. — 20 с. — укр.

185 Сидоренко В. К. Трудове навчання : підр. для 1-го кл. / В. К. Сидоренко, Н. В. Котелянець. – Харків: Сиция, 2012. – 128 с.

186 Сидоренко В. К. Трудове навчання : підр. для 2-го кл. / В. К. Сидоренко, Н. В. Котелянець. – Харків: Сиция, 2012. – 128 с.

187 Сидоренко В. К. Трудове навчання : підр. для 3-го кл. загальноосвіт. навч. закладів / В. К. Сидоренко, Н. В. Котелянець, О. В. Агєєва. – Харків: Сиция, 2013. – 128 с.

188 Симонова Л.П. Экологическое образование в начальной школе: Учебное пособие для студентов средних педагогических учебных заведений. /

Л.П. Симонова. – М.: Академия, 2000. – 160 с.

189 Скрипник С. В. Формування ціннісного ставлення до природи в учнів старших класів сільської загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / С. В. Скрипник ; Миколаїв. держ. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. — Миколаїв, 2010. — 20 с. — укр.

190 Скутіна В. І. Традиції українського народу з природоохоронного виховання і їх використання в сучасній школі : Дис...канд.пед.наук: 13.00.01 / АПН України. – К., 1994. – 189 с.

191 Совгіра С.В. Підготовка майбутнього вчителя до екологічного виховання старшокласників: Дис. на здобуття … канд. пед наук: 13.00.04. – Умань, 1999. – 228 с.

192 Сонин В.А. Личность. Поведение. Смысл бытия : Психолого социальные концепции личности в XX столетии / Валерий Абрамович Сонин. – СПб. : Речь, 2006. – 254с.

193 Соціальна педагогіка: словник-довідник / [Загал. ред. Т. Ф. Алєксєєнко]. – Вінниця: Планер – 2009. – 542с.

194 Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середа, Т. Тимочко. – 2 вид. – К.; 2011. – 392 с. (скачена)

195 Стельмахович М. Вибрані педагогічні твори // У двох томах. – Т.2.: Українська етнопедагогіка / Упоряд.: Л.ґкалуська, В.Ковтун, М. Ходак /За заг.ред. Л. Калуської. – Івано-Франківськ-Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство «Вік», 2012. – 464 с.

196 Стельмахович М. Г. Мудрість народної педагогіки / Мирослав Игнатович Стельмахович. – К. : Т-во «Знання», 1971. – 48 с.

197 Степанов О.М. Педагогічна психологія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О.М. Степанов – К. : Академвидав, 2011. – 416 с.

198 Столяренко О.Б. Психологія особистості: Навч. посіб. / О.Б. Столяренко.

– К.: Центр учбової літератури, 2012. – 280 с. – [Електронний ресурс] Режим доступу від 15. 01. 2014 : http://pidruchniki.ws/18060203/psihologiya/rozvitok_mislennya_ontogenezi_teoriya_zhana_piazhe#390

199 Страшний В.І. Виховання учнів початкових класів загальноосвітньої школи на родинних традиціях українського народу: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / В.І. Страшний ; АПН України. Ін-т пробл. виховання. — К., 2004. — 19 с. — укр.

200 Суравегина И.Т. Методическая система экологического образования / И.Т. Суравегина // Советская педагогика. – 1988. - № 9. - С. 31-35.

201 Суравегина И.Т. Экологическое образование в школе / И.Т. Суравегина, В.М. Сенкевич, Т.В. Кучер. // Советская педагогика. – 1990. - № 12. - С. 47-51.

202 Суравегина И. Т. Система экологического образования в школе: концепция и модель / И. Т. Суравегина. – М. : Педагогика, 1989. – С. 204–210.

203 Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5-ти т. / Василий Александрович Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977.– т.3. – 670 с, т.5. – 639 с.

204 Тарасенко Г. С. Відкрийте дітям дивосвіт природи [Текст] : порадник для батьків з виховання душі і серця дитини / Галина Сергіївна Тарасенко. – Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2008. – 240 с.

205 Тарасенко Г. С. Навчаємо пізнавати природу. Позакласна виховна робота з молодшими школярами [Текст] : [метод. посібник] / Галина Сергіївна Тарасенко. – Х. : Основа, 2008. – 205 с.

206 Тарасенко Г. С. Паросток. (Методика гуманістичного виховання дітей засобами природи) [Текст] / Галина Сергіївна Тарасенко – Вінниця : РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 2000. – 192 с.

207 Тарасенко Г. С. Паросток. Методика гуманістичного виховання молодших школярів засобами природи [Текст] : посіб. для вчителя 1-4

кл. / Галина Сергіївна Тарасенко. – Т. : Навчальна книга – Богдан, 2003. – 144 с.

208 Тарасенко Г. С. Росинка [Текст] : уроки любования природой / Галина Сергеевна Тарасенко. – Сумы : Антей, 2006. – 112 с.: ил.

209 Тарасенко Г. С. Дивосвіт Дивосвіт [Текст] : уроки естетико-екологічної культури на матеріалах українознавства / Галина Сергіївна Тарасенко. – К. : МПП Центр «Київ», 1995. – 204 с.

210 Тарасенко Г. С. Дивосвіт. Технологія естетико- екологічного виховання [Текст] / Галина Сергіївна Тарасенко. – 2.вид., із змін. – К. : Рута, 2000. – 208 с.

211 Тарасенко Г. С. Практикум з теорії та методики виховання [Текст] : навч.-метод. посіб. / [Г. С. Тарасенко, О. А. Голюк, Т. М. Кривошея]. – Вінниця : Нілан, 2014. – 391 с.

212 Тарасенко Г. С. Взаємозв’язок естетичної та екологічної підготовки вчителя в системі професійної освіти : [Монографія] / Галина Сергіївна Тарасенко. – Черкаси : Вертикаль, 2006. – 308 с.

213 Творун С.О. «Язичництво» чи «архаїчне православ’я». /С. Творун. // Українознавство, 2012. – № 2. – С.119-122.

214 Творун С.О. Практична етнологія для ділових людей./С.О. Творун. – Вінниця: Книга-Вега, 2009. – 288 с.: іл. Видання 2-ге перероблене і доповнене.

215 Творун С.О. Роди, Боже, бурячки, як у мене литочки / С.О. Творун // Початкова школа. – 1993. – №3. – С. 36 – 39.

216 Творун С.О. Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля. / С.О. Творун. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 96 с.: іл

217 Тименко В. П. Трудове навчання : підр. для 1-го кл. загальноосвіт. Навч. закл. / В. П. Тименко, І. М. Веремійчик. – К. : Генеза, 2012. – 112 с.

218 Тименко В. П. Художня праця : Підруч. для 1 класу загальноосвіт. школи / В. П. Тименко. – К. : Спалах. – 2001. – 127 с.

219 Тименко В. П. Художня праця : Підруч. для 4 класу загальноосвіт. школи / В. П. Тименко. – К. : Промінь. – 2004. – 143 с.

220 Толковый словарь Ефремовой./ Т. Ф. Ефремова. – 2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу від 15.09.2017 : http://dic.academic.ru/

221 Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики : Словник. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 416 с.

222 Трубнік, І. В. Підготовка майбутніх вихователів до формування екологічно мотивованої поведінки старших дошкільників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 : теорія і методика професійної освіти / І. В. Трубнік . / Слов'янський держ. пед. ун-т. - Слов'янськ, 2009. - 275 с. : табл. - Бібліогр.: с. 244-275. - Дод.: с. 188-243. -

223 Удовиченко Ірина Віталіївна. Наступність екологічного виховання учнів початкової та основної школи в курсах природничого циклу : дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А.С.Макаренка. – Суми, 2006. – 239арк. – Бібліогр.: арк. 177-194.

224 Українська етнологія: Навч. посібник / [За ред. В. Борисенко]. – К.: Либідь, 2007. – 400с.

225 Українська Радянська Енциклопедія. – К. : Головна редакція УРЕ. – 1982. – Т. 8. – 528с.

226 Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : у 2 т. / К. Д. Ушинський. — К., 1983. — Т. 1. — С. 43—103

227 Філософський енциклопедичний словник [Голова редколегії Шинкарук В. І.]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с

228 Формування екологічно доцільної поведінки школярів : [наук.- метод. посібник] / Н. А. Пустовіт, О. О. Колонькова, О. Л. Пруцакова. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 140 с.

229 Формування культури екологічної поведінки учнів основної школи: методичний посібник / Н.А.Пустовіт, О.О.Колонькова, О.Л.Пруцакова,

Ю.В.Солобай, Г.П.Тарасюк, Є.В.Копилець. – К.:

230 Храмова В. До проблеми української ментальності //Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. С.34

231 Чалдини Р. Психология влияния. / Роберт Чалдини — СПб.: Питер, 2001. — 288 с.

232 Чистякова Л.А. Формирование экологической культуры учащихся младших классов: Автореферат … канд. пед. наук: 13. 00. 01. – Челябинск, 1998. – 27 с.

233 Чубинський П. Мудрість віків: (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн. – К.: Мистецтво, 1995. – Кн. 1. – 224 с.; - Кн. 2. – 224 с.

234 Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник / Віктор Борисович Шапар. – Х. : Прапор, 2004. – 640 с.

235 Шаповал Л.В. Екологічне виховання молодших школярів у процесі вивчення природознавчих предметів: Автореферат … канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1999. – 19 с.

236 Шевчук О. В. Відображення народної культури у підручниках початкової школи / О. В. Шевчук // Український шкільний підручник у європейському вимірі: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21 – 22 жовтня 2009 р., м. Вінниця) / За наук. ред. С. І. Дровозюка, М. І. Томчука. – Вінниця: ВОІПОПП, 2009. – С. 302 – 310.

237 Шевчук О. В. Долучення дітей та молоді до народної культури – шлях до зміцнення державності / О.В. Шевчук, С.О Творун – Шляхи активізації інноваційної діяльності в освіті, науці, економіці: зб. матер. Всеукр. наук-практ. конф., м Вінниця, 12 квітня 2016 р.: у 2-х т. – Т.1 / редкол.: ВННІЕ ТНЕУ. – Тернопіль: Крок, 2016. – С. 140-142

238 Шевчук О. В. Екологічне виховання молоді через призму вивчення традиційної народної культури українців / О. В. Шевчук, С. О. Творун //

Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в умовах економічної нестабільності: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця : Крок, 2010. – С. 101 – 104

239 Шевчук О. В. Екологічне виховання молодших школярів засобами української народної культури / Шевчук О. В. // Духовність як основа екологічної культури та відповідальності: Збірник матеріалів Всеукраїнської еколого-освітньої конференції (19 – 20 листопада 2010 р., м. Київ). – Київ, 2010. – С. 181 - 186

240 Шевчук О. В. Екологічне виховання учнів початкової школи засобами української народної культури: Методичні рекомендації, розробки уроків і виховних заходів / Олександра Валеріївна Шевчук. – Вінниця: Планер, 2014. – 140 с.

241 Шевчук О. В. Еколого-виховний потенціал української народної культури / О. В.Шевчук. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 36 / Редкол.: В. І. Шахов та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. – С. 143 – 146.

242 Шевчук О. В. Проблеми формування національної свідомості українців у психолого-педагогічній літературі/ О. В. Шевчук, С. О. Творун //
Теорія та практика трансформаційних перетворень в економіці, політиці та культурі за умов розвитку глобалізаційних процесів: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця: ВІЕ ТНЕУ, 2011. – С. 229-234

243 Шевчук О. Використання українських міфічних персонажів на уроках з курсу «Я і Україна» / О. Шевчук. // Початкова школа. – 2011. – №5. – С. 36 – 40.

244 Шевчук О. Готуємось до Великодня / О. Шевчук. // Початкова школа. – 2010. – №3. – С.57 – 58.

245 Шевчук О. Ми ялинки не рубаємо – дідуха виготовляємо! : Дідух та «павучки» – екологічна альтернатива сучасним новорічним атрибутам / Олександра Шевчук // Початкова школа. – 2012. – № 12 – С. 32 – 36.

246 Шевчук О. У царстві Рода на природі : Екскурсія на природу: еколого-народознавчий аспект. / О. Шевчук. // Початкова школа. – 2012. – №10. – С.27 – 30.

247 Шевчук О. Як Бог землю ділив. (Розробка уроку з природознавства на тему: Україна – моя Батьківщина, 1 клас) / Олександра Шевчук. // Початкова школа. – 2014. – №6. – С. 40 – 42.

248 Шевчук О.В. Основні детермінанти екологічної поведінки учнів початкової школи. / О.В. Шевчук – Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2016 рік / за ред. І. Д. Беха, Ж. В. Петрочко. – Вип. 5. Івано-Франківськ: НАІР, 2017. 316 с.

249 Шевчук О.В. Сформованість екологічної поведінки учнів початкової школи засобами етнічної культури / О.В. Шевчук . Інституту проблем виховання НАПН України

250 Шевчук О. До кожного свята свої хлібенята (Робота з їстівним тістом у початкових класах: цікаво, екологічно, патріотично) / Олександра Шевчук. // Початкова школа. – 2018. – № 6. – С.

251 Шевчук О. Специфіка формування екологічної поведінки в учнів початкової школи / О. Шевчук – Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. - Випуск 51 / редкол. - Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018.

252 Шевчук О.В. Результативність формування екологічної поведінки учнів початкової школи засобами української етнічної культури / О.В. Шевчук – Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН

України за 2017 рік / за ред. І. Д. Беха.

253 Яковлева Е.В. Развитие экологической культуры личности младшего школьника: Автореферат дис. … канд. пед. наук: 13.00.01. – М.: Институт развития личности, 1996. – 17 с.

254 Ясвин В.А. Психология отношения к природе / В. А. Ясвин – М. : Смысл, 2000. – 456 с.

255 Adler A. (1917b). Study of organ inferiority and its psychical compensation: A contribution to clinical medicine. S. E. Jellife, Trans. New York: Nervous and Mental Disease Publication. (Original work published, 1907.)

256 Adler, A. Understanding human nature. – Oxford, England: Greenberg., 1927. – 286 pp.

257 Bandura, A. Social Learning Theory. – New York: General Learning Press., 1977.

258 Bonn Declaration / UNESCO World Conference on Education for Sustainable Development. – (31 March – 2 April 2009 Bonn, Germany) http://www.esd-world-conference-2009.org/fileadmin/download/ESD2009_BonnDeclaration080409.pdf

259 Bronfenbrenner, U. The ecology of human development – 1917. – 331 pp. http://books.google.com.ua/books?id=OCmbz Wka6xUC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false

260 Callicott B. Traditional american indian and western european attitudes toward nature: an overview // Environmental ethics. — 1982. — V. 4. — P. 293–318.

261 Callicott J.B., 1988. American indian land wisdom? — Sorting out the issues // Mankind on the move, Olson Paul A., ed, — University of Nebraska Press. — P. 1—28.

262 Freud, Sigm. Das Ich und das Es. – Internationaler Psychoanalytisch Leipzig Wien, Berlin, 1923. – 83pp. https://archive.org/details/Freud_1923_Das_Ich_und_das_Es_k

263 Ian Plowman The four determinants of behaviour
http://www.regional.org.au/au/apen/2006/refereed/2/3876_plowmani.htm

264 Maslow A. Motivation and Personality. — New York: Harpaer & Row, 1954. – 411pp.

265 Miller, N. & Dollard, J. Social Learning and Imitation. – New Haven, NJ: Yale University Press., 1941. – 341 pp.

266 Piaget, J. La naissance de l'intelligence chez l'enfant – Neuchâtel; Paris: Delachaux et Niestlé.
http://www.fondationjeanpiaget.ch/fjp/site/textes/VE/JP36_
NdI_avpropos_intro.pdf

267 Raymond D. Gastil. The Determinants of Human Behavior.
Source: American Anthropologist, New Series, Vol. 63, No. 6 (Dec., 1961), pp. 1281-1291
http://lchc.ucsd.edu/MCA/Mail/xmcamail.2012_11.dir/pdfQNNtxAIJut.pdf

268 Rotter, J. Social learning and clinical psychology. – Johnson Reprint Corporation, 1954 – 466 pp.
http://books.google.com.ua/books?hl=uk&id=kx1sAAA
AMAAJ&focus=searchwithinvolume&q=%D0%86

269 UNECE Strategy for Education for Sustainable Development / [adopted at the High-level meeting of Environment and Education Ministries] . – (Vilnius, 17-18 March 2005)
http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2005/cep/
ac.13/cep.ac.13.2005.3.rev.1.e.pdf

270 UNESCO Mexico City Declaration on Cultural Policies World Conference on Cultural Policies Mexico City, 26 July - 6 August 1982
http://portal.unesco.org/culture/en/files/12762/11295421661mexico_
en.pdf/mexico_en.pdf

ДОДАТКИ

Додаток А

Перелік запитань для усного опитування (інтерв'ю з елементами бесіди) для учнів 1-2 класів з метою з'ясування їх рівня екологічних знань.

Завдання 1. Знання про природу.

– Що таке природа?

– Хто живе в природі?

– Назви, що найцікавіше для тебе в природі?

– Чи може людина впливати на природу?

– Чи бувають в природі погані рослини або тварини?

Завдання 2. Про економію ресурсів

– Чи можна берегти природу вдома? Як?

– Чи потрібно берегти вдома воду, світло, газ, тепло? Чому? Як це можна робити?

– Які предмети, що ти використовуєш вдома можуть зашкодити природі? Як?

– Який предмет з твого дому найбільше забруднює природу?

– Чи потрібно сортувати сміття? Для чого це робити? Яким чином його сортують? Чи сортують його у вас вдома?

Завдання 3. Правила екологічної поведінки в довкіллі

– Чи знаєш ти, як себе потрібно вести в природі?

– Назви правила поведінки в природі?

– Що можна робити в природі?

– Що не можна робити в природі?

– Чому зникають деякі види рослин і тварин?

ДЯКУЄМО ЗА СПІВПРАЦЮ

Додаток А.1.

Перелік запитань для усного опитування (інтерв'ю з елементами бесіди) для учнів 1-2 класів з метою з'ясування їх емоційного ставлення до природи.

Завдання 1. Емоційне ставлення до рослинного світу.

– Для чого тобі потрібна природа?

– Чи є в природі погані рослини?

– Уяви, що трапилося б, якби в лісі зрубали всі дерева?

– Уяви, що трапилося б, якби зникли всі річки?

– Уяви, що трапилося б, якби зникли всі рослини?

Завдання 2. Емоційне ставлення до тваринного світу.

– Як ти думаєш, чим дикі звірі й пташки на волі, вони відрізняються від тих, що сидять в клітці?

– Як ти думаєш, чому діти ображають тварин, руйнують гнізда, мурашник?

– Чи є в природі погані тварини?

– Уяви, що трапилося б, якби в зникли всі тварини?

– Уяви, що трапилося б, якби в зникли всі птахи?

Завдання 3. Зацікавленість екологічною тематикою.

– Про кого ви найбільше любите читати казки та оповідання?

– Що в природі найцікавіше для тебе? (Яке спілкування з природою тобі найбільше подобається?)

– Чи тобі потрібна природа? Навіщо?

– Чи може людина нашкодити природі? Як?

– Чи чув ти такі слова як «екологічна небезпека»? Від кого? Про що йшла мова? Що це?

Завдання 4. Сформованість відповідних переконань.

– Чи потрібно охороняти природу? Хто це повинен робити? Яким чином?

– Що може трапитись якщо ніхто не буде охороняти природу?

– Чи можуть учні 1-4 класів охороняти природу? Як? Що потрібно робити?

– Що ти робиш, щоб берегти природу?

– Чи може природа розгніватись на людину? Як і чому (за що)?

Завдання 5. «Асоціація».

Учням називаються види рослин, тварин та об’єкти природи. Школярам необхідно назвати одне слово їх ознаку «які вони?», наприклад: «хороші», «погані», «злі», «гидкі» тощо.

Слова для вправи: кошеня, пацюк, пташеня, змія, троянда, павук, кульбаба, кропива, будяк, колорадський жук, ліс, вовк,

Завдання 6. «Асоціація».

Учням демонструються фото представників флори, фауни та природніх об’єктів, а учні кажуть, що з ними можна (потрібно/хочеться) зробити, наприклад: «обійняти», «погладити», «нагодувати», «вирвати», «знищити», «забрати додому» тощо.

Фото для вправи:

ДЯКУЄМО ЗА СПІВПРАЦЮ

Додаток А.2.

Перелік запитань для усного опитування (інтерв'ю з елементами бесіди) для учнів 1-2 класів з метою з'ясування їх Досвіду екологічної поведінки (практичні навички):

Завдання 1. Досвід екологічної поведінки в природному середовищі.

– Чи доводилось вам брати участь у пікніках (гуртових обідах) на природі? Де це було? Який посуд ви використовували?

– Чи чистим було місце до вашого приходу і яким залишилося після того, як ви його покинули? Що ви зробили зі сміттям, що залишилось після вашого відпочинку на природі: залишили на місті відпочинку, спалили, прикопали чи забрали з собою?

– Чи доводилося вам допомагати дорослим або спостерігати за дорослими, коли ті розпалювали вогнище і готували їжу на природі (варили юшку, смажили шашлик)? Де брали дрова для вогнища? Як загасили вогнище?

– Яким було місце до розкладання вогнища і яким залишилося після приготування їжі.

– Що ти зі своїми батьками робиш для збереження природи?

Завдання 2. Досвід екологічної поведінки з представниками флори.

– Які дикоростучі квіти ви зривали і для чого? Де вони росли?

– З яких зірваних квітів ви плели віночки або робили букети? Що з ними робили потім? Кому дарували, прикрашали кімнату чи викидали?

– Які рослини ви збирали, для чого? Де вони росли?

– Чи доглядаєте Ви за рослинами? Які це рослини? Де вони ростуть? На городі, у квартирі на підвіконнях, перед будинком, чи в селі у бабусі? Що Ви робите по догляду за рослинами, як часто? *(записуються на відео короткі інтерв'ю)*

– А хто з вас допомагав садити дерева або кущі дорослим, а хто бачив, як це роблять батьки? Що потрібно зробити?

Завдання 3. Досвід екологічної поведінки з представниками фауни.

– Підніміть руки, у кого є домашні тварини. *(Вчитель називає кількість учнів).* Хто за ними доглядає? За якими саме тваринами ви доглядаєте, що робите, і як їх звати? *(записуються на відео короткі інтерв'ю)*

– А кому доводилося заглядати у пташині гнізда і дивитися на пташині яєчка, або торкати їх чи виймати з них яйця і пташенят?

– Чи траплялося вам або вашим родичам та друзям приносити додому диких звіряток або пташок? Як склалася їх доля?

– Можливо хтось забрав з вулиці кошеня чи цуценя і воно живе у вас вдома?

– Чи доводилось тобі спостерігати як хтось знущався над тваринами? Над ким і як? Що ти робив?

Завдання 4. Досвід раціонального використання природних ресурсів у побуті.

– Чи полюбляєш ти економити? Що найчастіше ти економиш вдома? Яким чином?

– Чи вимикають у твоїй родині прилади з розетки (телевізор, зарядне, мікрохвильову піч і т.д.) Хто це робить? Хто найчастіше в твоїй родині вимикає зайве світло, воду?

– Підійміть руку ті учні, які розділяють сміття в різні відра відповідно до того, що вкидають. Як ви його ділите? *(Що куди викидаєте?)*

– Чи береш ти в магазин пакет або торбу з собою чи купуєте в магазині? Якщо в іграшці перестала працювати батарейка, куди ви її діваєте?

– Чи годував ти тварин на вулиці? Кого? Чим? Як часто?

Завдання 5. Дотримання ним норм та правил екологічної поведінки.

– Які правила поведінки в природі ти виконуєш?

– Які правила збереження природи вдома ти виконуєш?

– Які правила іноді порушуєш?

– Чи бачив ти як дорослі (твої рідні та знайомі) порушують правила поведінки в довкіллі?

– Чи робив ти їм зауваження? Як вони реагували? *(«погоджувались з тобою, хвалили тебе і казали, що більше так робити не будуть», «погоджувались, продовжували дії і казали що це останній раз», «не погоджувались, казали всі так роблять», «сварились на тебе і казали, щоб не вказував дорослим»)*

ДЯКУЄМО ЗА СПІВПРАЦЮ

Додаток Б

АНКЕТА ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ

Підкресліть в якій місцевості Ви проживаєте сільській / міській

1. Чи читаєте Ви науково-популярні видання, якій тематиці надаєте перевагу (Присвойте тематиці числовий коефіцієнт від 0 до 7, де 7 – найважливіший, а 0 – даною темою не цікавлюсь)
– методичній;
– дидактичній;
– науково-пізнавальній;
– юридичній;
– економічній;
– політичній;
– екологічній;
– медичній;
– не читаю, не маю такої можливості.
2. Від якого спілкування з природою Ви отримуєте задоволення? Наведіть приклади_____
_____
_____
3. Чи відвідуєте Ви осередки дикої природи (ліс, луг, береги водойм та ін.). Скільки разів на рік, що ви там робите? _____
_____
_____
4. Чи брали Ви участь у зборі грибів, ягід, лікарських трав, рибалці, мисливстві тощо в осередку дикої природи (лісі, озері, посадці) скільки разів за останні 5 років, що саме Ви робили? _____
_____
5. Чи брали Ви участь в суботниках та акція по очищенню довкілля від сміття, скільки разів за останні 5 років? Хто Вас спонукав це робити? _____
_____
6. Чи цікавлять вас екологічні проблеми? Якими Ви найбільше переймаєтесь? _____
_____
7. Назвіть три, на Вашу думку, основні екологічні проблеми людства _____
_____
8. Чи спостерігали Ви як хтось з ваших рідних, друзів, знайомих шкодили природі (рвали дикі рослини, первоцвіти, ламали гілки, забруднювали водойми, природу, викидали сміття на узбіччя, залишали багаття, недопалки в

лісі тощо) як Ви реагували? _____
_____

9. Чи брали Ви участь в природоохоронних акціях, маршах протесту, мітингах? Яких, скільки разів? З якою метою ви це робили? Хто Вас спонукав це робити? _____–
_____

10. Як, на Вашу думку, потрібно утилізувати пластик та батарейки після використання? Що зробити з розбитим ртутним термометром? _____
_____

11. Обведіть знаки маркування продукції, які, на Вашу думку, вказують на її екологічне походження чи екологічну упаковку

ДЯКУЄМО ЗА СПІВПРАЦЮ

Додаток Б.1

АНКЕТА ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ

1. Виберіть відповідь, що найбільше Вам підходить.

Як часто Ви вимикаєте зайве освітлення в кімнаті	завжди	в переважній більшості випадків	в половині випадків	інколи	ніколи
З якою метою Ви вимикаєте зайве освітлення це робите?	бережу ресурси, природу	бережу кошти за спожиту електроенергію	бережу лампочки, прибори	наполягає хтось з родини	не роблю
Як часто виходячи з кімнати на декілька хвилин Ви вимикаєте освітлення, телевізор, програвачі	завжди	в переважній більшості випадків	в половині випадків	інколи	ніколи
Як часто по закінченню користування Ви вимикаєте прилади з розеток (телевізор, комп'ютер, мікрохвильову піч, пральну машинку, зарядний пристрій для телефону)	завжди	в переважній більшості випадків	в половині випадків	інколи	ніколи
Чи маєте Ви вдома енергозберігаючі лампочки, в якій кількості	всі лампочки в домі	в переважна більшість лампочок	половина лампочок є такими	маю декілька	не маю
Чи купуєте Ви техніку з високим класом енергоефективності (А, А+)	вся техніка домі	в переважна більшість техніки	половина техніки має клас А	лише декілька видів	не маю, не знаю
Чистячи зуби, миючи руки чи посуд як часто Ви закриваєте кран, якщо вода на невеликий проміжок часу не потрібна	завжди	в переважній більшості випадків	в половині випадків	інколи	ніколи
З якою метою Ви вимикаєте воду на декілька хвилин?	бережу ресурси, природу	бережу кошти за спожиту воду	бережу прибори (крани, труби)	наполягає хтось з родини	не роблю
Як часто Ви залишаєте ввімкненою газову конфорку чи колонку, щоб повторно її не запалювати	завжди горить, так зручніше	в переважній більшості випадків горить	в половині випадків	інколи забуваю вимкнути	ніколи, завжди вимикаю

Збираючись до магазину чи берете Ви з собою пакет чи ємність для покупок	завжди з собою	в переважній більшості випадків	в половині випадків	інколи	ніколи, купую там
При виборі товару однакової якості в магазині, на що Ви звертаєте увагу	надаю перевагу екологічним продуктам	надаю перевагу дешевшим продуктам	звертаю увагу а дизайн упаковки	звертаю увагу на поради знайомих	надаю перевагу відомим брендам
Збираючись на пікнік як часто Ви застосовуєте пластиковий одноразовий посуд	завжди, це зручно	в переважній більшості випадків	в половині випадків	інколи	ніколи
Що Ви робите зі сміттям та використаним пластиковим посудом на пікніку?	забираю все з собою	забираю майже все, папір спалюю	половину спалю-лишу, половину заберу	дещо заберу, решту залишу	все спалю, або залишу
Чи застосовуєте Ви акумуляторні батарейки замість звичайних?	вдома лише акумулятори	в переважній більшості акумулятори	половина акумуляторів	є декілька	лише звичайні батарейки
Чи викидаєте Ви використані батарейки у спеціально відведені урни	завжди	в переважній більшості випадків	в половині випадків	інколи	ніколи

2. Присвойте показники від 1 до 10 напрямам виховання відповідно до їх місця у Вашій виховній роботі (де 10 – найважливіший, а 1 – найменш значимий)

- Розумове виховання
- Екологічне виховання
- Моральне виховання
- Патріотичне виховання
- Трудове виховання
- Фізичне виховання
- Естетичне виховання
- Економічне виховання
- Статеве виховання і підготовка до сімейного життя
- Правове виховання

3. Назвіть три приклади неекологічної поведінки в учнів 1 – 2 і 3 – 4 класів, що найчастіше зустрічались у вашій практиці _____

_____

4. Проводячи роботу з екологічного виховання назвіть на що Ви найбільше звертали увагу учнів (3 приклади). _____
_____З якого віку, на Вашу думку, учням доцільно брати участь в практичній роботі по збереженню довкілля, чому? _____
_____
_____

5. Які форми й методи з екологічного виховання з Вашого власного досвіду мають найбільший виховний вплив? _____
_____
_____

6. Які заходи з екологічного виховання ви проводили? Значком (+) позначте захід, який мав найвагоміший виховний вплив, а (*) той, який найбільше сподобався дітям. _____
_____

ДЯКУЄМО ЗА СПІВПРАЦЮ

Додаток Б.2

АНКЕТА ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ

з педагогічним стажем понад 20 років (компетентних суддів)

1. Напишіть свої міркування, підтвердіть або спростуйте думку про те, що надмірне перевантаження молодших школярів інтелектуальною інформацією негативно впливає на розвиток їх емоційної сфери, сприяє душевній черствості, байдужості, жорстокості. _____
_____
_____
_____

2. Від чого на вашу думку залежить поведінка учнів початкових класів в довкіллі? Заповніть таблицю, розподіливши 100% між чинниками, які на вашу думку впливають на поведінку учнів початкової школи в природі.

	1 клас	2клас	3клас	4клас	Прим
Від власних відчуттів і емоцій					
Від власних знань, мислення і свідомості.					
Від безпосереднього керівництва (оруди) інших людей - батьків, вчителів, сусідів, друзів.					
Від наслідування поведінки інших (мавпування).					
Ваш варіант					
Всього	100%	100%	100%	100%	

3. Взявши всі прояви поведінки молодших школярів у взаємодії з природою за 100 % умовно поділіть їх на «вмотивовані» і «невмотивовані», чи змінюються ці показники в залежності від віку

	1 клас	2клас	3клас	4клас	Прим
Вмотивовані дії і вчинки в довкіллі					
Невмотивовані дії та вчинки в довкіллі					
Всього	100%	100%	100%	100%	

ДЯКУЄМО ЗА СПІВПРАЦЮ

Додаток В

АНКЕТА ДЛЯ БАТЬКІВ

Підкресліть в якій місцевості Ви проживаєте сільській / міській
Вкажіть Ваш родинний зв'язок з дитиною _____
Вкажіть Ваш вік _____

1. Висловіть свої побажання стосовно виховного впливу на вашу дитину, присвойте порядковий номер напрямам виховання, яким, на Вашу думку, вчитель повинен приділяти найбільше уваги (де 10 – найважливіший для Вас, а 1 – найменш значимий)
   - Розумове виховання
   - Екологічне виховання
   - Моральне виховання
   - Патріотичне виховання
   - Трудове виховання
   - Фізичне виховання
   - Естетичне виховання
   - Економічне виховання
   - Статеве виховання і підготовка до сімейного життя
   - Правове виховання

2. Хто, на Вашу думку, має найбільший вплив на поведінку Вашої дитини? (*відповіді підкресліть)* «Батьки», «бабуся й дідусь», «брати й сестри», «вчителі», «друзі», «телевізійні та казкові персонажі» _____

3. Книги яких жанрів, про кого полюбляє читати Ваша дитина або слухати, коли Ви їй читаєте? _____
_____
Які оповідання, вірші, казки про рослини чи тварин Ви читали з дитиною? *(Назва і автор)* _____ Які легенди про рослини і тварин ви розповідали дітям? _____
_____

4. Чи маєте Ви вдома тварин? Яких? _____ Чи допомагають діти за ними доглядати, як це відбувається? «самостійно доглядають», «доглядають за моїм нагадуванням», «доглядають коли хочуть», «не доглядають»; «щоденно», «2-3 рази на тиждень», «1 раз на тиждень», «1-2 рази на місяць» (*відповіді підкресліть)* _____
_____

5. Чи садили Ви разом з дітьми дерева, кущі, квіти, рослини? За якими рослинами доглядають Ваші діти?_____

Як це відбувається? «самостійно доглядають», «доглядають за моїм нагадуванням»; «1 раз на місяць», «рідше», «не доглядають» (*відповіді підкресліть)* _____

6. Чи були Ви з дітьми у лісі, в полі або в лузі, біля озера чи річки? _____ Як часто: «Ще не були», «буваємо щорічно», «по декілька разів на рік», «4-5 разів за сезон»? *(підкресліть).* Вкажіть з якою метою ви туди ходите? _____

_____

7. Чи доводилось Вам разом з дітьми брати участь у пікніках? _____ Який посуд Ви використовували? _____ Що зробили зі сміттям? _____ Яка була реакція дітей на Ваші дії? _____ Чи влаштовує Вас стан довкілля у місцях де Ви перебували? _____

_____

_____

8. Яких диких звірів та птахів Ви бачили разом з дітьми? _____ Де це було? _____ Яка була реакція дітей? _____

9. Які дикорастучі рослини Вам доводилось збирати разом з дітьми? ___ _____ З якою метою і де? _____

10. Чи спостерігали Ви як хтось з ваших рідних, друзів, знайомих шкодили природі (рвали дикі рослини, первоцвіти, ламали гілки, забруднювали водойми, природу, зрубували дерево, викидали домашніх тварин з дому, знущались над тваринами, руйнували мурашники, пташині гнізда, викидали сміття на узбіччя, залишали багаття, недопалки в лісі тощо) як Ви реагували? _____ Чи бачили це діти, яка була їх реакція? _____

_____

11. Чи брали Ви участь у зборі грибів, ягід, лікарських трав, березового соку, рибалці, мисливстві тощо в осередку дикої природи (лісі, озері, посадці), миттю машини чи килима у відкритій водоймі, скільки разів за останні 5 років, що саме Ви робили? _____ Чи допомагали Вам діти? _____

_____

12. Чи висловлювали Вам діти зауваження щодо порушення правил та норм поведінки в довкіллі? _____ З приводу чого? _____ _____ Як Ви на це реагували? _____

_____

ДЯКУЄМО ЗА СПІВПРАЦЮ

Додаток В.1.

АНКЕТА ДЛЯ БАТЬКІВ

Підкресліть в якій місцевості Ви проживаєте сільській / міській
Вкажіть Ваш родинний зв'язок з дитиною _____ Ваш вік _____
Обведіть відповідь, що найбільше Вам підходить.

Як часто Ви вимикаєте зайве освітлення в кімнаті	завжди	в переважній більшості випадків	в половині випадків	інколи	ніколи
З якою метою Ви вимикаєте зайве освітлення це робите?	бережу ресурси, природу	бережу кошти за спожиту електроенергію	бережу лампочки, прибори	наполягає хтось з родини	не роблю
Як часто виходячи з кімнати на декілька хвилин Ви вимикаєте освітлення, теле-візор, програвачі	завжди	в переважній більшості випадків	в половині випадків	інколи	ніколи
Як часто по закінченню користування Ви вимикаєте прилади з розеток (теле-візор, комп'ютер, мікрохви-льову піч, пральну машин-ку, зарядний пристрій для телефону)	завжди	в переважній більшості випадків	в половині випадків	інколи	ніколи
Чи маєте Ви вдома енерго-зберігаючі LED лампочки (без ртуті), в якій кількості	всі лампочки в домі LED	в переважна більшість лампочок	Всі економні, половина LED	маю декілька	не маю
Чи купуєте Ви техніку з високим класом енергоефек-тивності (А, А+)	вся техніка домі	в переважна більшість техніки	половина техніки має клас А	лише декілька видів	не маю, не знаю
Чистячи зуби, миючи руки чи посуд як часто Ви закриваєте кран, якщо вода на невеликий проміжок часу не потрібна	завжди	в переважній більшості випадків	в половині випадків	інколи	ніколи
З якою метою Ви вимикаєте воду на декілька хвилин?	бережу ресурси, природу	бережу кошти за спожиту воду	бережу прибори (крани, труби)	наполягає хтось з родини	не роблю
Як часто Ви залишаєте ввімкненою газову конфор-ку чи колонку, щоб пов-торно її не запалювати	завжди горить, так зручніше	в переважній більшості випадків горить	в половині випадків	інколи забуваю вимкнути	ніколи, завжди вимикаю
Збираючись до магазину чи	завжди з	в переважній	в половині	інколи	ніколи,

берете Ви з собою пакет чи ємність для покупок	собою	більшості випадків	випадків		купую там
Як часто збираючись до магазину чи ринку ви складаєте список покупок, щоб не купувати зайві речі?	завжди	в переважній більшості випадків	в половині випадків	інколи	ніколи
При виборі товару однакової якості в магазині, на що Ви звертаєте увагу	надаю перевагу екологічним продуктам	надаю перевагу дешевшим продуктам	звертаю увагу а дизайн упаковки	звертаю увагу на поради знайомих	надаю перевагу відомим брендам
Чи застосовуєте Ви в побуті без фосфатні засоби для прибирання та натуральну косметику?	всі засоби в домі	в переважна більшість засобів в домі	половина засобів в домі	лише декілька засобів в домі	не маю, не знаю
Чи використовуєте Ви вдома одноразові речі (носовички, серветок, посуду, рушників тощо).	ніколи	інколи	в половині випадків	в переваж-ній більшості випадків	завжди
Збираючись на пікнік як часто Ви застосовуєте плас-тиковий одноразовий посуд	ніколи	інколи	в половині випадків	в переваж-ній більшості випадків	завжди, це зручно
Що Ви робите зі сміттям та використаним пластиковим посудом на пікніку?	забираю все з собою	забираю майже все, папір спалюю	половину спалю-лишу, половину заберу	дещо заберу, решту залишу	все спалю, або залишу
Чи застосовуєте Ви акумуляторні батарейки замість звичайних?	вдома лише акумулятори	в переважній більшості акумулятори	половина акумуляторів	є декілька	лише звичайні батарейки
Чи викидаєте Ви вико-ристані батарейки у спеціально відведені урни	завжди	в переважній більшості випадків	в половині випадків	інколи	ніколи
Чи сортуєте Ви вдома сміття?	Так, ретельно виношу до спеціальних контейнерів	Так, переважно папір-пластик та органічні відходи	Є 2 смітники, але не всі члени родини правильно користуються	Ні, в мене на вулиці немає контейнерів для різних відходів	Ні, не бачу необхід-ності
Що ви робите з непотрібним речами?	Завжди, віддаю тим, хто їх потребує	Завожу в село (на дачу), щоб там користуватись	Що можу, використовую як ганчірки	Іноді віддаю, все викидаю	Викидаю, все

ДЯКУЄМО ЗА СПІВПРАЦЮ

Додаток Г

Таблиця пропозицій розкриття екологічного змісту навчальних програм для учнів 1-2 класів засобами української етнічної культури

«ПРИРОДОЗНАВСТВО» (1 – 4 клас)
авт. Т. Г. Гільберг, Т. В. Сак, Д. Д. Біда

№ п/п	Перелік навчальних тем	Можливості наповнення народознавчим матеріалом	Очікуваний ефект:
1 клас			
Тема І. Світ, в якому ти живеш (14 год.)			
1.	Як людина пізнає світ	Урок-казка «Чи винен чортик Куць?», в якій учні знайомляться з екологічною місією українських міфологічних персонажів Леля, Чугайстра, Бортника, Русалочки, Лялі, Лади і Лада, які охороняють природне середовище і слідкують за гармонією у світі.	Піклування про збереження здоров'я, толерантне ставлення до дефектів та особливостей зовнішності. Розуміння взаємозв'язку та гармонії в природі.
2.	Значення природи для життя людини.	Ознайомлення учнів з народними традиціями спілкування з природою, фольклорними образами представників живої та неживої природи, обрядовими	

		діями які засвідчують вдячність людей за природні дари.	
3.	Бережливе ставлення до природи	Урок-казка «Все що росте з коріння нас чує і бачить» про одухотворення природи в народних віруваннях	Формування ціннісного ставлення до флори і фауни рідного краю
Тема ІІ. Світ неживої природи (7 год.)			
4.	Вода у природі та в житті людини	Ознайомлення учнів з народними традиціями пошани до води: «Водиця – цариця», «Вода – Господні очі. А хто би си зважив Господу кинути щось до очей» тощо. Перед тим як іти на війну парубок розчищав 12 джерел, щоб куля не взяла.	Розуміння залежності життя від води, цінності води для всього живого, необхідності її берегти та раціонально використовувати.
5.	Значення ґрунту для живої природи і господарської діяльності людини.	Бесіда про пошану до Матері Сирої Землі: «Гріх бити землю – вона наша мати».	
Тема ІІІ. Світ живої природи (17 год.)			
6.	Екскурсія у сад (парк, сквер, ліс). Правила поведінки у природі.	Проведення екскурсії «У царстві Рода на природі». Ознайомлення з персонажами української міфології, які охороняють ліси, поля, водойми, рослинний та тваринний світ, засвоєння правил поведінки в природі	*Знання:* про правила поведінки в природі. *Ціннісне ставлення до природи* *Досвід* позитивний поводження в лісі та екологічної поведінки в лісі

		Міжпредметний зв'язок з трудовим навчанням збір природніх матеріалів для уроку трудового навчання.?	
Тема IV. Рідний край (10 год.)			
7.	Водойми рідного краю. Охорона водойм.	Ознайомлення учнів з українськими народними легендами про охоронців водойм – Дану, Дунай, русалок, бродниць, водяників; з віруваннями у невідворотність покарань за засмічення водойм та нанесення шкоди водному середовищу: «Допоможеш воді – зарадиш біді».	
8.	Дикорослі рослини рідного краю.	Ознайомлення учнів з місцевими міфами і легендами про флору рідного краю та обрядом перепрошування рослин у випадку необхідності їх зривання.	
9.	Лікарські рослини.	Дидактичні ігри: «Польова аптека старого характерника», «Міфи та легенди бабусі Настусі»	
10.	Охорона рослин. Червона книга. Червонокнижні рослини рідного краю.	Легенди про підсніжник та білі лілеї.	

11.	Тварини рідного краю. Охорона тварин.	Ознайомлення учнів з місцевим фольклором про походження диких тварин і птахів, віруваннями, приказками та замовляннями до них.	Формування ціннісного ставлення до фауни рідного краю
12.	Свійські тварини рідного краю.	Образ корови-годувальниці в українській культурі і її частування та вшанування під час народних свят. Півник – охоронець від темних сил. Котик – друг Домовика тощо.	
13.	Екскурсія до водойми (до лісу). Правила поведінки поблизу водойми (у лісі).	Садіння вербових галузок на вербному тижні: «верби довкола водоймищ – воді спокійно і добре, значить і тобі спокій і добро нестиме вода»	
Тема V. Моя країна – Україна (8 год.)			
14.	Україна – моя Батьківщина.	Урок-казка «Як Бог землю ділив?»	
15.	Міні-проект. Як облаштувати джерело?	Ознайомлення з народними традиціями догляду за джерелами та польовими криницями. «Чому козак копав криниченьку?» міжпредметний зв'язок з музичним мистецтвом.	
Тема VI. Запитання до природи (5 год.)			

16.	За що нам вдячні домашні улюбленці (рослини, тварини)?	Ознайомлення учнів віруваннями українців про те, що МИ вдячні хатнім улюбленцям: «Чому ми котячий і собачий хліб їмо?»	
17.	Чи розуміють тварини одне одного?	«Коли ще звірі говорили…»	
18.	Чим снідає їжачок?		
2 клас			
Тема І. Природа восени (17 год.)			
19.	Народні прикмети передбачення погоди восени.		
20.	Осінні явища в житті тварин	Розповідь Діда Листина і баби Листини «Справляє осінь золоте весілля»	
21.	Птахи восени. Перелітні та осілі птахи.	Народні легенди про вирій: «Зозуля – ключниця вирію». «Чи справді ластівки зимують на дні моря?»	
22.	Звірі восени. Підготовка звірів до зими.		
23.	Будьмо знайомі! (Походження назв рослин і	Народні легенди про рослин, тварин і птахів, які раніше були людьми. «Допоможи усьому	

	тварин)	живому – не знаєш ким сам на землю прийдеш»	
24.	Як готуються до зими бджоли?	Урок-уявна подорож «Бортник Ласунчик розкриває таємницю…»	
Тема ІІ. Природа взимку (8 год.)			
25.	Народні прикмети про погоду взимку.		
26.	Тварини взимку. Птахи і звірі взимку	«Синичка – українка»	
27.	Турбота про тварин узимку	Інтеграція з виховною годиною «Найкращі свята»	
28.	Дослідницький практикум. Як зберегти ялинку перед новорічними святами?	Український національний Дідух та павучки – екологічний замінник сучасній ялинці	
Тема ІІІ. Природа навесні (14 год.)			
29.	Повернення перелітних птахів.	Підготовка до свята жайворонків	
30.	Влаштування гнізд, насиджування та виведення	Народні забобони про ластовиння – «Чому не можна заглядати у пташині гніздечка»	

	пташенят		
31.	Охорона птахів	Легенди про птахів	
32.	Екскурсія у весняний ліс (парк)	В ліс негативно мокро, болото і всі піклуються про потомство Краще зустріч птахів	
33.	Виготовлення екологічної листівки «Тиша в лісі»	Інтеграція з уроком (праця чи малювання)	
34.	Міні-проект. Не зривай первоцвітів	Легенди про первоцвіти: «Підсніжник – сирота», «Як з'явилися квіти мати й мачухи». «Як брат та сестра стали квітами братками»	
Тема IV. Природа влітку (14 год.)			
35.	Охорона лісу. Правила поведінки у лісі влітку.	Урок-подорож «Ласунчик з Чугайстером кличуть у гості»	
36.	Життя прісних водойм улітку. Рослини і тварини прісних	«Чому розгнівалась русалонька Руся?» Народні вірування пов'язані з табу на зривання білих та жовтих водяних лілій.	

	водойм		
37.	Діяльність людини у природі. Збереження природи.	Урок-казка «Чому плакала Леля?»	
38.	Червона книга. Червонокнижні рослини свого краю.	Оповідання «Чому Богданчик прийшов без букета?»	
Тема V. Запитання до природи (5 год.)			
39.	Які рослини є символами України?	Легенди про калину, вербу, барвінок	
40.	Коли ліс дякує, а коли ображається?	**Цей ліс живий, у нього добрі очі, шумлять вітри у нього в голові…**	

«ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я» (1 – 4 клас)

авт. Т. Є. Бойченко, Т. В. Воронцова, О. В. Гнатюк, С. В. Гозак, О. Л. Москаленко, В. А. Савченко.

№ п/п	Перелік навчальних тем	Можливості наповнення народознавчим матеріалом	Очікуваний ефект:
1 клас			
Тема IV. Психічна і духовна складові здоров'я (8 годин)			
1.	**Народні традиції, родинні свята і здоров'я.**		
2.	**Рішення і наслідки.** Уміння ухвалювати рішення. Рішення для здоров'я.		
2 клас			
Тема IV. Психічна і духовна складові здоров'я (7 годин)			
4.	**Людяність і співчуття.** Як надати підтримку і допомогу		

«УКРАЇНСЬКА МОВА» (1 – 4 клас)

авт. М. С. Вашуленко, К. І. Пономарьова, О. Ю. Прищепа, В. О. Мартиненко, С. О. Караман, Н. І. Лунько

«ТРУДОВЕ НАВЧАННЯ» (1 – 4 клас)

авт. В. К. Сидоренко, О. В. Мельник, О. Л. Морін, Л. В. Савка, О.М Пархоменко, Н.М. Павич та ін.

№ п/п	Перелік навчальних тем	Можливості наповнення народознавчим матеріалом	Очікуваний ефект:
	1 клас		
1.	**Семеричні форми (1 год.).** Симетрія у природі. Послідовність дій під час виготовлення простих симетричних форм із паперу. ***(Або аплікація з паперу. Виготовлення комбінованих аплікацій)***	Аплікація з паперу «Український рушник»	
2.	**Робота з природніми матеріалами (3 год.).**	«Маковійка квітковий оберіг класу»	
3.	**Резерв (4 год.)**	1. Виготовлення екологічної альтернативи ялинці, українські національний символ Нового року – солом'яний дідух: «Ми ялинки не рубаємо, дідуха виготовляємо!» 2. Виготовлення екологічних	

		прикрас до Нового року: «Павучки снують добро» 3. Виготовлення жайворонків. 4. Написання писанок до Великодня «Пишем писанки яскраві, щоб земля цвіла на славу»	

«ЛІТЕРАТУРНЕ ЧИТАННЯ» (2 – 4 клас)

авт. О. Я. Савченко, В. О. Мартиненко, В. О. Науменко, Н. М. Колеснікова, Л. І. Лаптєва

№ п/п	Перелік навчальних тем	Можливості наповнення народознавчим матеріалом	Очікуваний ефект:
2 клас			
Досвід читацької діяльності			
1.	**Усна народна творчість:** малі фольклорні форми — загадки, скоромовки, лічилки, дитячий ігровий фольклор, казки про тварин, прислів'я.		
2.	**Дитячий ігровий фольклор** Ознайомлення учнів зі зразками дитячої фольклорної поезії; розучування і відтворення їх в ігровій формі, опредмечування змісту (ілюстрування, ліплення, інсценізація тощо).		
3.	**Казка як фольклорний літературний твір**, у якому є вимисел, фантазія. Народні казки про тварин. Герої казок про тварин, їхні вдача, вчинки.		

«ТРУДОВЕ НАВЧАННЯ» (1 – 4 клас)

авт. В. К. Сидоренко, О. В. Мельник, О. Л. Морін, Л. В. Савка, О.М Пархоменко, Н.М. Павич та ін.

№ п/п	Перелік навчальних тем	Можливості наповнення народознавчим матеріалом	Очікуваний ефект:
		1 клас	
1.	**Семеричні форми (1 год.).** Симетрія у природі. Послідовність дій під час виготовлення простих симетричних форм із паперу. ***(Або аплікація з паперу. Виготовлення комбінованих аплікацій)***	Аплікація з паперу «Український рушник»	
2.	**Робота з природніми матеріалами (3 год.).**	«Маковійка квітковий оберіг класу»	
3.	**Резерв (4 год.)**	1. Виготовлення екологічної альтернативи ялинці, українські національний символ Нового року – солом'яний дідух: «Ми ялинки не рубаємо, дідуха виготовляємо!» 2. Виготовлення екологічних прикрас до Нового року: «Павучки снують добро»	

		3. Виготовлення жайворонків. 4. Написання писанок до Великодня «Пишем писанки яскраві, щоб земля цвіла на славу»	
2 клас			
4.	**Робота з природними матеріалами (4 год.).** Виготов-лення композицій з природних матеріалів (насіння, плоди, крупи).		
7.	**Резерв (4 год.)**	1. Виготовлення екологічної альтернативи ялинці, українські національний символ Нового року – солом'яний дідух: «Ми ялинки не рубаємо, дідуха виготовляємо!» 2. Виготовлення екологічних прикрас до Нового року: «Павучки снують добро» 3. Виготовлення жайворонків 4. Написання писанок до Великодня «Пишем писанки яскраві, щоб земля цвіла на славу»	

Додаток Д

НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНА ПРОГРАМА ЕКОЛОГО-НАТУРАЛІСТИЧНОГО ГУРТКА „БУДУ Я ПРИРОДІ ДРУГОМ”

(для учнів початкових класів загальноосвітніх навчальних закладів)

Укладач:
Шевчук О.В., викладач Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу, аспірант лабораторії екологічного виховання Інституту проблем виховання НАПН України

НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНА ПРОГРАМА ЕКОЛОГО-НАТУРАЛІСТИЧНОГО ГУРТКА „БУДУ Я ПРИРОДІ ДРУГОМ”

(для учнів початкових класів загальноосвітніх навчальних закладів)

Пояснювальна записка

У XXI столітті життя людей на планеті Земля все більше залежить від стану довкілля. Збереження чистоти навколишнього середовища – повітря, води, ґрунтів, рослинного і тваринного світу є головною умовою виживання і збереження здоров’я населення в кожному куточку нашої планети в тому числі, і в Україні. Особлива роль у формування екологічної культури поведінки та екологічної свідомості належить початковій школі, адже в цей період закладається фундамент для формування особистості. Вже в молодших класах діти починають ідентифікувати себе як невід’ємну частинку природи, усвідомлюють роль людей і свою особисту у збереженні її цілісності. Крім того, вчителі початкових класів мають можливість впливати не лише на формування екологічного світогляду своїх учнів, але і на зміну деяких поглядів їх батьків, доносячи до них через дітей необхідну інформацію.

Гурток „Буду я природі другом” початкового рівня еколого-натуралістичного напряму розрахований на учнів 1-2-х класів (6 – 8 років) середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Програма розрахована на 68 годин на рік, 2 години на тиждень.

З метою оптимізації навчально-виховної роботи, ми рекомендуємо всі види теоретичної та практичної діяльності диференціювати залежно від календарних свят, місцевих звичаїв і традицій, індивідуальних особливостей учнів

Метою діяльності гуртка є: виховання ціннісного ставлення до природи, набуття учнями досвіду екологічного поводження в довкіллі та побуті, формування екологічно доцільної поведінки молодших школярів.

Для реалізації мети основними **завданнями** роботи гуртка визначено:

- набуття, поглиблення та узагальнення знань про природу, взаємозв’язки у ній, економне ведення господарства, знання норм та правил екологічної поведінки у довкіллі та побуті, знання українських традицій збереження та відновлення природи, народних екологічних вірувань і табу, фольклору;
- формування емоційно-ціннісного суб’єкт-суб’єктного ставлення до природи;
- розширення «зони відповідальності» молодшого школяра, набуття учнями практичних навичок і досвіду екологічної поведінки в довкіллі та побуті, дотримання ними норм, правил екологічної поведінки.
- попередження проявів екологічно руйнівного типу поведінки, формування екологічно доцільної поведінки учнів у природі та побуті.

Форми організації занять–теоретичні заняття, заняття на пришкільній дослідній ділянці, дослідження, практичні роботи, дослідницькі практикуми, екскурсії, виставки, конкурси, подорожі, ділові, рольові, ситуаційно-рольові та імітаційні ігри. В роботі гуртка використовуються фронтальні, групові та індивідуальні форми роботи.

Під час роботи гуртка застосовуються наступні **методи навчання:** пояснення, інструктаж, розповідь, бесіда, демонстрування, проведення фенологічного спостереження за природою, практичні роботи, дослідні роботи, методи аналізу, порівняння, узагальнення, прогнозування, виокремлення головного, опори на життєвий досвід учнів, проектування, пізнавальних ігор, асоціативний ряд, мозковий штурм, мікрофон, незакінчених речень, «навчаючи – вчуся», «ажурна пилка», метод ПРЕС, «займи позицію», «мої очікування», «лист до самого себе», «самооцінка», «інтерв'ю» тощо.

Результатом роботи гуртка „Буду я природі другом” є засвоєння учнями екологічних знань про природу та взаємозв’язки у ній; про економне споживання ресурсів у побуті; про норми та правила екологічної поведінки у довкіллі; про українські народні екологічні традиції, вірування, норми

поведінки і табу. Розвиток емоційно-чуттєвої сфери учнів – співчуття, жалість, співпереживання, небайдужість до природи, ціннісного суб’єкт-суб’єктного ставлення до природи. Формування системи цінностей молодших школярів, що дає можливість на початковому етапі розрізняти поняття добра і зла в екологічному контексті.

В результаті роботи гуртка в учнів проявляється інтерес до екологічних проблем, формуються практичні навички та зразки екологічно доцільної поведінки в природі та в побуті.

Формами контролю за результативністю роботи гуртка є участь вихованців у екологічних акціях, виставках, конкурсах, виявлення рівня екологічної поведінки учнів, фотозвіт роботи гуртка, захист екологічного проекту.

Навчально-тематичний план

Розділ, тема	Кількість годин		
	теоретичних	практичних	Усього
Вступ.	**1**	**-**	**1**
Розділ 1. Ясні зорі в чистих водах – дивовижний світ природи.	**6**	**21**	**27**
1.1 Природа – це все, що створено не людиною.	1	2	3
1.2 З глибин народу про природу	1	4	5
1.3 Розкрий очі, душу, вуха, спостерігай, фіксуй і слухай: ведення фенологічних спостережень за погодою, рослинами і тваринами.	1	12	13
1. 4 «Допоможеш воді – зарадиш біді».	1	3	4
1.5 «Матінка Сира Земля».	1	-	1
1.6 Зробимо повітря чистим.	1	-	1
Розділ 2. Світ рослин: цей ліс живий, у нього добрі очі, шумлять вітри у нього в голові…	**8**	**5**	**13**
2.1 Все, що росте з коріння, нас чує і бачить…	2	-	2
2.2 Культурні та дикорослі рослини.	1	1	2
2.3 Чому Богданчик прийшов без букета?	1	-	1
2.4 Грибний дощик накрапає, парасольку гриб здіймає.	1	-	1
2.5 Зелена аптека лежить навкруги: зелені горби і зелені луги…	1	-	1
2.6 Виготовлення композицій з природніх матеріалів: «Маковійка та квітковий оберіг класу»	-	1	1
2.7 Ми ялинки не рубаєм – дідуха виготовляєм!	1	1	2
2.8 Павучки снують добро.	-	1	1
2.9 Чарівної вчуся мови в гаю, бору і діброви.	1	1	2

Розділ 3. Світ тварин: Всі, всі, всі, хто є на Землі, дуже потрібні, великі й малі…	**4**	**11**	**15**
3.1 Коли ще звірі говорили…	1	2	3
3.2 В саду цілує бджілка знову весняну усмішку квіткову.	1	1	2
3.3 Хто такі пернаті друзі?	1	-	1
3.4 Допоможемо пернатим люту зиму переждати!	-	3	3
3.5 Свято «Жайворонків» на природі	-	3	3
3.6 Чому ми котячий і собачий хліб їмо? Допомога братам нашим меншим.	1	-	1
3.7 Йду гуляю класним парком. Ще він зветься зоопарком…	-	2	2
Розділ 4. «Будемо добрими господарями свого міста, України та Землі»	**3**	**7**	**10**
4.1 Прибери свою планету, очистимо довкілля від сміття.	1	4	5
4.2 Раціональне використання ресурсів: Завжди крани закриваємо, зайве світло вимикаємо, бо хорошу звичку маємо – ми ресурси зберігаємо!	1	-	1
4.3 Колективна командна гра «Зелене місто майбутнього»	-	2	2
4.4 Усі знаки у довкіллі нам відомі й зрозумілі.	1	1	2
5. Підсумкове заняття. Все живе, що ходить й диха, будем берегти від лиха…	**1**	**1**	**2**
Разом	**23**	**45**	**68**

Зміст програми

Вступ (1 год.)

Теоретична частина. Ознайомлення гуртківців з планом роботи на рік, постановка цілей. Визначення рівня екологічних знань учнів та типу поведінки в довкіллі.

Розділ 1. Ясні зорі в чистих водах – дивовижний світ природи (21 год.)

1.1. Природа – це все, що створено не людиною.

Теоретична частина. Природа – це все, що створено не людиною, необхідність збереження та охорони природи. Значення природи та взаємозв'язки у ній. Людина – частина природи, її вплив на природу. Приклади екологічно руйнівної поведінки їх наслідки та шкода довкіллю.

Практична частина. Екскурсія. Спостереження за осінніми змінами в живій і неживій природі: «У царстві Рода на природі».

1.2. З глибин народу про природу.

Теоретична частина Ознайомлення з народними традиціями та ритуалами вшанування землі і води, обрядами відшкодування Землі та рослинам за плоди. Вивчення замовлянь до води, землі, дерев. Вивчення народних вірувань про давніх українських міфічних охоронців довкілля – мавок, русалок, польовиків, межовиків, болотяників, водяників, Чугайстра, Білуна, дворового, домового, а також повір'я про Матінку Сиру Землю, Воду тощо.

Практична частина. Збір прислів'їв і приказок про природу та її збереження. Запис легенд про походження рослин і квітів. Запис легенд про походження тварин (звірів, птахів, комах) і їх допомогу людям.

1.3. Розкрий очі, душу, вуха, спостерігай, фіксуй і слухай: ведення фенологічних спостережень за погодою, рослинами і тваринами.

Теоретична частина. Основні правила ведення фенологічних спостережень. Календар природи та щоденник фенологічних спостережень. Сезонні зміни в житті рослин і тварин, значення сезонних явищ для людини.

Практична частина. Ведення календаря природи та щоденника фенологічних спостережень. Проведення спостережень за погодою та

прогнозування її змін. Проведення спостережень за світом тваринним, їх поведінкою в різні пори року:

- спостереження за осінніми змінами в живій і неживій природі: «Багдадський злодій літо вкрав...»;
- спостереження за зимовими змінами в живій і неживій природі;
- спостереження за весняними змінами в живій і неживій природі: «Про що зітхає болото, про що шепоче струмок?».

Складання народного календаря. Заготівля природних матеріалів.

1.4. «Допоможеш воді – зарадиш біді».

Теоретична частина. Вода – основа всього живого на Землі. Кругообіг води в природі. Водні ресурси України та краю: річки, озера, болота, джерела, їх особливості. Наслідки забруднення води: нестача прісної води, загибель тварин і рослин, поширення хвороб. Економне витрачання води в побуті. Пошана до води в українській народній культурі.

Практична частина. З'ясування причин забруднення водоймищ, що знаходяться поблизу. Посади вербу на білому тижні – «Моє деревце підростає зі мною» (обсаджування берегів водоймищ деревами та кущами).

1.5. «Матінка Сира Земля».

Теоретична частина. Поняття «ґрунт», його значення в житті рослин та деяких видів тварин (кріт, дощовий черв'як тощо). Вплив людини на якість ґрунту. Забруднення ґрунту сміттям. Ставлення до землі в українській народній культурі.

Практична частина. Створення малюнку «Матінка Сира Земля».

1.6. Зробимо повітря чистим.

Теоретична частина. Що таке повітря? Який його склад? Значення повітря в житті організмів. Причини забруднення повітря. Охорона повітря.

Практична частина. Проведення дослідів для виявлення ступеня забрудненості повітря пилом на прикладі листків.

Розділ 2. Світ рослин: цей ліс живий, у нього добрі очі, шумлять вітри у нього в голові… (12 год.)

2.1. «Все, що росте з коріння, нас чує і бачить»

Теоретична частина. Різноманітність рослинного світу, основні ознаки рослин. Роль і значення рослин у природі та в житті людини. Рослини у творчості та віруваннях українського народу. Червона книга України – природа просить допомоги. Ознайомлення з рослинами, занесеними до Червоної книги. Читання та обговорення легенд про червонокнижні рослини «Підсніжник», «Біла лілія», «Волошки» тощо. Читання віршів В. Сторожук «Подорожник», «Працювала до сьомого поту…», «Кудись чалапала чаполоч пахуча» тощо.

Практична частина. Створення малюнку «Все, що росте з коріння, нас чує і бачить». «В Червону книгу ми занесли світ неповторний і чудесний, що поступово вимирає, давно рятунку в нас благає…» (Складання пам'ятки «Червонокнижні рослини»). Гра-змагання «Чи знаєш ти первоцвіти?».

2.2 Культурні та дикорослі рослини.

Теоретична частина. Культурні та дикорослі рослини. Кімнатні рослини та догляд за ними. Отруйні рослини: блекота, дурман. Перша допомога при отруєнні. Обряд перепрошування рослин та подяки Матінці Сирій Землі перед початком збору лікарських трав. Бесіда «Чи дарували українці квіти?»

Практична частина. Колективне складання пам'яток «Правила догляду за рослинами» та «Як пересадити кімнатну рослину».

2.3 «Чому Богданчик прийшов без букета?»

Теоретична частина. Читання та обговорення оповідання Шевчук О. В. «Чому Богданчик прийшов без букета?» про українські традиції, що лежать в основі відмови від зривання дикоростучих квітів. Бережливе ставлення до рослинних організмів. Рослини-символи України.

Практична частина. Складання асоціативного ряду «Квітка», написання колективного листа з майбутнього.

2.4 Грибний дощик накрапає, парасольку гриб здіймає

Теоретична частина. Поняття про гриби як окрему групу живих організмів. Види грибів: їстівні та отруйні. Необхідність бережливого ставлення до всіх видів грибів.

Практична частина. Імітаційна гра «Збирання грибів», «Впізнай мене». Колективне складання казки «Про що турбувалось оленятко». Складання пам'ятки «Правила збору грибів», «Їстівні та отруйні гриби».

2.5 «Зелена аптека лежить навкруги: зелені горби і зелені луги».

Теоретична частина. Лікарські рослини, їх властивості. Значення лікарських рослин для здоров'я людей. Правила збору лікарських рослин. Лікарські рослини у творчості та віруваннях українського народу.

Практична частина. Вивчення та декламування віршів про лікарські рослини, гра «міфи та легенди бабусі Настусі», гра «Польова аптека старого характерника», рольова гра «Лікарські рослини».

2.6 Виготовлення композицій з природніх матеріалів. «Маковійка та квітковий оберіг класу»

Теоретична частина. Узагальнення та систематизація знань про рослини, лікарські, червонокнижні рослини. Бережливе ставлення до рослинних організмів.

Практична частина. Складання букету-оберегу класу та виготовлення творчих композицій із природніх матеріалів (зібраних восени).

2.7 Ми ялинки не рубаєм – дідуха виготовляєм!

Теоретична частина. Порівняння святкувань Нового року в Україні та за кордоном. Символи новорічних свят: історія, традиції, святкування. Доля ялинки після свята.

Практична частина. Виготовлення українського символу Різдвяно-Новорічних свят – солом'яного Дідуха. Долучення до акції «Збережи дерево».

2.8 Павучки снують добро

Теоретична частина. Історія зимових свят, прикрашання оселі до свята. Проблема прикрашання оселі поліетиленовими гірляндами, дощиками, пластиковими іграшками тощо. Формування позитивного, ціннісного ставлення до живих павуків.

Практична частина. Виготовлення солом'яного павучка.

2.9 Чарівної вчуся мови в гаю, бору і діброви.

Теоретична частина. Ліс і його значення в природі та житті людини. Види лісів. Милування природою, голоси природи. Проблема вирубки лісів. Добрі вчинки в природі. Українські міфічні персонажі, що мешкають в лісі то охороняють його.

Практична частина. Бесіда «Що буде, якщо зникне ліс?». Колективне складання казки: «Підслухано у лісі» або «Про що розповіли рослини?» (на основі вражень від екскурсії). Екологічні ігри «Загадковий ліс», «Звуки лісу», «Впізнай голос», словесне малювання картини «Цей ліс живий, у нього добрі очі, шумлять вітри у нього в голові…».

Розділ 3. Світ тварин: Всі, всі, всі, хто є на Землі, дуже потрібні, великі й малі… (14 год.)

3.1 Коли ще звірі говорили...

Теоретична частина. Хто живе в рослин під дахом? Звірі, птахи і комахи: Мандрівка у царство тварин, відмінності тварин від рослин. Хто в природі головний? (Значення тварин для природи і людини). Про шкідливість переслідування людьми деяких видів тварин: жаб, мишей, змій тощо, подолання гидливого ставлення до них. Тварини у творчості українського народу. Вірування та пошана до тварин. Природа просить допомоги: ознайомлення з тваринами, занесеними до Червоної книги.

Практична частина. «Метод шести капелюхів: Чи всі, хто є на Землі, дуже потрібні, великі й малі?…» Читання та декламування вірша Лесі Вознюк «Жаб’ячі приваби». Складання правил поведінки при зустрічі з тваринами. Павутинка взаємозв’язків у природі «Ланцюг живлення». Колективне складання розповіді: «Про що говорять тварини?». Читання та обговорення легенд про тварин, що зникають. «В Червону книгу ми занесли світ неповторний і чудесний, що поступово вимирає, давно рятунку в нас благає…» (Складання пам’ятки «Тварини зі сторінок Червоної книги»). Гра-змагання «Впізнай та назви тварин з Червоної книги».

3.2 В саду цілує бджілка знову весняну усмішку квіткову.

Теоретична частина. Комахи – перші живі істоти, які з'явилися на Землі. Бджілки, мурахи, оси – невтомні трудівниці. Чи всі комахи потрібні? (переслідування та негативне ставлення людей до комах). Бережливе

ставлення до комах: я метелика не скривджу, хай летить… не затопчу мурашинку, хай повзе… Неймовірні факти з життя комах. Комахи у творчості та віруваннях українського народу «Бджоли – Божі мухи» тощо.

Практична частина. Складання асоціативного ряду «Комахи». Незакінчене речення «Чи потрібні нам комахи?», складання пам'ятки «Оберігаємо комах». Імітаційна гра «Невтомні трудівниці». Проведення спостережень: які комахи сідають на які рослини; поведінка мурах у мурашнику. Читання вірша С. Міхалкова «Будь людиною»

3.3 Хто такі пернаті друзі?

Теоретична частина. Птахи – наші пернаті друзі. Роль птахів в природі та житті людини. Охорона птахів. Птахи у культурі та творчості українського народу. Українські етнічні вірування про птахів.

Практична частина. Слухання пісеньки «Кто такие птички». Колективне складання ознак птахів «Кого ми пташкою зовем». Колективне складання казки «Про що задумавсь горобець». Із гнізда яйце не скину, хай лежить: складання пам'ятки: як поводитись біля птахів в період гніздування та висиджування малечі.

3.3 Допоможемо пернатим люту зиму переждати!

Теоретична частина. Чи справді ластівки зимують на дні моря: перелітні та зимуючі птахи, знайомство з їх зовнішнім виглядом. Зимуючі птахи рідного краю. Спостереження за птахами взимку. Творчість та вірування українського народу: «Де знаходиться вирій?», «Як відлітають ластівки?», «Де в зозулі ключ від вирію?» тощо.

Практична частина. Читання та обговорення віршів «Шипшина важко віддає плоди» (Л. Костенко), «Синиця» (Д. Павлико), «Крихти хліба» (А. Качан), оповідання «Синичка-українка» (О. Шевчук). Бесіда «Як допомогти птахам взимку». Колективне складання «пташиного меню». Конкурс годівничок «Я ладнаю годівнички для горобчика й синички, для малого снігурця крихт насиплю і пшонця».

3.4 Свято «Жайворонків» на природі

Теоретична частина. Ознайомлення з традиціями зустрічі весни наших предків. Спостереження за природою, замовляння до птахів. Перші перелітні птахи, знайомство із їх зовнішнім виглядом.

Практична частина. Проведення обряду закликання птахів та зустрічі весни свято «Жайворонків». Колективна трапеза та частування птахів. Рухливі ігри, хороводи та пісні на природі.

3.5 Чому ми котячий і собачий хліб їмо? Допомога братам нашим меншим.

Теоретична частина. Як тварини стали домашніми? Кого називають братами нашими меншими? Читання та обговорення народної легенди про котячий і собачий хліб. Як з'являються «чотирилапі безхатченки?» Традиції українського народу у ставленні до домашніх тварин: «Як хочеш бути чистим перед Богом, то мусиш спершу за меншого від себе подумати...» тощо.

Практична частина. Складання пам'ятки «Як доглядати за домашніми тваринами». Колективне складання розповіді «Плакав котик у дворі: за що ж мене вигнали хазяї?» Бесіда про те, як недоїдками врятувати життя: «Покормлю приблуду-кішку. А як ти? Давай будемо природу берегти!»

3.6 Йду гуляю класним парком. Ще він зветься зоопарком…

Практична частина. Екскурсія до зоопарку для ознайомлення з правилами утримання та догляду за дикими тваринами

Розділ 4. «Будемо добрими господарями свого міста, України та Землі» (12 год.)

4.1 Прибери свою планету, очистимо довкілля від сміття.

Теоретична частина. Забруднення природи сміттям та відходами. Сміття як вагомий забруднювач довкілля. Правила сортування сміття. Сміття, яке не можна викидати в урну (розбитий термометр, батарейки, ртутні лампочки тощо), яка від нього шкода і як його утилізувати. Традиції українців у зменшенні відходів.

Практична частина. Рольова гра «Що живе в смітнику?» Складання пам'ятки «Як зменшити відходи» та «Як не купувати зайвого сміття». Екологічна акція «Чисте довкілля». Спільна трудова діяльність щодо прибирання шкільного подвір'я. Акція «У сміття є свій дім – смітник». Акція «Здав батарейку – врятував їжачка».

4.2 Раціональне використання ресурсів: Завжди крани закриваємо, зайве світло вимикаємо, бо хорошу звичку маємо – ми ресурси зберігаємо!

Теоретична частина. Звідки береться світло? (Електроенергія в побуті). Дії та вчинки для заощадження електроенергії. Як берегти воду в побуті, зразки господарського ставлення до води. Папір та його призначення. З чого виготовляють папір: знищення лісів – наслідок діяльності людини. Вторинне використання паперу. Надання старим речам нового життя. Пластик як загроза довкіллю.

Практична частина. Складання малюнку «Як заощаджувати електроенергію». Дослідницький практикум „Методи заощадження води". Складання правил дбайливого та економного використання паперу. Виставка поробок з покидькового матеріалу та вторинної сировини.

4.3 Колективна командна гра «Зелене місто майбутнього»

Практична частина. Колективна командна гра «Зелене місто майбутнього». Гра вчить вирішувати та долати існуючі екологічні проблеми, щоб стати свідомими мешканцями екологічного міста майбутнього.

4.4 Усі знаки у довкіллі нам відомі й зрозумілі.

Теоретична частина. Вивчення знаків маркування на упаковках товарів. Екологічне маркування. Екологічна упаковка товарів.

Практична частина. Гра-змагання «Впізнай, що означає даний знак». Складання пам'ятки «Екологічне маркування». Створення попереджувальних знаків про необхідність економії ресурсів (води, електроенергії, паперу, газу тощо).

5. Підсумкове заняття. Все живе, що ходить й диха, будем берегти від лиха…

(2 год.)

Теоретична частина. Підведення підсумків роботи за рік. Що вивчили, чим займались, що найбільше запам'яталось, що змінилось.

Практична частина. Оформлення фотоальбому та виставки «Буду я природі другом».

Прогнозований результат після закінчення реалізації програми

По закінченні реалізації даної програми в учнів відбувається засвоєння знань про природу та взаємозв'язки у ній, формується ціннісне ставлення до природи, практичні навички та звички екологічної поведінки, зменшується індиферентне ставлення до природи, переважає екологічно доцільний тип поведінки в довкіллі.

Контроль знань здійснюється за допомогою оцінних суджень, самооцінки, спостережень, виконання практичних робіт, розроблення індивідуальних та групових проектів, участі в конкурсах, вікторинах, виставках тощо.

ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО ЗНАНЬ І ВМІНЬ УЧНІВ

Учні повинні мати уявлення про:

- значення природи та взаємозв'язки у ній;
- єдність людини і навколишнього середовища;
- вплив людини на природу;
- вплив сезонних погодних процесів на життєдіяльність рослин і тварин;
- кругообіг води в природі;
- Червону книгу України;
- основні шляхи охорони природи;
- стан довкілля в Україні (регіонально);
- відповідальне ставлення до домашніх тварин.

Учні повинні знати:

- сезонні особливості погоди і клімату свого регіону;
- сезонні зміни в житті рослин і тварин, значення сезонних явищ для людини;
- водні ресурси України та краю, наслідки забруднення води;
- значення ґрунтів, в житті рослин, тварин, людини;

- значення рослин і тварин у природі та в житті людини;
- регіональні особливості флори і фауни;
- отруйні гриби і рослини навколишньої місцевості та запобіжні заходи проти отруєння;
- види рослин і тварин регіону, занесені до Червоної книги України;
- значення лісів в природі та житті людини;
- норми та правила екологічно доцільної поведінки в природі;
- народні традиції, обряди, звичаї у ставленні до природи.

Учні повинні вміти:

- проводити прості фенологічні спостереження за змінами у природі й оформляти їх результати;
- розпізнавати рослини і тварини своєї місцевості (що вивчалися);
- доглядати за рослинами і тваринами в куточку живої природи, на земельній ділянці, вдома;
- пересаджувати кімнатні рослини;
- допомагати братам нашим меншим;
- збирати природний матеріал і формувати колекції, гербарії;
- розрізняти екологічне маркування на упаковці та безпечні види пакування;
- правильно утилізувати сміття в побуті;
- раціонально використовувати природні ресурси в побуті;
- брати посильну участь у природоохоронних заходах;
- проявляти інтерес та небайдужість до екологічних проблем;
- мати навички екологічно доцільної поведінки в довкіллі.

Література

1. Бабенко В. Еколого-натуралістичне виховання школярів / В. Бабенко // Початкова школа. – № 6. – 2007. – С.42–45.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х кн. Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади: наук. видання / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
3. Волошин О. А. Цікаві завдання з природознавства 3(2) кл. / О. М. Волошин – Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. - 48 с.
4. Волошин О. М. Скарбничка цікавинок з природознавства. / О. М. Волошин – Тернопіль: Підручники і посібники, 1998.
5. Гармаш-Литвин А. Голос утопленого села / Антоніна Іванівна Гармаш-Литвин. – К.: Книга, 2008. – 224с.
6. Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк. – Львів, 2000. – 263 с.
7. Данилко О. Будь природі другом : еколог. проекти, сцен. шк. свят: для учнів 1–4 кл. / О. Данилко, П. Вашковська. – Вид. 2-е, допов. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 96 с.
8. Деркач О. Неси добро у світ природи / О. Деркач // Початкова школа. – № 6. – 2007. – С. 23–25.
9. Євшан зілля: легенди та перекази Поділля. / Зібрав та впорядкував П. Медведик. – Львів: Червона калина, 1992. – 288 с.
10. Зарішняк І. М. Історія української культури: навчальний посібник / Інна Миколаївна Зарішняк, Світлана Олександрівна Творун. – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2011. – 328 с.
11. Іларіон митрополит. Дохристиянські вірування українського народу / Іван Огієнко. – К.: Обереги, 1992. – 424 с.
12. Кобеньок Г. В. Веселий мурашник : посібник з екологічного виховання для дітей шкільного віку / Г. В. Кобеньок. – Wetlands International Black Sea Programme, 2007. – 50 с.
13. Ком’яхова І. О. Книга-картинка „Чудо-дерево” / І. О. Ком’яхова, Е. В. Давиденко. – Грайлик, 1993. – 45 с.
14. Концепція екологічної освіти в Україні // Директор школи. – 2002. – №16. – С. 20–29.

15. Кравченко В. Г. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнограф. Матеріали / В. Г. Кравченко. – Житомир, 1920. – 158 с.
16. Кримський А. Весняні та великодні пісні й ігри Звенигородщини / А. Кримський. // Шевченків край: історико культурологічні нариси – К.: УЦНК «Музей Івана Гончара», ГО «Фонд Івана Гончара», 2005. – С. 324 – 337.
17. Маковій Г. П. Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки. / Графина Маковій – К.: Український письменник, 1993. – 205 с.
18. Маковій Г. П. Очі згори / Г. П. Маковій // Народознавчі новели. – Київ: Генеза., 1996. – 496 с.
19. Мартиненко В. О. Твоя планета Земля : книга для читання про природу для молодших школярів / В. О. Мартиненко, В. М. Волощук. – К. : Інтерпрес ЛТД, 1998. – 325 с.
20. Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навч. українською мовою. 1–4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2013. – 392 с.
21. Персонажі слов'янської міфології: Словник-довідник в ілюстраціях. /Укл. Любченко В.Є. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2008. – 272 с.
22. Симонова Л. П. Ключи от природы или этические беседы по экологии : учебн.-метод. пособ. для начальной школы / Л. П. Симонова. – М. : Ангар, 1997. – 144 с.
23. Сторожук В. пам'ять Шипшини. /Валентина Сторожук. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1999. – 144 с. іл.
24. Тарасенко Г. С. Відкрийте дітям дивосвіт природи : Порадник для батьків з виховання душі і серця дитини / Галина Сергіївна Тарасенко. – Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2008. – 240 с.
25. Творун С. О. Практична етнологія для ділових людей. / Світлана Олександрівна Творун. – Вінниця: Книга-Вега, 2009. – 288 с.
26. Цветкова И. В. Экология для начальной школы : игры и проекты / И. В. Цветкова. – Ярославль : Академия развития, 1997. – 192 с.
27. Шевчук О. В. Екологічне виховання молоді через призму вивчення традиційної народної культури українців / О. В. Шевчук, С. О. Творун // Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України

в умовах економічної нестабільності: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця : Крок, 2010. – С. 101 – 104

28. Шевчук О. В. Екологічне виховання молодших школярів засобами української народної культури / О. В. Шевчук // Духовність як основа екологічної культури та відповідальності: Збірник матеріалів Всеукраїнської еколого-освітньої конференції (19 – 20 листопада 2010 р., м. Київ). – Київ, 2010. – С. 181 - 186
29. Шевчук О. В. Екологічне виховання учнів початкової школи засобами української народної культури: Методичні рекомендації, розробки уроків і виховних заходів / Олександра Валеріївна Шевчук. – Вінниця: Планер, 2014. – 140 с.
30. Шевчук О. В. Еколого–виховний потенціал української народної культури / О. В. Шевчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 36 / Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. – С. 143 – 146.
31. Шевчук О. Використання українських міфічних персонажів на уроках з курсу «Я і Україна» / Олександра Шевчук. // Початкова школа. – 2011. – №5. – С. 36 – 40.
32. Шевчук О. Готуємось до Великодня / Олександра Шевчук. // Початкова школа. – 2010. – №3. – С.57 – 58.
33. Шевчук О. Ми ялинки не рубаємо – дідуха виготовляємо! : Дідух та «павучки» – екологічна альтернатива сучасним новорічним атрибутам / Олександра Шевчук // Початкова школа. – 2012. – № 12 – С. 32 – 36.
34. Шевчук О. У царстві Рода на природі : Екскурсія на природу: еколого-народознавчий аспект. / Олександра Шевчук. // Початкова школа. – 2012. – №10. – С.27 – 30.
35. Шевчук О. Як Бог землю ділив. (Розробка уроку з природознавства на тему: Україна – моя Батьківщина, 1 клас) / Олександра Шевчук. // Початкова школа. – 2014. №6. – С. 40 – 43.

Додаток Е

Розрахунок показника Т для визначення вірогідності нульової-гіпотези H_0 за критерієм згоди К. Пірсона ($\chi 2$)

Для перевірки того, що до початку експерименту всі вибірки були однорідними та незалежними, з метою перевірки цієї гіпотези було висуноте нульову-гіпотезу H_0, за якою всі експериментальні та контрольні групи статистично однакові. Перевірку сформульованої гіпотези здійснено використовуючи непараметричний критерій згоди К. Пірсона (χ^2), що обчислюється за формулою [Бронштейн, С. 608-609]:

$$T_{\text{експ.}} = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \cdot \sum_{i=1}^{4} \frac{(n_1 \cdot K_{2i} - n_2 \cdot K_{1i})^2}{K_{1i} + K_{2i}}$$, де

n_1, n_2, – кількість учнів відповідно у експериментальній і контрольній групах;

i – ранг типу екологічної поведінки учнів (у нашому випадку $i=1,2,3,4;$ I тип – екологічно доцільний, II – екологічно ситуативний, III – екологічно байдужий, IV – екологічно руйнівний)

K_{1i}, K_{2i} – кількість учнів *і-го* типу відповідно експериментальної та контрольної груп.

З урахуванням результатів проведення констатувального етапу експерименту дані подані у таблицях 1, 2, 3 та відповідні розрахунки показника $T_{\text{експ.}}$

Таблиця 1.

Зведені дані щодо розподілу типів екологічної поведінки від наявного рівня екологічних знань для експериментальних і контрольних груп під час констатувального етапу експерименту

Групи	Кіл. учнів	**Типи екологічної поведінки**			
		I	II	III	IV
Контрольна група	175	22	56	64	33
Експериментальна група	174	22	53	62	37

$$T_1 = \frac{1}{175 \cdot 174} \cdot \left(\frac{(175 \cdot 22 - 174 \cdot 22)^2}{22+22} + \frac{(175 \cdot 53 - 174 \cdot 56)^2}{56+53} + \frac{(175 \cdot 62 - 174 \cdot 64)^2}{62+64} + \frac{(175 \cdot 37 - 174 \cdot 33)^2}{33+37} \right) =$$

$$\frac{1}{30450} \cdot \left(\frac{484}{44} + \frac{(9275-9744)^2}{109} + \frac{(10850-11136)^2}{126} + \frac{(6475-5742)^2}{70} \right) = \frac{1}{30450} \cdot (11 + 2017{,}99 + 649{,}17 + 7675{,}56) = 0{,}34$$

$$0{,}34 < 7{,}82$$

Таблиця 2.

Зведені дані щодо розподілу типів екологічної поведінки від наявного рівня емоційно-ціннісного ставлення до природи для експериментальних і контрольних груп під час констатувального етапу експерименту

Групи	Кіл. учнів	**Типи екологічної поведінки**			
		I	II	III	IV
Контрольна група	175	20	55	72	28
Експериментальна група	174	20	54	70	30

$$T_2 = \frac{1}{175 \cdot 174} \cdot \left(\frac{(175 \cdot 20 - 174 \cdot 20)^2}{20+20} + \frac{(175 \cdot 54 - 174 \cdot 55)^2}{55+54} + \frac{(175 \cdot 70 - 174 \cdot 72)^2}{72+70} + \frac{(175 \cdot 30 - 174 \cdot 28)^2}{28+30} \right) =$$

$$\frac{1}{30450} \cdot \left(\frac{400}{40} + \frac{(9450-9570)^2}{109} + \frac{(12250-12528)^2}{142} + \frac{(5250-4872)^2}{58} \right) = \frac{1}{30450} \cdot (10 + 132{,}11 + 544{,}25 + 2463{,}5) = 0{,}103$$

$$0{,}103 < 7{,}82$$

Таблиця 3.

Зведені дані щодо розподілу типів екологічної поведінки від наявного досвіду екологічної поведінки для експериментальних і контрольних груп під час констатувального етапу експерименту

Групи	Кіл. учнів	**Типи екологічної поведінки**			
		I	II	III	IV
Контрольна група	175	15	54	65	41
Експериментальна група	174	14	54	64	42

$$T_3 = \frac{1}{175 \cdot 174} \cdot \left(\frac{(175 \cdot 14 - 174 \cdot 15)^2}{15+14} + \frac{(175 \cdot 54 - 174 \cdot 54)^2}{54+54} + \frac{(175 \cdot 64 - 174 \cdot 65)^2}{65+64} + \frac{(175 \cdot 42 - 174 \cdot 41)^2}{41+42} \right) =$$

$$\frac{1}{30450} \cdot \left(\frac{(2450-2610)^2}{29} + \frac{(9450-9396)^2}{108} + \frac{(11200-11310)^2}{129} + \frac{(7350-7134)^2}{83} \right) = \frac{1}{30450} \cdot (882{,}76 + 27 + 93{,}8 + 562{,}12) = 0{,}051$$

$$0{,}051 < 7{,}82$$

Додаток Е.1.

Математична обробка результатів формувального експерименту

Розрахунок показника $T_{експ.}$ для перевірки висунотої нульової-гіпотези H_0 про відсутність значущих розбіжностей між отриманими типами екологічної поведінки учнів початкової школи в експериментальній та контрольних групах проводився за критерієм згоди К. Пірсона (χ^2) за даними результатів формувального етапу експерименту. З метою перевірки сформульованої нульової-гіпотези H_0 застосуємо критерій згоди К. Пірсона (χ^2) за наступною формулою [Бронштейн, С. 608-609]:

$$T_{\text{експ.}} = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \cdot \sum_{i=1}^{4} \frac{(n_1 \cdot K_{2i} - n_2 \cdot K_{1i})^2}{K_{1i} + K_{2i}}, \text{ де}$$

$\boldsymbol{n_1}$, $\boldsymbol{n_2}$, – кількість учнів відповідно у експериментальній і контрольній групах;

$\boldsymbol{i}$ – ранг типу екологічної поведінки учнів (у нашому випадку $i=1,2,3,4;$ I тип – екологічно доцільний, II – екологічно ситуативний, III – екологічно байдужий, IV – екологічно руйнівний)

$\boldsymbol{K_{1i}}$, $\boldsymbol{K_{2i}}$ – кількість учнів *і-го* типу відповідно експериментальної та контрольної груп.

З урахуванням результатів проведення формувального експерименту дані подані у таблицях 1, 2, 3 та відповідні розрахунки показника $T_{експ.}$

Таблиця 1.

Зведені дані щодо розподілу типів екологічної поведінки від наявного рівня екологічних знань для експериментальних і контрольних груп після застосування експериментальної методики

Групи	Кіл. учнів	**Типи екологічної поведінки**			
		I	II	III	IV
Експериментальна група	175	64	61	49	0
Контрольна група	174	27	59	60	29

$$T_{\text{експ.1}} = \frac{1}{175 \cdot 174} \cdot \left(\frac{(174 \cdot 27 - 175 \cdot 64)^2}{64+27} + \frac{(174 \cdot 59 - 175 \cdot 61)^2}{61+59} + \frac{(174 \cdot 60 - 175 \cdot 49)^2}{49+60} + \frac{(174 \cdot 29 - 175 \cdot 0)^2}{29} \right) = \frac{1}{30450} \cdot \left(\frac{(4698 - 11200)^2}{91} + \frac{(10266 - 10675)^2}{120} + \frac{(10440 - 8575)^2}{109} + \frac{25462116}{29} \right) = \frac{1}{30450} \cdot (464571{,}47 + 1394 + 31910{,}32 + 878004) = 45{,}18$$

$$45{,}18 > 7{,}82$$

Таблиця 2.

Зведені дані щодо розподілу типів екологічної поведінки від наявного рівня емоційно-ціннісного ставлення до природи для експериментальних і контрольних груп після застосування експериментальної методики

Групи	Кіл. учнів	**Типи екологічної поведінки**			
		I	II	III	IV
Експериментальна група	175	46	74	39	15
Контрольна група	174	24	62	69	20

$$\mathrm{T}_{\text{експ.2}} = \frac{1}{175 \cdot 174} \cdot \left(\frac{(174 \cdot 24 - 175 \cdot 46)^2}{46+24} + \frac{(174 \cdot 62 - 175 \cdot 74)^2}{74+62} + \frac{(174 \cdot 69 - 175 \cdot 39)^2}{39+69} + \frac{(174 \cdot 20 - 175 \cdot 15)^2}{15+20} \right) = \frac{1}{30450} \cdot \left(\frac{(4176 - 8050^2}{70} + \frac{(10788 - 12950)^2}{136} + \frac{(12006 - 6825)^2}{108} + \frac{(3480 - 2625)^2}{35} \right) = \frac{1}{30450} \cdot (214398{,}23 + 34369{,}44 + 248544{,}1 + 20886{,}43) = 17{,}02$$

$$17{,}02 > 7{,}82$$

Таблиця 3.

Зведені дані щодо розподілу типів екологічної поведінки від наявного досвіду екологічної поведінки для експериментальних і контрольних груп після застосування експериментальної методики

Групи	Кіл. учнів	**Типи екологічної поведінки**			
		I	II	III	IV
Експериментальна група	175	32	69	47	26
Контрольна група	174	18	57	64	36

$$T_{\text{эксп.3}} = \frac{1}{175 \cdot 174} \cdot \left(\frac{(174 \cdot 18 - 175 \cdot 32)^2}{32+18} + \frac{(174 \cdot 57 - 175 \cdot 69)^2}{69+57} + \frac{(174 \cdot 64 - 175 \cdot 47)^2}{47+64} + \frac{(174 \cdot 36 - 175 \cdot 26)^2}{26+36} \right) = \frac{1}{30450} \cdot \left(\frac{(3132-5600)^2}{50} + \frac{(9918-12075)^2}{126} + \frac{(11136-8225)^2}{111} + \frac{(6264-4550)^2}{62} \right) = \frac{1}{30450} \cdot (121820{,}48 + 36925{,}79 + 76341{,}63 + 47383{,}81) = 9{,}28$$

$$9{,}28 > 7{,}82$$

Додаток Ж

О. В. Шевчук

Екологічне виховання учнів початкової школи засобами української народної культури

(Методичні рекомендації, розробки уроків і виховних заходів у 1-2 класах загальноосвітніх шкіл)

Вінниця 2014

УДК 37.013
ББК

Рекомендовано до друку методичною радою

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Тименко В.П. доктор педагогічних наук, професор, вчений секретар апарату президії НАПН України
Волинець О.М. вчитель початкових класів загальноосвітньої школи I – III ст. №3, ім. М. Коцюбинського м. Вінниці, заступник директора з навчально-виховної роботи.

Шевчук О. В. Екологічне виховання учнів початкової школи засобами української народної культури: Методичні рекомендації, розробки уроків і виховних заходів у 1-2 класах загальноосвітніх шкіл. / Олександра Валеріївна Шевчук. – Вінниця: Планер, 2014. – 140 с.

У посібнику подано методичні рекомендації щодо організації роботи з екологічного виховання та формування екологічно доцільної поведінки учнів початкової школи. Тут ви знайдете корисні поради, розробки уроків та виховних заходів на екологічну та народознавчу тематику. Навчальний матеріал подається доступно з використанням казкових сюжетів, народних міфів, фольклору, народних обрядових дій, ігор, тощо. Це дає можливість зробити урок цікавим, а матеріал зрозумілим і легким для запам’ятовування. Розробки уроків відповідають програмам для 1-2 класів. Виховні заходи можна проводити щорічно, в тому числі і з учнями 3-4 класів.